

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

John Stuart Mill: A nemzetiségről

A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete

Ady-kultuszok és nacionalizmus

Külföldiek és kisebbségek a magyar filmekben

Nemzeti Színház és politikai döntéshozatal

Kisebbségek – érdekképviselet

2005/4

SZERKESZTŐSÉG

Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tél.: 391-5726; E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA
– Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: Kalonda Bt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 16. évfolyam, 2005. 4. szám

MINERVA

- JOHN STUART MILL
A nemzetiségről, a képviselői kormányhozi viszonyában 3

NEMZET – KULTÚRA – KULTUSZ

- BAKK MIKLÓS
A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete 11

- TESLÁR ÁKOS
Ady-kultuszok és nacionalizmus 32

- RING ORSOLYA
A Nemzeti Színház lebontása és felépítése körüli politikai döntéshozatal elemzése, 1945–1989 53

MŰHELY

- ERŐSS GÁBOR
Az idegen, filmnyelven szólva – Külföldiek és kisebbségek a magyar filmekben (1960-2005) 77

KUTATÁS KÖZBEN

- PAVLOVICS ATTILA – GYUROK JÁNOS
Kisebbségek – érdekképviselet: Pécsi regionális tapasztalatok 131

SZEMLE

LAJTAI L. LÁSZLÓ	
A panteonizáció helyei	151
A. GERGELY ANDRÁS	
Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont	157
JAKAB ATTILA	
Nemzet és terület Közép-Európában geopolitikai megközelítésben	163
KÁNTOR ZOLTÁN	
Kisebbség és geopolitika	169
ZAHORÁN CSABA	
Románia és Magyarország	177

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.):</i>	
Folyamatok a változásban. A hatalomváltozások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században	185
<i>Bárdi Nándor (szerk.):</i> Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években	187
<i>Czoch Gábor (főszerk.) – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.):</i>	
Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel	188

MINERVA

JOHN STUART MILL

A nemzetiségről, a képviseleti kormányhozi viszonyában*

Az embereknek egy része úgy tekinthető, mint a mely egy nemzetiséget alkot, ha közös rokonszenvek által van egyesítve, mely rokonszenvek eszközlik, hogy sokkal örömebb működnek együtt, mint más emberekkel, hogy óhajtsák ugyanazon egy kormány alatt élni és óhajtsák, hogy e kormány kizárólag általuk vagy egyrésztük által gyakoroltassék. A nemzetiségnek ezen érzése különféle okokból eredhet. Némelykor a törzs és a származás egyenlőségének eredménye: a nyelv- és vallásközösség, úgy a földirati viszonyok szintén befolyanak rájuk. De valamennyinél leghatalmasabb ok a politikai előzmények ugyanazonsága, a nemzeti történelem, következőleg a büszke emlékek és megaláztatások közösségének emléke, az öröm és bánat, melyek a múlt ugyanazon emlékeivel vannak összekötetésben. Azonban e körülmények közül egyik sem múlhatatlanul szükséges, vagy egy magában elegendő. Svájcban nagyon erős nemzeti érzelem létezik a fajra, nyelvre és vallásra különböző cantonok között. Szicília egész mostanáig Nápolytól egészen különböző nemzeti érzelmet táplált, daczára vallásuk egyenlőségének, nyelvök csaknem teljes egyenlőségének és daczára egy sereg közös történelmi előzménynek. Belgium flamandi és vallooni tartományai a faj és nyelvkülönbség daczára sokkal erősebb nemzeti érzellemmel ragaszkodnak egymáshoz, mint az első Hollandiához, vagy

* Rovatunkban, ahol rendszerint az újabb külföldi szakirodalomban megjelent elméleti tanulmányok magyar fordítását közöljük, ezúttal rendhagyó módon egy klasszikus szerző írásának adunk helyet: John Stuart Mill itt következő szövege 1867-ben, először és utoljára jelent meg magyarul, s a fordítás azóta még a hozzáértők szakmai emlékezetéből is kiesett. John Stuart Mill: *A nemzetiségről, a képviseleti kormányhozi viszonyában*. In John Stuart Mill: *A képviseleti kormány*. (ford. Jánosi Ferencz) Pest: Emich Gusztáv, 1867. 295–306

az utóbbiak Franciaországhoz. Azonban általánosságban sokkal gyengébb a nemzeti érzelem, ha hiányzik egy vagy több ok, mely alakítására szükséges. A nyelv, az irodalom és bizonyos fokig a faj ugyanazonsága és emlékei nagyon erős nemzetiségi érzelmet tartottak fenn, Németország különböző részei között, ámbár soha se voltak valódiilag egyesítve ugyanazon kormány alatt; de ez érzelem soha se ment annyira, hogy az egyes államok autonómiájukról le kívántak volna mondani. Az olaszoknál a nyelvnek és irodalomnak nem épen teljes ugyanazonsága, egybekötve oly földirati helyzettel, mely teljesen elválasztja más népektől és a mi talán mindennél több, a közös név birtoka, mely által maguknak igénylik mindazoknak művészeti, katonai, politikai, vallási, tudományos és irodalmi dicsőségét, kik e nevet hordozák; – mindez mondom a nemzeti érzelemnek oly mozgalmát ébresztette fel e népben, mely bár még most tökélytelen, mégis képes volt a mi szemeink előtt lefolyt nagy események előidézésére: daczára a nagy fajvegyülésnek, ámbár e nép sem a hajdan, se az újabb korban soh se volt egy kormány alatt, kivéve azt az időt, midőn e kormány az ismert világ nagyobb része felett uralkodott.

A hol a nemzetiségi érzelem némi fokon létezik, elegendő ok van arra, hogy a nemzetiségnek minden tagjait ugyanazon kormány alatt és épen a rájuk nézve legalkalmasabb kormány alatt egyesítsék. Ez csak annyit akar mondani, hogy a kormányzat kérdése a kormányzandók által határozottassék el. Nem tudja az ember, hogy mit szabad hát tenni egy emberekből álló csoportnak, ha nem azt, hogy szabadon meghatározhassák, hogy az emberi lények különböző társulatai közül, melyikhez van kedvök csatlakozni. De a midőn egy nép meg van érve szabad államin-tézvényekre, van egy sokkal életbe vágóbb tekintet is. Szabad államin-tézvények csaknem lehetetlenségnek a különböző nemzetiségekből álló országokban. Egy népben, melyben hiányzik a testvéri érzelem, kívált, ha különféle nyelven olvas és beszél, a képviseleti kormány működésére szükséges egység a közvéleményben nem létezhetik. A közvéleményeket alakító és a politikai cselekvényeket irányzó befolyások különbözők az ország különböző részeiben. A pártvezérek, kik az ország egyik részének bizalmát bírják, a másokban nem ismertetnek el. Nem jutnak ugyanazon könyvek, ugyanazon hírlapok, röpiratok és beszédek hozzájuk. Egyik rész nem ismeri a véleményeket és izgalmakat, melyek a másik résznél léteznek. Ugyanazon események, ugyanazon cselekvények, ugyanazon kormányrendszer különbözőleg érinti őket, és közülök mindenik sokkal inkább fél a másiktól, mint közös birájoktól az államtól. Az ö kölcsönös

ellenszenveik általánosan erősebbek, mint a kormány iránti féltékenysé-
gük. Ha egyik nemzetiség a közös kormány politikája által sértve érezi
magát, az elegendő ok arra, hogy a másik elhatározza magát e politika
támogatására. Még akkor is, ha valamennyi mind megsértetett, minde-
nik érzi, hogy nem számíthat a többire a közös ellenállás támogatásában;
egyik sem elég erős, hogy egyedül szegüljön ellen és mindenik azt gon-
dolhatja, hogy saját előnyére dolgozik, ha a kormány kegyét a többiek
rovására keresi.

Mindenek felett hiányzik ily esetben az egyetlen valódi biztosíték,
melyre utolsó esetben támaszkodni lehet a kormány kényuralma ellen:
a hadseregnek a nép iránti rokonszenve. A hadsereg az a része a társa-
dalomnak, melynél a dolog természeténél fogva a hazafiak és az idege-
nek közti megkülönböztetés a legélesebb. A nép többi részének az ide-
gen csak külföldi, de a katona előtt oly ember ki ellen talán már egy
hét múlva életre halálra kell harcolnia. Előtte, éppen az a különbség,
mi a barát és az ellenség között – sőt majdnem azt mondhatjuk, hogy
az, a mi a hozzá hasonló ember én más neme közt az állatnak; mert az
ellenséggel szemben az erő az egyetlen törvény, és az egyetlenegy sze-
lídítése e törvénynek éppen mint az állatokkal szemben, csupán csak az
emberiségi tekintet. A katonák, kikre nézve egy kormány alattvalóinak
fele vagy háromnegyede idegen, éppen oly készséggel és okot nem kér-
dezve vagdalják le a más részt, mint éppen az ellenséget. Egy különbö-
ző nemzetiségekből álló hadseregnek nincs más hazafisága a lobogóhozi
ragaszkodáson kívül. Az ily hadseregek voltak a szabadság elnyomói az
egész újabbkori történelem folyama alatt. Egyetlen összetartó kötelékek
tisztjeik s a kormány melynek szolgálnak, és a kötelességekről egyet-
len fogalmuk, ha bírnak ilyesmivel, a parancsolatnak engedelmesség.
A kormány, mely így tartja fenn magát, midőn magyar ezredeit Olasz-
országba, és olasz ezredeit Magyarországon tartja, sokáig uralkodhatik
egy idegen hódító vasvesszőjével mindkét ország felett.

Midőn azt mondják, hogy az éles megkülönböztetése valamely
polgártárs s egyszerűen valamely emberi lény iránti kötelességeknek
inkább a vad mint polgárosult néphez illő, és megérdemli a legerélyeseb-
bi támadást, senki sem oszthatja határozottabban e véleményt, mint én.
De a polgárosultság jelen állásában, e célzt, mely legméltóbb azok közül,
miket ember maga elébe tűzhet, elérni soha sem lehet, ha különböző
nemzetiségeket megközelítőleg egyenlő erővel ugyanazon kormány
alatt tartják. A társadalom fél-vad állapotjában ez eset néha más. Ekkor

a kormány érdekelve lehet, hogy szelídítse a fajok ellenszenvét, hogy fenntartsa köztük a békét és annál könnyebben kormányozzon. De ha a mesterségesen egyesített népek valamelyike szabad intézménnyel, vagy ilyen utáni vágygal bír, ekkor a kormány érdeke egészen ellenkező. Ekkor a kormánynak az az érdeke, hogy fenntartsa és elmérgesítse ellenszenvüket, hogy megakadályozza egyesüléseket és hogy egynéhányat eszközül használjon fel a másiknak lenyűgözésére. Egy európai, több nemzetiségből álló állam, egy nemzedék óta e tacticát használja fel legfőbb kormányzati eszközül, hogy mily végzetteljes eredménnyel: tapasztalhatta a világ a kitört harcokból. Szerencsére mutatkoznak már jelek, hogy az előhaladás már annyira ment, hogy ezen állambölcesség nem fog sokáig sikerülhetni.

Az elősorolt okokból a szabad intézmények szükséges feltétele, hogy a kormányzás határai nagyjában összeessenek a nemzetiséggel. De a gyakorlatban ez általános elvvel többféle tekintet jöhetnek ellenkezésbe. Először is alkalmazását igen gyakran földirati akadályok teszik lehetetlenné. Vannak még Európában is oly helyek, hol a különböző nemzetiségek annyira össze vannak keveredve, hogy lehetetlen őket külön kormány alá rendelni. Magyarország népe magyarokból, tótokból, horvátokból, szerbekből és oláhokból s némely kerületekben németekből úgy össze-vissza van keveredve, hogy lehetlenség helyenként külön választani őket; és nincs más mód rájuk nézve, mint a szükségből erényt csinálni, és bele nyugodni, hogy együtt éljenek ugyanazon jogok és törvények alatt. Az ő közös szolgaságuk, mely a magyar függetlenségnek 1849-ben történt megsemmisítésével kezdődik, úgy látszik megérlelte és előkészítette őket ily egyesülésre. Keleti Poroszország német gyarmata Németországtól a hajdani Lengyelország egy darabja által választatik el, és minthogy gyenge, külön függetlenségének megőrzésére, hogy a földirati egybeköttetés fenntartassék, nékie vagy egy nem német kormány alatt kell állnia, vagy a közbeeső lengyel területnek kell német kormány alatt állani. Egy másik nagy terület — hol a lakosság túlnyomó eleme német, Kurland, Estland és Lievland földirati fekvésénél fogva arra van kárhóthatni, hogy egy szláv állam részét képezze. Magában keleti Németországban van szláv népesség; Csehország jobbadán szlávokból áll, Szilezia és más kerületek egy részben. Európa legegységesebb országa Franciaország sem egészen egynemű; az idegen nemzetiségi töredékeken kívül, melyek véghatárain vannak, mint nyelve és történelme bizonyítja két részből áll, az egyiket csaknem kizárólag a Gallo-román népség foglalja

el, míg a másikban a Frankok, Burgundok és más Teuton fajok képeznek jelentékeny alkatrészt.

Ha a földirati követelmények kellőleg tekintetbe vétettek, egy másik erkölcsi és társadalmi tekintet merül fel. Tapasztalás mutatja, hogy egy nemzetiség képes egy másikba felolvadni; és ha e nemzetiség eredetileg alárendeltebb s az emberi nemzetnek elmaradtabb részét képezi, a beolvadás csak előnyére szolgál. Senki sem állíthatja, hogy nem előnyösebb egy bretagne-ire vagy egy vask-ra nézve, hogy belesodortatott egy művelt és kifejlett nép érzelmeinek és eszméinek folyamába, hogy ő, mint a francia nemzetiség tagja, az egyenlőség elve szerint részesül egy francia polgár kiváltságaiban, a francia védelem előnyeiben, a francia hatalom méltóságában és varázsában — mintsem félvad állapotban duzzogjon szirtjei között, megmaradva korlátolt szellemi látkörében a nélkül, hogy részt venne, vagy érdeklődne a világ általános mozgalma iránt. Ugyanezen megjegyzés alkalmazható a felvidéki skótokra, mint az angol nemzetiség tagjaira.

Minden, a mi a nemzetiségek vegyülését eszközli, a mi sajátásaik és természeti adományaik egyesítésére működik, egy jótétemény az emberi nemzetre nézve. Az egyesülés nem rombolja össze az alapvonásokat, de lecsiszolja túlzásaikat és betölti az őket elválasztó közöket. Az egyesült nép, épen mint egy keresztezett állatfaj (de sokkal nagyobb mértékben, minthogy a működő befolyások épen úgy erkölcsiek, mint physikaiak), örökli elődeinek sajátosságait és előnyeit, és a vegyülés védelmezi őt, a tehetségek és tulajdonságoknak a hozzájuk közeleső vétkekig elfajulása ellen. De különös feltételeknek kell létezniök, hogy e vegyülés lehetséges legyen. A körülményeknek, melyek előjöhethetnek és az eredményt előidézhetik, csoportozásai számosan lehetnek.

Az ugyanazon kormány alatt egyesült nemzetiségek számra és erőre egyenlők vagy különbözők lehetnek. Ha nem egyenlők, a kettő közül a kisebb fentebb vagy alantabb állhat a másikinál a polgárosodásban. Feltéve, hogy fentebb áll, lehet hogy e felsőség által túlnyomóságot nyer a másik felett, de lehet, hogy a nyers erőttől legyőzetik, és lenyűgözetik. Ez utóbbi határozott veszteség az emberiségre nézve, melynek megakadályozására a polgárosult emberiségnek, mint egy embernek kellene felkelni. Görögország bekebelezése Macedóniába egyike volt a legnagyobb csapásoknak, melyek e világot valaha érték; Európa valamely több országának Oroszországba való beolvadása hasonló csapás volna. Ha a kisebb míveltebb nemzetiség képes leigázni a nagyobbat, mint a görögökkel

erősödött macedoniak Ázsiát, az angolok Indiát, ezzel nyer a polgároso-
dás valamit; de hódítók és hódítottak ezen esetben nem élhetnek ugyan-
azon szabad intézmények alatt. A hódítóknak, a kevésbbé művelt népbe-
ni felolvadása kár volna; e népet úgy kell kormányozni, mint alattvalót.
És a dolgok ezen állapotja egy jótét, vagy szerencsétlenség rájuk nézve,
a szerént a mint eljutott vagy nem jutott el odáig, hol hátrányát érzi
annak, hogy nincs szabad kormány alatt, és ahoz képest ahogy gyakorol-
ják a hódítók felsőségöket. E tárgyat egyik következő fejezetben különö-
sön fogom tárgyalni.

Midőn a nemzetiség, mely a másikat leigázta, nagyobb és műveltebb,
és különösen a leigázott nemzetiség kicsi, és nem remélheti, hogy füg-
getlenségét visszaszerzi, végre ha törhető igazságossággal kormányoz-
zák, és a nagyobb nemzetiségnek tagjai nem teszik magokat gyűlöletes-
sé kizárólagos Kiváltságaik által, a kisebb nemzetiség lassanként kibékül
helyzetével és felolvad a nagyobbikban. Ma már nincs oly albretágni
vagy álzászi, kinek legkisebb óhajtása volna elszakadni Franciaországtól.
Ha valamennyi irlandi még nincs ily érzellemmel eltelve Anglia iránt,
ez részint onnan van, mert számuk elég nagy, hogy maguk is egy tisz-
teletre méltó nemzetiséget képezzenek, de mindenek felett onnan, mert
egész a legújabb időkgig oly kegyetlen módon kormányoztattak, hogy az
ő jobb érzelmeik a rosszabbakkal keserű gyűlöletté egyesültek bennök
a szász faj kormánya ellen.

Angliának e gyalázata, az egész birodalomnak e nyomora telje-
sen megszűnt, mint azt jóhiszemmel lehet állítani, egy nemzedék óta.
Ma már minden irlandi épen oly szabad, mint az angol és nyert előnye
akár hazáját, akár személyét illetőleg nem csekélyebbek, mintha a britt
birodalom akárinely más pontján született volna. Egyetlen egy alapos
panasza még Irlandnak az államegyház, mely panaszban a tulajdonké-
pi Anglia népének csaknem fele része osztozik vele. A múlt emlékein
és az uralkodó vallás különbségén kívül most alig van még valami, mi
e két törzsöt elválasztaná, mely talán az egész világon leginkább van arra
teremtve, hogy egyik a másikat kiegészítse. Végre a tudat, hogy nemcsak
egyenlő igazságossággal, hanem még egyenlő tisztelettel is bántak velök,
oly gyorsan áthatja az irlandiakat, hogy megsemmisít náluk minden
érzelmeket, melyek érzéketlenné szoktak tenni az előnyök iránt, melyek-
ben részestül egy kisebb és szegényebb nép, ha tagja lesz egy oly népnek,
mely nemcsak legközelebbi szomszédja, hanem ezen kívül leggazdagabb,
legszerencsésebb, leghatalmasabb és legműveltebb népe a földnek.

A nemzetiségek egybeolvadásának ott van legnagyobb akadálya, hol az egyesített nemzetiségek számra és egyéb hatalmi elemekre egyenlők. Ily esetben, mindenik erejében bízva és magát képesnek érezve megküzdeni a többi nemzetiségekkel, nem hajlandó a beléolvadásra; közülök mindenik makacsul miveli faja megkülönböztető sajátságait, felelevení elavult szokásokat és gyakorlatból kiment nyelvet, hogy a határvonal annál élesebb legyen; mindenik faj zsarnokságról panaszol, ha a versenyző fajnak hivatalnokai felette valami hatalmat gyakorolnak; és a mit valamelyik nemzetiség nyer, azt úgy tekintik, mintha a többitől vették volna el. Midőn az ekként megoszlott nemzetiségek egy kényuri kormány alá kerülnek, mely mindnyájoknak idegen, vagy ha valamelyikből származott, többet tart hatalmára mint a nemzeti simpatiókra, s valamennyivel egyiránt bánik, eszközeit minden különbség nélkül egyaránt veszi mindenikből, ekkor a helyzet egyenlősége gyakran megszüli az érzelmek öszhangzását, és a különböző fajok végre egy haza gyermekeinek, tekintik egymást, főleg, ha ugyanazon ország területén vannak elszórva. De ha a szabad alkotmány utáni vágyás korszaka bekövetkezik, még mielőtt ezen összeolvadás megtörtént volna – az nem létesül: az alkalom elmúlt. E pillanaton kezdve, ha ki nem békült nemzetiségek földiratilag el vannak egymástól választva, s főleg ha helyi viszonyaik olyanok, hogy semmi természetes körülmény nem utalja őket, hogy ugyanazon kormány alatt álljanak (a mint az eset a francia vagy a német járom alatt álló olasz tartományokkal) nem csak helyes, hanem szükséges is a szabadság és egyetértés szempontjából, hogy az összeköttetés végkép megszakadjon. Vannak bizonyos esetek, hol a tartományok a szétválás után előnyösnek találhatják az egy szövetségben egyesülést, de rendszeren úgy történik, hogyha lemondanak a teljes függetlenségről, és egy szövetség tagja akarnak lenni, mindeniknek van oly szomszédja kivel örömebb egyesül, mert több rokonszenv és közös érdek vonja hozzá.

NEMZET – KULTÚRA – KULTUSZ

BAKK MIKLÓS

A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete

A nemzetről és a nacionalizmusról kidolgozott elméletek zöme a modernitásnak tulajdonít meghatározó szerepet a nemzet kialakulásában. A politikai és kulturális nemzet európai ideáltípusainak hagyományos szembenállása tulajdonképpen az európai politikai modernitás két útját rögzíti. A politikai nemzet fogalma a francia jakobinus állam modernitásmodelljének felel meg, a kulturális nemzet fogalma viszont a német polgárság lassúbb térfoglalásának (a Bildungsbürgertum feudalizmussal való kiegyezésének) a koncepcionális lenyomata.

Az újabb nézőpontok – a primordialista, perennialista és etnoszimbolista koncepciók megjelenése, illetve az instrumentalizmusnak az a jelentős eredménye, amely a modernizáció több útjának a lehetőségére figyelmeztet – csupán annyit értek el, hogy a nemzet tisztán modernitásból való eredeztetése mellett elfogadtatták azokat az elképzeléseket is, amelyek a premodern nemzetek létezését tételezik, és a modernitást cezuraként jelenítik meg az ókori, illetve középkori előzményekre visszatekintő nemzetek életében.

A kérdés tehát a következőképpen fogalmazódik meg: mi a modernitás a nemzetek életében? Kezdet-e avagy cezúra?

A modernizmus-paradigma és kritikája

A „harmadik világ” nemzetépítési gyakorlatának tanulságai nemcsak a premodern és a modern kort összekötő identitás szerkezetek kontinuitására hívták fel a figyelmet, hanem arra is, hogy ezek az identitás szerkezetek a modernitás feltételei között különleges, dinamizáló szerephez jutottak az új politikai közösségek létrehozásában. A közpolgári-etnikai

fogalmi kettősség viszont Európa nyugati és keleti fele közötti különbséget rögzíti, bírált, de mégis makacsul fennmaradó kiindulópontja az, hogy a „nyugati” és „keleti” – közpolgári és etnikai – nacionalizmus közötti különbség a modernizációs különbségekből („modernizációs lemaradásból”) fakad. Az egyenlőség eszméjének megjelenése, az ipari modernizáció formális egyenlőséget létrehozó és fenntartó világa, a tömegtársadalmak kommunikációs terei – mind-mind azokat a tényezőket (identitászerkezeteket és közösségkonstituáló folyamatokat) állítják az előtérbe, amelyek a nemzeteket a modernitás hajnalán megalapozták.

A nemzetek fejlődését tehát mind olyan tényezők és körülmények befolyásolták, amelyeknek a modernitás kibontakozásában is meghatározó szerepük volt. Smith szerint e tényezők szerepe, hatása egyetlen paradigmában a *klasszikus modernizmus paradigmájában* összegződik, amely szerint a nemzetek és a nacionalizmus a modern világ természetének, a modernitás forradalmának lényegi alkotóelemei.¹ Ennek a nagy, átfogó paradigmának több kritikája létezik, azonban újabb paradigmát, amely ezt felváltaná, még nem fogalmaztak meg.

A modernista paradigma kanonizált változata a hatvanas években alakult ki, kulcsfogalma a „nemzetépítés” volt, amelyet elsősorban az ázsiai és afrikai gyarmatokon kibontakozó dekolonizációs mozgalmak ideológiáinak vizsgálata alapján alkottak meg. A „nemzetépítést” árnyaló, alternatív kritikái elképzeléseket a hetvenes-nyolcvanas években fogalmazták meg.

A modernista paradigma a nemzetek mibenlétének meghatározásában általában a következő – modernizációs folyamatokat megragadó – fogalmakat használja: iparosodás/ipari társadalom, a tőkepiacok kialakulása, az állam, kulturális homogenizáció, nemzetépítés, standardizált tömegkommunikáció, elitek stb. A paradigma különböző változatai aszerint alakultak ki, hogy megfogalmazzák mit tartottak a modernizációs folyamatban a nemzet létrejötte és fennmaradása szempontjából a leginkább meghatározónak. A modernista paradigmán belüli elméletek három kategóriába sorolhatóak, ezek: a) szociokulturális-kommunikációs elméletek; b) gazdasági elméletek; c) politikai elméletek.² Valójában

¹ Anthony D. Smith: *Naționalism și Modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*. Chișinău: Epigraf, 2002. 17.

² Lásd Josep R. Llobera: *Recent theories of nationalism*. Working paper, ICPS, Barcelona, 1999. A modernizmus elméletei azonban másképp is osztályozhatóak, Smith a következő kategóriákat különbözteti meg: 1. a szociokulturális elméletek (melyek szerint a nacionalizmus a „magaskultúrák” általánossá válásához kapcsolódik);

azonban a különféle nemzetkoncepciók nem sorolhatók be egyértelműen egyetlen kategóriába, hiszen többféle modernizációs tényező összjátékáról van szó; néhány nacionalizmuskutató munkássága (például a Gellneré vagy a Hechteré) ezért egyszerre több elméletet megalapozó forrásként is olvasható.

A klasszikus modernizmus paradigmáját számtalan bíráló érte, a „mérsékelt” kritikai irányzatok a paradigma belülről való megújítását célozták az alapvető előfeltevések feladása nélkül, a „radikális” irányzatok viszont a paradigma helyettesítésére tettek kísérletet. A paradigma finomítását célzó mérsékelt irányzatok és szerzők – elsősorban a perennialisták egy része: Connor, Fishman, Smith – egyrészt a nemzetek „premodern korszakára” hívták fel a figyelmet, másrészt a modernizmus alaptételét cezúraként értelmezték: a modern korszak szerintük is teljesen megújította a nemzetek életét, de ezt a megújulást premodern előzmények készítették elő. Ez viszont kritikája is annak a tételnek, hogy a nemzet tisztán modern képződmény lenne.

A modernizmus paradigmájának radikális bírálatai általában a primordialiszmus főbb kiindulópontjait vállalják fel, amelyek szerint a nemzet a modern intézményektől független kulturális és/vagy etnopszichológiai valóság (Geertz) vagy egyenesen biológiai eredetű közösség (van der Berghe, Reynolds). Fenntartásokkal ugyan, de a radikális kritikusközé sorolhatók azok is, akik a „nemzeti jelenség” teljes dekonstrukciójára tettek kísérletet (Brubaker, Barth).

A nemzet mint a modernitás egyetlen formája

Lehetséges azonban a modernizmus-paradigma kritikai továbbgondolásának egy másik útja is, amely részben a perennialista és etnoszimbolista hagyományt folytatja, és így egybecseng a mérsékelt kritikai irányzatokkal, ugyanakkor azonban oly módon ismeri el a modernitás fordulatát, hogy közben egészen más kiindulópontokat vállal fel, mint a klasszikus modernizmus-paradigma. Az alábbiakban a nemzet és a modernitás viszonyának ezen értelmezésére teszünk kísérletet, Heller

---

2. gazdasági-társadalmi elméletek (melyek az ipari racionalizmus és az egyéni gazdasági érdekből vezetik le a nacionalizmust); 3. politikai elméletek (melyek az elittek és az állam kapcsolatából, a hatalmi viszonyokból magyarázzák a nacionalizmus megjelenését); 4. ideológiai elméletek, melyek világi vallásként, hitek és hiedelmek egyfajta rendszereként magyarázzák a nacionalizmust (Smith, i.m.).

Ágnes, Liah Greenfeld, Schöpflin György, Rogers Brubaker, Will Kymlicka és Christine Straehle néhány megállapításának felhasználásával.

Greenfeld abból indult ki, hogy

„mind a kapitalizmus, mind a modern tudomány mint társadalmi intézmény csupán egy olyan társadalomban alakulhatott ki, amelyet alapvetően egalitáriusnak fogtak fel, vagyis olyannak, amelyben a társadalom egyik rétegéből vagy szektorából egy másikba való átlépés (a társadalmi mobilitás) nem csupán lehetséges, hanem egyenesen legitim. ... A rugalmas társadalmi rétegződési rendszer az industrializációtól és a kapitalizmustól függetlenül alakul ki, és éppenséggel ez utóbbiak kifejlődését teszi lehetővé.”³

Ugyanez a rugalmas rétegződés alakította át az állam működését: a hatalom modern személytelen jellege nem alakulhatott volna ki, ha a szuverenitás nem különült volna el a Szuverén (fejedelem, király) személyétől, és nem vált volna a közösség attribútumává. Mindezt – a társadalom egalitárius felfogását és a hatalom kollektivizálását – a nacionalizmus teremtette meg, amely nem a kapitalizmus és az iparosítás termékeként, nem a modernizáció kísérőjelenségeként jelent meg, hanem sokkal inkább ezek előfeltételeként.

A nacionalizmus a régi rend felbomlására adott egyik lehetséges válasz volt, de miután válaszként megszületett, felgyorsította a felbomlás folyamatát, törvényszerűvé tette az egalitárius állapot, a nemzeti keretek és a politikai modernitás felé mutató fejlődést.⁴ A nacionalizmusnak ez a felfogása a modernizmus-paradigma értelmezésével szemben (amely a politikai nacionalizmus különböző változataira helyezte a hangsúlyt) inkább olyan „eszme- és érzelmekészletet” jelent, amely átfogó identitást biztosít előbb a kevesek, de majd a „nép”, a „nemzet” számára. Látszólag tehát az esszencialista álláspont újrafogalmazásáról van szó a modernitás körülményeihez igazítva, amely szerint a nemzet régebb óta adott etnopszichológiai valóságként rögzül, csakhogy ez a Greenfeld által megfogalmazott kiindulópont nem a modernista cezúra „primordializálását”, elhalványítását célozza elsősorban, hanem a modernitás kialakulásának egy új felfogását jelenti.

³ Liah Greenfeld: *Nacionalizmus és modernitás*. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek: szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 2004. 184.

⁴ Greenfeld, i.m. 184–185.

A nacionalizmus mint az egalitarizmus irányába mutató felbomlás-folyamat ugyanis *nem csupán primordialista identitásokat helyezett a modernitás új kontextusába, hanem magát a modernitást is létrehozta.*

A folyamat „történeti-szemantikai” (Koselleck) természetű. A „nemzet” modern fogalma az ’elit’-jelentésből alakult ki, úgy, hogy ezt fokozatosan átalakította, mígnem a „nemzet” a „nép” szinonimája nem lett. Ennek az átalakulásnak a klasszikus modernizmus-paradigma alapján álló nacionalizmuselméletek általában a különböző társadalmi és politikai oldalát vizsgálták, holott az átalakulás szemantikai kontextusa is determináló erejű, olykor irányítója volt a strukturális átalakulásoknak:

„E folyamat minden egyes szakaszában a fogalom [*a nemzet, a nép, a rend – B.M.*] a használatból fejlődött ki a strukturális adottságok, korlátozó tényezők által meghatározott keretek között. A szó domináns jelentését egy adott időpontban, az adott körülmények között e körülmények egy olyan aspektusára vonatkoztatták, amellyel megfelelésben volt. Ugyanakkor e körülmények más aspektusai, amelyek eredetileg nem voltak megfelelésben ezzel a domináns jelentéssel, asszociálódni kezdtek a szóval, ami többes jelentést hozott létre. Az eredeti domináns jelentés fokozatosan elhomályosult, és új alakult ki, miközben a szó maga megmaradt, az egyik fogalom átadta a helyét egy másiknak. A szemantikai átalakulás e folyamatát az új fogalmakat alakító strukturális adottságok állandóan új és új irányba terelték. Ugyanakkor a strukturális adottságokat a megörökölt, a társadalmi cselekvést orientáló fogalmak szerint konceptualizálták, interpretálták vagy definiálták. Ahogyan a fogalmak fejlődtek, a szituáció definíciója is változott, ami megváltoztatta az orientációkat is.”⁵

Ugyanakkor e folyamat szociálpszichológiai nézőpontból is értelmezhető: olyan társadalmi anómiát kiváltó folyamatként indult, amely kulturális hagyományt is megalapozott. Az átalakulás anomikus oldalát a történeti szociológia eszközeivel Greenfeld vizsgálta meg, elsősorban a XVI. és XVII. századi angol arisztokrácia példáján. Az „angol nemzetet” létrehozó változást az indította el, hogy a rózsák háborúja megzúzta a hagyományos angol arisztokráciát, és vákuumot hozott létre a feudális hierarchia csúcsain. Ezekbe a pozíciókba emelkedett számos, a „népből” származó egyén, akikből az új arisztokrácia – a Tudorok

---

⁵ Greenfeld, i.m. 186.

új hivatali elitje – kialakult. Az új arisztokrácia kialakulása az 1530-as években egybeesett azzal, hogy a klérust eltávolították az államigazgatás kulcsfontosságú pozícióiból, így az új arisztokrácia közvetlenül is szolgálhatta a koronát. Ennek az új elitnek a rekrutációjára a tényleges érdemek alapján került sor, viszont a társadalomról alkotott hagyományos kép nem ismerte a gyors, felfelé ívelő, érdemek alapján szűrő mobilitást, ezért a változás és az értékrend kollíziója anómiát idézett elő. Erre válaszként az új elit az „elit” klasszikus fogalmát (a nemességét) a homogén módon nemes nép, vagyis a „nemzet” eszméjével helyettesítette. Az eszme széles rétegekre hatást gyakorolt, a hatás – a nacionalizmus – a rend felbomlására adott reakció volt, majd annak irányítója lett. Ehhez hasonló folyamat legtöbb európai országban végbement,⁶ de mindenütt másképp.

A modernitásnak Heller szerint két összetevője van: 1) a modernitás dinamikája; 2) a modern társadalmi berendezkedés.⁷ A klasszikus modernizmus-paradigma (ahogy azt Smith nyomán rekonstruáltuk), inkább a második összetevő, a modern társadalmi berendezkedés felől próbálta értelmezni a nacionalizmus jelenségét és tartalmát adni a nemzet fogalmának. Mivel elsősorban a történészek vizsgálták a modernitást, és abban a tradicionális berendezkedés és a hagyományos értékek leépítését és visszaszorítását mutatták ki, elemzéseikkel a modernitás és modernizáció fogalmának az egymásba csúszását is előkészítették. A premodern kor „nyitásként” – az univerzalizmus meg-megújuló rohamaként – való értelmezése, majd az azt követő modern kor fejlődésdinamikára való redukciója tulajdonképpen folyamatos „tökéletesedéssé” fogalmazta át a modernitást, és ezzel egy új problémát is létrehozta: a modernitás „modernizációjának” a kérdését. A modernizációvá átalakított modernitásban a nacionalizmus kérdése könnyen megrekedt az intézményi problematikában, és ugyanakkor egy sajátos ambivalenciát is magára öltött: *a nacionalizmus mind a modernitás elfogadásaként, mind pedig annak elutasításaként értelmezhetővé vált.*⁸

⁶ Greenfeld öt országra – Angliára, Franciaországra, Oroszországra, Németországra és az Egyesült Államokra – készített esettanulmányt. Lásd Liah Greenfeld: *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge MA – London, 1995.

⁷ Lásd Heller Ágnes: *The Three Logics of Modernity and the Double Bind of Modern Imagination*. Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, Public Lecture series, nr. 23.

⁸ A „közpolgári” és az „etnikai” nacionalizmus közötti különbségtétel megideologizálásai mögött lényegében ez rejlik.

A rendi társadalom anómiájából és státusinkozisztenciájából levezetett nacionalizmus viszont inkább az első összetevőből, a modernitás dinamikájához kapcsolódik. A modernitás lényegét tekintve olyan világ, amely a szabadságon alapszik, nincs más alapja, mint saját alapjainak folyamatos dekonstrukciója – „olyan világ, amelynek szakadatlanul fel kell fedeznie önmagát.”⁹ Az így születő nemzeti identitás ebben a világban egyrészt „alapvető identitás” (Greenfeld), másrészt maga is része a folyamatos dekonstrukciónak. A nemzeti identitás az egyén „legbelső lényegét” is megszabja – de nem szubsztanciális értelemben, hanem úgy, hogy a társadalom tagjává teszi –, másrészt ehhez a folyamatosan újrakonstruált identitáshoz képest a többi identitásforma másodlagos jellegű, csupán módosíthatja azt. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a modern társadalmak – mint Greenfeld fogalmaz – „fogalmi definíciójuknál fogva »nemzetek«. Azokról, amelyek nem tartják magukat nemzetnek, úgy vélik (még) nem modernekek.”¹⁰

A nemzet tehát a politikai modernitás *legátfogóbb formája*, amely nélkül tulajdonképpen modernitásról, mint a szabadságok folyamatosan intézményesülő rendszeréről nem is lehetne beszélni. Ez a megközelítés egyben a klasszikus modernizmus paradigmájának a kritikája is, ugyanis e paradigma szerint a nemzet mint politikai közösségforma csupán akcidencia a modernitás szubsztantív elvei, a piac, az emberi jogok és a politikai közösség szuverenitása mellett.

A modernitás dinamikája a nemzet tekintetében a modern képzelet két forrását állítja az előtérbe: a *technikai* és a *történelmi* képzeletet.¹¹ A nemzetet és a nacionalizmust is inkább ezek kölcsönhatásában érdemes vizsgálni, és nem a társadalmi berendezkedés részeként, egyik lehetséges keretként. E két képzelet konfliktusa teszi érthetővé a nacionalizmus kettősségét, és ebből fakadnak a nacionalizmusról való gondolkodás (a nacionalizmuskutató) aporiái is.

A történelmi képzelet az, amelynek segítségével a nacionalista mozgalmaknak sikerül a közösségi emlékezetből modern indentitásszerkezetet létrehozniuk, és azt mobilizációs tényezővé emelniük, a nacionalizmuskutatóban pedig a történelmi képzelet elsőbbsége alapozza meg a primordialista és perennialista irányzatokat. A technikai képzelet viszont arra szolgál, hogy a nemzetet a politikai modernitás keretként

⁹ Lásd Heller, i.m. 1.

¹⁰ Lásd Greenfeld, *Nacionalizmus és modernitás*, 185.

¹¹ Lásd Heller, i.m.

működtesse, hogy megalapozza a hatékony intézményeket és a hatékony közösségi döntéshozatalt, a nacionalizmus kutatásban pedig a modernista elméletek azok, amelyek a modern intézményesülés primátusát hangsúlyozzák.

Szembenállásukban az identitás és a racionalitás ama ellentéte jelenik meg, amely a felvilágosodás kora óta meghatározója a politikai modernitásnak. A vita kiterjed más kérdésekre is. Schöpflin szerint arról szól, hogy miképp szerveződjön a hatalom: a ráció, avagy az identitás alapján. Vannak akik kétségbe vonják a legitim identitás-politikát, mások elfogadnak néhány identitást, de nem mindegyiket, végül velük szemben ott vannak az identitáspolitikusok, akik szerint minden probléma az identitásból fakad, ezért azokat az identitás ismérvei szerint is kell megoldani.¹²

A két képzeletforma vitája észrevétlen maradhat, ha az egyik vagy a másik irányba cselekvő kollektivitások meg vannak győződve arról, hogy csak ők cselekszik a „helyes dolgot”, és a másik el fog tűnni. De ugyanakkor kigondolhatnak egyszerű modelleket, amelyek magukba foglalják mind az univerzálisat, a racionálisat, mind pedig a partikulárisat, az identitást.¹³

A nemzeti identitást a „modernitás ingája” (Fehér-Heller¹⁴) írja le a két képzeletforma között. A történeti képzelet akkor lendült mozgásba, amikor a modern, szabadságalapú politikai közösség kezdett kialakulni, minthogy szükség volt a neki megfelelő kollektív identitásszerkezetre is, a technikai képzelet viszont akkor került az előtérbe, amikor az intézményesült politikai közösség belső problémáit kellett megfogalmazni az intézményi funkcionalizmus nyelvén.

Mielőtt a nemzeti identitásnak így kirajzolódó modelljét részletesebben is leírnánk, érdemes megvizsgálni a kérdést: tényleg a nemzet-e a politikai modernitás legátfogóbb formája? Hogyan alakult ez így ki, és elképzelhető-e a politikai modernitás valamely más, szintén átfogó modellje?

Az kétségtelen – írja Kymlicka és Straehle –, hogy az elmúlt két évszázadban két alapvető tendencia volt tapasztalható: a) a birodalmak, királyságok, városállamok, gyarmatok színes sokasága nemzetállamok

¹² Schöpflin György: *Ráció, identitás, hatalom*. In uő. *A modern nemzet*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003. 38–40.

¹³ Heller, i.m. 4.

¹⁴ Vö. Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *A modernitás ingája*. Budapest: T-Twins Kiadó, 1993.

sokkal egyneműbb halmazává szerveződik át, és ezek közül majdnem mindegyik nemzetépítési politikát folytat; b) a preliberális vagy nemdemokratikus kormányzati formák (monarchiák, katonai diktatúrák stb.) majdnem mind liberális-demokratikus rendszerekké alakultak át. Okkal feltételezhető, hogy e két tendencia valamiképpen összetartozik, affinitás áll fenn a nemzetállam és a liberális demokrácia között.¹⁵

Hipotézisünk az, hogy a két tendenciát épp az anómián keresztül kialakult társadalmi egalitarizmus, a státusinkonzisztencia európai történeti folyamata tette összetartóvá, és ezért a nyugati politikaelmélet azon implicit előfeltevése, amelynek értelmében „a demokrácia, az igazságosság, a legitimitáció, az állampolgárság elmélete és gyakorlata összefonódott a nemzeti intézményekkel” és ami szerint „egyedül a nemzetállam keretein belül tartható fenn a liberális-demokratikus elvek megvalósíthatóságának a reménye”, több mint fogalmi affinitás: történetileg megalapozott összekapcsolódás.¹⁶

Ezen elvek érvényesülése feltételezi tehát a „nemzetet”, mint a politikai közösség keretét és horizontját, és ez a sokszor rejtett, de a liberális demokrácia működésével napi összefüggésben levő kollektív horizont világosan jelzi: a demokrácia technikai képzeletet igényelő kérdései közvetlenül kapcsolódnak a szolidaritás azon kérdéseihez, amelyre az átfogó válaszokat csak a történelmi képzelet tudja megadni.

Az, hogy a nemzet a *modernitás legátfogóbb formája* azt is jelenti, hogy a nemzet a politikai modernitásban a *történelmi képzelet egyetlen integratív horizontja*. Vagyis: a politikai identitások végső vonatkozásait a nemzet horizontja szabja meg. Ez még akkor is így van, ha a gazdasági globalizáció, a nemzetközi biztonság új követelményei vagy a „posztmodern” politikai konstrukciók új világa idején egyre több transznacionális és államalatti politikai közösséget konstituáló intézmény jelenik meg, és egyre gyakrabban felmerül, hogy a nemzetet és a nemzetállamot immár „a politikaelmélet sem tekintheti egyetlen avagy uralkodó kontextusának”,¹⁷ illetve hogy egy újabb, kozmopolita nézőpontra, sőt, a „kozmoplita

¹⁵ Kymlicka, Will – Straehle, Christine: Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése. *Kellék*, 2001, 21. sz. 31.

¹⁶ Kymlicka és Straehle három olyan elv tükrében vizsgálja ezt, amelyeket a liberális demokraták alapvetőnek tartanak: a) a társadalmi igazságosság; b) a tanácskozó (deliberatív) demokrácia; c) az egyéni szabadság. Kymlicka – Straehle i.m. 29–32.

¹⁷ Kymlicka – Straehle, i.m. 47.

kormányzat” modelljére¹⁸ van szükség. Ezek a folyamatok ugyanis, bár kikezdték a nemzetállami forma segítségével megjelenő politikai közösségek modelljét, azonban alapvetően nem tudták azt megkérdőjelezni. Nem jött létre a politikai közösség alternatív modellje, sőt, az államalatti önkormányzati közösségek (az identitás és a lojalitás újratermelése tekintetében) beilleszkednek a „nemzeti modellbe”, mint átfogó modernitás-modellbe: vagyis felveszik a politikai közösségnek azt a kettős formáját, amely a modernség „ingázása” a kulturális alapon megfogalmazódó „identitásközösség” és egy neki többé-kevésbé megfelelő területi-önkormányzati intézményforma között. A szupranacionális identitások viszont mind kulturálisan, mind pedig az intézményesülés jelenlegi erőforrásait és modellkínálatait tekintve túl gyengéknek bizonyulnak.

Az eddigiek alapján a *nemzetnek*, mint *modern politikai közösségnek* és mint a *modernitás átfogó modelljének* a lényege a következő saroktételek segítségével ragadható meg:

- 1) A nemzet modern politikai közösség, amelynek leggyakoribb és leghatékonyabb intézményesülési formája a XIX. század óta a nemzetállam. A nemzetállam azonban csak a nemzeti közösség lojalitásának és kulturális identitásának egyik (de persze, legfontosabb) fókuszpontja. A „nemzeti” típusú politikai közösségképződés a XX. századtól az intézményesülés más formáit is ismeri; ezek közül az állam alatti önkormányzatiság intézményei tűnnek a legsikeresebbeknek, amelyek a lojalitás és a kulturális identitás nemzetállami fókuszához hasonló, összpontosító modellévé tudtak válni.
- 2) Mindazonáltal az a politikai közösség, amely a nemzetnek megfelelő lojalitás- és identitás-fókuszpontokat tud intézményesíteni, nem azonos az így létrejött politikai intézmény (a nemzetállam vagy az államalatti önkormányzat) tagjainak egyszerű szummájával. Inkább olyan identitásközösség, amely kettős határának termékeny feszültségben határozza meg önmagát.
- 3) A kettős határ a nemzeti identitás két, egymástól el nem választható dimenziójából adódik, mindkettő magán hordja a modernitás bélyegét. Az identitás ún. *közpolgári* összetevője inkább a modern képzelet technikai dimenziójában alakítja tartalmát,

¹⁸ Vö. Held, D.: *Democracy and the Global Order – from the Modern State to Cosmopolitan Governance*. London: Polity Press, 1995.

a hatalomgyakorlás jogi-rationális intézményeit a közösségi feladatok és cselekvés rationális feladatmegoldásaiban legitimálja. Az *etnikai* összetevő a kulturális és más (az eredettel, a nyelvvel) kapcsolatos gyakorlattal kapcsolatos, és a „valamibe való beleszűletés természetes adottságát” konstruálja folyamatosan újra a szolidaritás megőrzése, fenntartása érdekében.

- 4) A nemzeti identitás mindkét dimenziója folyamatosan konstruált: az identitás konstruálását (a nemzetépítést) a nacionalizmus (mint érzelem és mint mozgalom) hozza a politikai nyilvánosság diskurzív felszínére. A nemzeti identitás konstruálása diskurzív politikai folyamat, amelynek belső vitáját, feszültségét olykor a két összetevő instrumentalizált politikai ellentéte még nyilvánvalóbbá tesz.

A nemzeti identitás két dimenzióját a nyelv kapcsolja össze, amelyet általában a kulturális identitás egyik legfontosabb hordozójaként szoktak meghatározni. Csupán ekként azonban a nyelv nem tudná összekapcsolni a két dimenziót, ehhez nem elegendő a nyelv Herder által kijelölt, partikularitásokat összefoglaló, közösségi identitást fenntartó szerepe, hanem az is szükséges, hogy a modern képzelet technikai-rationális dimenzióját is szolgálja, azaz partikularitáshordozó mivolta mellett a racionalizált intézményi működés és feladatmegoldás – azaz: az univerzalizálhatóság – igényeinek is megfeleljen. Ezért a modern „nemzeti mivolt” nyelvisége igazából nem csupán „a népnyelven”, hanem azon a standardizált, nyilvánosságot létrehozó nyelvváltozaton alapszik, amelyet a „nyomdai kapitalizmus” teremtett meg, és amely miközben megőrizte népnyelvi jellegét, fel tudta venni a semleges közvetítő szerepét is. A modern politika, mint a társadalmi konfliktusok megoldásának intézményesítése, a modern köznyelvben olyan eszközre bukkant, mely a semleges és univerzális közvetítő voltával megteremtette a technikai képzelet számára szükséges kommunikációs teret, ugyanakkor nem vesztette el azt a közösségi horizontot fenntartó képességét sem, amellyel a természetes nyelvek rendelkeznek. Így megmaradt az egyéni identitás és szubjektivitás konstituáló keretének, de egyben a közösségi emlékezethez való folyamodás kitüntetett eszköze lett a modernitás körülményei között.¹⁹

A modern nemzeti létmód számára ezért a (kvázi)standardizált, az univerzalitás számára megnyitott népnyelv fundamentális jelentőségű,

¹⁹ A premodern vagy „etnikainak” nevezett közösségek esetében a nyelv csupán az egyik és távolról sem centrális jelentőségű eszköze a közösségi emlékezethez fordulásnak, sokkal fontosabbak a rítusok és az etnoszimbolikus közvetítések.

nem véletlen, hogy a nemzetépítés konfliktusai, bár kiterjednek a közterhasználat teljes szimbolikus dimenziójára, alapvetően a nyelvhasználat miatt bontakoznak ki. Ezek a konfliktusok ott a leghevesebbek, ahol a nemzetállam nyelvével szemben álló kisebbség nyelve maga is (kvázi)standardizált modern nyelv, ugyanis itt a nyelv veszélyeztettsége inkább közvetíti a közösség létének a veszélyeztettségét. Ugyanakkor egy kisebbségi nyelv fennmaradásának az esélyei akkor jobbak, ha a modern állam intézményrendszerében maga is standardizált népnyelvként igyekszik nyilvános státust szerezni.

Minthogy a nemzeti identitás létrehozásának, megerősítésének vagy „újratermelésének” permanens belső feszültsége az intézményesülés gyakorlati exigenciái felől meglehetősen problematikusá teszi az identitásközösség határait, folyamatosan felmerül a kérdés, létezik-e egyáltalán a nemzet mint kollektív identitással rendelkező, szubsztanciális politikai közösség. Ebből azonban kevesen vonták le azt a radikálisan „dekonstruktív” következtetést, hogy a *nemzet* mint csoport nem létezik.

Egy ilyen határozottan dekonstruáló álláspontot képviselve Brubaker abból indul ki, hogy miközben a szubsztancialista nemzetfelfogást továbbra is nagyon sokan osztják – a primordialisták mellett számos modernista, konstruktivista is – a modern társadalomelmélet megkérdőjelezi a csoport szubsztanciális fogalmát.²⁰ Ezért a „nemzet” esetében is hasonló dekonstrukcióra van szükség: nem a nemzet szubsztanciális mivoltát kellene a nacionalizmuskutatóknak és szociológusoknak megtalálni, hanem a „nemzetben való létezés” kellene valahogy megragadni. Brubaker világosan fogalmaz: a nemzeti mivolt, a nemzeti dimenzió tanulmányozását el kell választani a nemzetek, mint kollektívumok és közösségek tanulmányozásától, „a nemzetet nem szubsztanciaként, hanem intézményesült formaként, nem kollektívumként, hanem gyakorlati kategóriaként, nem entitásként, hanem esetleges eseményként, történésként” kell kezelni.²¹

Azonban a jól megválasztott kiinduló kérdés – hogy „szubsztanciális csoport”-e a nemzet – gyorsan relevanciáját veszti. Ugyanis a cselekvő közösségek esetében a kategorizációs meghatározásnak, eljárásnak mindig vannak társadalomelméleti nehézségei: nagyon sok csoport van, amely nem határozható meg tagjainak néhány egyszerű ismérven

²⁰ Lásd Rogers Brubaker: *A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény*. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, 387–396.

²¹ Brubaker, i.m. 390.

alapuló szummációja révén. Vagyis, nem a nemzet az egyetlen „csoport”, amelynek nincs kategorizációs értelemben szubsztanciája. Ebből azonban nem következik azonnal, hogy a nemzeti mivolt csupán „esetleges esemény”, vagy pusztán „gyakorlati kategória”, esetleg „a kollektív cselekvés változékony terméke” (Calhoun²²) volna. Ha a modernitás cselekvő közösségeire nézve érvényes is, hogy az identitás a kollektív cselekvés terméke, a „nemzeti mivoltra”, mint a nemzeti közösség szubsztanciájára ez már nem áll. A nemzeti mivolt, a nemzeti identitás több, mint a cselekvő közösségek keletkező identitása, ugyanis a modernitás körülményei között a nemzeti keret minden közösségi cselekvés végső horizontja vagy biztosítója. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a – tisztán a cselekvés útján konstituálódó – politikai identitások racionálisan kiegyezzenek a „közös érdekek” és a „közös célok” jegyében, másrészt a „nemzet” a maga teljességében nem tud sohasem cselekvő közösséggé válni (intézményesülni), cél- vagy eszközracionális cselekvését mindig „kihelyezi” valamilyen politikai cselekvőképességgel rendelkező csoportjába.

A nemzetnek, mint politikai közösségnek az eddigi leghatékonyabb intézményesülési formája a modern nemzetállam. Eddigi teljesítményét a „végső” szubsztancializáló horizont fenntartásában semmilyen más keret még csak meg sem közelítette, mégis még a nemzetállam működésében is világosan látható, hogy a szubsztancializálás csupán részleges, mert a „nemzet” politikai cselekvését „kihelyezi” a képviselési rendszer révén kialakuló politikai osztályba, mint cselekvőképes csoportba. Ez a kihelyezés a modern képviselési és választási rendszerek révén oly mértékű legitimitásra tett szert, hogy gyakorlatilag azonos a politikai modernitással: ez az egybemosódás is annak igazolása, hogy a nemzet politikai közösségként maga a modernitás formája.

A társadalomtudományi kutatás igazi célja, mindezek után az lehet, hogy – túl az egyszerű szubsztancializálás elutasításán – feltárja, miben tér el a „nemzeti mivolt” alakulása más csoportdinamikáktól.

Az eltérés megértésében épp Brubaker dekonstruáló álláspontot igazolni próbáló példája segíthet, az, amit a munkásosztály fogalma kapcsán elmond. A társadalmi osztályok és elsősorban a munkásosztály fogalmát vizsgálva ő ugyanis megállapítja: ma már világos, hogy „a reálisan létező entitásként és szubsztanciális közösségként felfogott munkásosztály,

---

²² Brubaker Calhoun idézi, aki az 1989-es kínai diákmozgalomról írta: az identitás a kollektív cselekvés terméke, és nem annak kiváltó oka.

mint az elemzés tárgya nagyrészt a múlté. Léte megkérdőjeleződött, mind az elméleti elemzések oldaláról, mind a társadalomtörténet, a munkásság történetét és a tömegdiskurzus és mobilizáció történetét részletekbe menően vizsgáló kutatás oldaláról.²³ Ez pedig jó példa arra, ami a „nemzettel” történik: mind a történeti folyamat, mind a módszer-tani konzekvenciák tekintetében.

Brubakerrel szemben viszont elmondható: a munkásosztály realitásának e „szétfoszlása” nem analogonja a nemzet hasonló „szétfoszlatásának”, az osztály és a nemzet ugyanis nem ugyanazt a „helyet” töltik be a modernitás működésében.

Az osztály fogalmának kétségtelenül volt szociológiai alapja, de az osztályöntudat tisztán politikai-ideológiai konstrukció volt, amely a modernitás immár létező körülményei, a liberális demokráciák keretei között alakult ki. Azaz, az osztálykülönbségek már a polgárságon belül alakultak ki, és olyan – a demokrácia kezdeti időszakában megfogalmazott – kérdésekhez kapcsolódnak, mint például: kik kaphatnak szavazati jogot, hol a tulajdonjog határa stb. Gyökerei tehát abba a helyzetbe nyúlnak vissza, amelyben a polgárság belső rétegekre oszlott, és olyan alsóbb néprétegek fölé épült, amelyek az állampolgári jogokkal csak korlátozott mértékben élhettek. Vagyis az osztálykülönbségek akkor és olyan társadalmi feltételek mellett alakultak ki, amikor már ismert volt, hogy a problémákat nem „eltörölni” kell, hanem az érdekek egyeztetésével és kompromisszumokkal megoldani. Az osztályok megjelenése viszont átalakította magának a „népnek” a fogalmát is: immár nem szétválaszthatatlan egységet jelentett, hanem – mint arra Mann is rámutatott – „plurális és osztályokba rendeződött entitást”, aminek következményeként „a liberális demokrácia lényege nem az individualizmuson, hanem az osztályérdekek legitimitásának elfogadásán alapszik.”²⁴

A nacionalizmus ezzel szemben részben a modernitás előtt, részben azzal párhuzamosan, a modern társadalmi viszonyok kialakulá-

²³ Brubaker, 387.

²⁴ Lásd Michael Mann: *The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing*. *New Left Review*, Nr. 235, 1999. May-June, 18–45. (Magyarul: Michael Mann: A demokrácia sötét oldala. Az etnikai és politikai tisztogatás modern hagyománya. *Regio*, 2003. 1. sz. 3–35.) Mann az osztályok és a liberális demokrácián belüli „tiszta” identitásközösségek megkülönböztetését annak érdekében vezeti be, hogy megalapozza tételét: az etnikai tisztogatás leg-erőteljesebb formái a liberális demokrácia politikai és intézményi körülményei között alakultak ki.

sát gerjesztve kapott formát, és az általa létrehozott identitásközösség, a „nemzet” nem állítható párhuzamba azokkal az identitásközösségekkel, amelyek a modernitás talaján alakultak ki. A modernitás funkcionális alapján létrejött identitásközösségek ugyanis általában olyan érdekközösségeken alapszanak, amelyeknek létrejöttére és megszűnésére a modern polgári körülmények között kerül sor (az individualizmus és szabadság elvei szerint). E közösségek cselekvésére jobbra a technikai képzelet dominanciája mellett kerül sor, céljaikat nagyobb részben „racionális” érvekben fejtik ki, nem támaszkodnak olyan értékekre, amelyek nem a polgári társadalom létmódjából eredeztethetők, még akkor is, ha a létmódról épp az értékek nyelvén folyik a vita.

Itt másképp működik a „modernitás ingája”, mint a „nemzet” esetében: az identitásképzés – például a „munkásöntudat” politikai kialakítása és fenntartása – tulajdonképpen a technikai képzelet egy új mozgásterének kialakítását szolgálja mindössze, az osztályérdekek politikai képviselésének megalapozását. Ez az érdekképviselő nagymértékben racionalizálható, része annak a politikai funkcionálisnak, amely a többpártrendszerben érvényesült, és az identitásképzés a racionalitás terének a megőrzését szolgálja mindaddig, ameddig az allokációs vagy „beavatkozási” probléma fennáll, vagy át nem fogalmazódik. A „nemzet” viszont az a politikai közösség, amely a modernitás létező formái között minden lehetséges funkcionális közös keretben tart, és ezért különösen szilárdnak, a funkcionális identitások ütközéseit elbíróknak kell lennie.

A nemzetállam tehát a modernitás politikai kísérlete volt arra, hogy „szubsztancializálja” a nemzetet, és bár a nemzetállam sikeres lett, a szubsztancializálódás maga nem lehetett teljes, folyamatosan megkérdőjeleződik.

Ez két diskurzus ütközéseként jelenik meg. Az egyik diskurzus a történelmi képzeletet hozza mozgásba, a közösség egészét célozza, legtöbbször – de nem feltétlenül – a „nemzeti emlékezet” közösségére apellálva, amelyben a hagyomány emelkedik „kommunikációs partnerre”.²⁵ A másik inkább a technikai képzeletet veszi igénybe, racionálisan jelenít meg olyan részérdekeket és partikuláris törekvéseket, amelyeket ugyanakkor

---

²⁵ Mindez sajátosan hermeneutikai jelleget kölcsönöz ennek a folyamatnak, benne a politikai közösség saját történetiségét tapasztalja meg, a hagyomány pedig – Gadamer szavaival – úgy szólal meg számára „mint valami Te”, azaz „mint egy valódi kommunikációs partner, mellyel ugyanúgy összetartozunk, mint az Én a Te-vel” (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat, 1984. 251.)

a politikai közösség jelenbeli érdekeihez kapcsol. Diszkurzivitása jobbára a semleges és univerzális nyelv diszkurzivitása (ilyen például a jog nyelve), de tartalmaz értékelvű hivatkozásokat is.

A hárompólusú identitásmodell – kettős határ és horizont

A politikai identitásként vizsgált nemzeti identitás modelljének megalkotásához az egyik kiindulópontunk Carl Schmitt azon tézise, amely szerint végső soron minden politikai döntés azon alapul, kiket tekintünk – politikai értelemben – barátoknak, illetve ellenségnek: a „specifikus politikai megkülönböztetés – írja Schmitt –, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése.”²⁶ Az összes fontos döntés esetén tudnunk kell, kik veszélyeztetik a politikai közösség pusztá fennmaradását, illetve kik jelentenek fenyegetést a politikai közösségre nézve. A modern korban a politika egésze megváltozott: immár nem intézmények, rendek, tekintélyelvi alapon rögzített és kanonizált ideák és született politikai osztályok cselekedete, hanem egymással rivalizáló erők küzdelmének a területe és konstrukciója.

E paradigma Koselleck „aszimmetrikus ellenfogalmakról” írt elemzésével²⁷ kap új tartalmat. Koselleck arra alapoz, hogy a magunk és az idegenek megnevezése (e megnevezések „aszimmetriája”) fontos tényezője a történeti mozgásnak. A kölcsönös megnevezésben lehet összhang a két elnevezés között – aközött, ahogyan a mindenkori személy/csoport hívja önmagát, és ahogyan mások nevezik őt –, de ellentét is felléphet az önmegjelölés és az idegenek általi elnevezés között. Vagyis: a nyelv tartalmazhatja a másik elismerését, de rögzítheti az ellentétet, illetve az ellentét nyomán fellépő egyenlőtlenséget is, amelynek során „a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de elismerve nem.”²⁸

A csoportok közötti aszimmetria a „mi” és az „ők” megnevezésekkel való konkrét elhatárolás nyomán alakul ki, és nem csupán azt a kölcsönös kizárást valósítja meg, amely a cselekvési képesség feltétele, hanem magát a közös cselekvést is formálja, orientálja. Koselleck kiindulópont-

²⁶ Carl Schmitt: *A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 19.

²⁷ Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* In Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest: Atlantisz, 2003. 241–298.

²⁸ Koselleck, 242.

ját – hogy az aszimmetrikus fogalmak megalkotóikat, a politikailag és társadalmilag cselekvő csoportok a történelmi mozgás részeseivé teszik – fundamentális jelentőségűnek kell tekintenünk. Az „aszimmetrikus ellenfogalmak” paradigmája lényegében a „barát”–„ellenség” fogalompárost helyezi el olyan történet- és nyelvfilozófiai keretbe, amelyben a kollektivitások közötti konkrét ellentétek az adott korszak történeti mozgásaként jelennek meg, és közvetítik annak időtapasztalatát is.

A nemzeti identitás modelljének három pólusa van: a) a *nemzet mint „mi” affirmációja*, amely a csoport önmagára használt elnevezése segítségével alakítja a politikai közösség önazonosságát, és amely a nemzet kettős lehatároltságából fakadó termékeny feszültséget is magában foglalja; b) az *„ellenségek” aszimmetrikus megnevezése és opponálása*, ami azon alapszik, hogy a „nemzet” önaffirmációja a konfliktusos valóságban nem tudja kellően szabályozni a politikai közösségből való kizárást és befogadást, csak akkor, ha a „velünk szemben” állót is valamilyen történelmi tapasztalat és tulajdonság birtokosának, illetve hordozójának tekint; c) a nemzet mint cselekvő politikai közösség, mint „mi-csoport” *várakozási horizontja*, amely a csoport értékekben megfogalmazott törekvéseit kapcsolja össze a tapasztalati térben felismert lehetőségekkel; erre a horizontra hárul, hogy átalakítsa vagy racionalizálja – a „mi” és az „ők” közötti folyamatos feszültség ellenére – a szembenállást, s ezzel előkészítse a politikai közösségek átalakítását, esetleg az új közösségek létrehozását.

A nemzet politikai közösségként való „mi”-affirmációját a csoport cselekvésén túl – melynek megvannak a konkrét tárgyi-fizikai meghatározottságai is – önmegnevezése is előmozdítja. A megnevezést itt távolról sem pusztán denotációként kell érteni, hanem a közösség olyan teremtő tényezőjeként, amely elindítja és folyamatosá teszi intézményszerűsülését. Koselleck szerint a „mi” megjelenítésére azok a fogalmak a legalkalmasabbak, amelyek konkrétumokra vonatkoznak ugyan, de általánosan is használhatóak. A konkrét és általános közötti feszültség az, amely lehetővé teszi a csoport expanzióját, mind összetétele, mind célételezései tekintetében: a cselekvő közösség „a lehetséges általános fogalmakat gyakran egyedieké stilizálja, hogy ezek csak őt jelentsék és csak rá vonatkozzanak.”²⁹

---

²⁹ Koselleck, i.m. 242–243.

A nemzet esetében az általános és a konkrét közötti szemantikai feszültség az előbbieken már említett kettős határ fenntartásával válik a történeti mozgás részesévé, alakítójává.

A nemzetet definiáló kettős határ egyike a határ klasszikus territoriális fogalmával ragadható meg; ez a földrajzi határ fogalmából fejlődött ki, és a hatalom és terület modern összefüggésében definiálja a nemzetet, mint politikai közösséget. A XIX. század közepe óta a társadalomtudományok az egyén analógiájára elképzelt „önálló, öntevékeny, öncélú, önmagára reflektáló, s kizárólag belső viszonyai által meghatározott, végső soron végletesen magányos társadalom” fantomjában gondolkodnak, amelyben összecsúszik a nemzet, az állam, a nép, az etnikum és a nemzetgazdaság képzete – a határ territoriális fogalma ennek felel meg.³⁰ Ez a határfogalom szubsztancializálja individuum és közösség viszonyát: az egyén a határon belül a közösség alkotóeleme, ha viszont átlépi azt, akkor – a „határon” kívül – elvont individuum.

A másik határ nem territoriális jellegű, legjobban leírása Barth etnikai határ-fogalma segítségével adható meg.³¹ Ez a társadalmi gyakorlat mindennapiságában, folyamatosan jelöli ki a közösség határát, az etnikai identitást a társadalmi szerveződés jellegzetes vonásának, és nem a kultúra valamely ködös kifejeződésének tekinti: az etnicitás szempontjából csupán „azok a kulturális különbségek játszanak kiemelt szerepet, amelyekkel az illető csoport saját különállóságát és határait jelzi.”³²

A „nemzeti mivolt”, a nemzet mint „mi” lényege nem egy szubsztancializált közösségben, hanem maga is történeti mozgásként, a két határ által definiált cselekvő közösségi létmódban ragadható meg. A cselekvés terét, irányát, motivációját és jórészt hajtóerejét is az a feszültség adja, amely a két határvonal, a közösségi öndefiníció két módja között folyamatosan fennáll.

A territoriális határ a nemzetet mint politikai közösséget állampolgári közösségként definiálja. Történeti értelemben az állampolgárság, mint politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági jogok és köteleességek együttese és mint a hatalmon levők és kormányzottak viszonyának szabályozója „a XVII. századtól kezdve egyre gyorsabban formát öltő modern

³⁰ Lásd Böröcz József: A határ: társadalmi tény. *Replika*, 2002. 47–48.sz.

³¹ Lásd Fredrik Barth: *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*. Boston, 1969.

³² Fredrik Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, 262.

állam racionalizáló tevékenységének az eredménye.”³³ A modern állam fokozatosan kiterjesztette és elmélyítette hatalmát az uralma alá tartozó népesség fölött, és ennek során jelentős szervezeti változáson ment át. Az egyazon uralkodó fennhatósága alá tartozó államterületen a hatalomgyakorlással összefüggő tevékenységek – az adminisztratív, kényszerítő és kitermelő (adóztató) eljárások – egyre egységesebbekké, könnyebben irányíthatókká és hatékonyakká váltak.

A konszenzus szükségessége alapozta meg a közakarat alapján történő kormányzást: „az állam, ha nem akarja, hogy az ellene ható erők alapjaiban ingassák meg, kénytelen alattvalóinak – általa csak részben befolyásolható – törekvéseit is figyelembe venni.” Az állampolgárságnak két összetevője van. Az egyik univerzális, és a szó jogi értelmében rejtőzik: az állampolgár nem konkrét egyén, hanem absztrakt individuum, amelynek ideológiai megjelenése az Emberi és Polgári Jogok Egyetemes Nyilatkozatához (1789) kötődik, és amely jogait emberi mivoltából és univerzális elvekből eredezteti. A másik partikuláris, és az állampolgárság politikai természetéből következik. A népszuverenitás az állampolgárt a nemzet alkotórészévé tette, de mivel az átruházott nemzeti legitimitás soha, sehol nem testesült meg – a népszuverenitás eszméjére alapozó procedurális demokrácia révén – egy tisztán „társadalmi szerződésben”, hanem átitatódott azzal a tradíciókban megtestesülő előzményanyaggal, amelyet a történelmi állam halmozott fel. Ez még a legpolgárosultabb, vagy a saját *ancien régime*-ével legradikálisabban szakító Franciaország esetében is így van.³⁴ Az állampolgárság tehát, bár a nemzet modernitás révén képződött határát jeleníti meg, nem tud tisztán univerzalisztikus intézmény maradni, ahogy a modernitás egyéb intézményei nyomán ez normaként is megfogalmazódik.

Mégis: az állampolgárság a „nemzeti mivolt” univerzalizálásának az intézménye. Ekként a közösséghez való tartozást racionalizálja oly mértékig, hogy a modern technikai képzelet számára is hozzáférhetővé tegye a politikai közösség tervezését és irányítását. Ugyanakkor visszautal

³³ Schöpflin György: Civil társadalom, etnicitás és az állam: egy hármás kölcsönhatás. In uó: *A modern nemzet*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003. 21.

³⁴ A francia állampolgárságba szinte észrevétlenül itatódtak be azok a tradíciók, amelyek a francia szokásokból, a dolgok francia módon való intézéséből, a „normális és természetes” francia felfogásból sarjadnak (Lásd Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, 1976.)

a nemzet mint politikai közösség előtörténetére, és ezzel arra, hogy a közösség „végsőnek” tekintett kérdései nem oldhatók meg a történelmi képzelet igénybevétele nélkül.

A nemzeti közösség másik határa az etnikai határ mintájára képzelhető el, amely a társadalmi élet mindennapi szinterein folyamatosan kijelöli, „újratermeli” a nemzeti közösség „etnikai határát”. Barth modelljében a határ „kijelölése”, az identitás reprodukciója általában három szinten történik: mikro-, közép- és makroszinten. Mikroszinten az egyéni identitás van előtérben, középszinten – mely a politikai vállalkozás, a vezetés és a retorika szintje – kollektívumokat hoznak létre, makroszinten pedig az állam is bekapcsolódik ebbe a folyamatba. Egy átfogó modell ez, amely egyaránt alkalmas a politikai kontextusoktól viszonylag független etnikai csoportok identitása, valamint a nemzeti identitás értelmezésére. Az alapvető kérdés az identitás e szintjeinek szerepe, összekapcsolódása és intézményesülése a modernitás nemzeti keretei között. Az összekapcsolás beemeli az etnicitást a jelenkori politikába, de az nem önmagára a hatalomra irányul, „hanem annak a közösségnek a kötelekeire és morális tartalmára, mely fölött a hatalmat gyakorolják.”³⁵

Az összekapcsolást a nacionalizmus hajtja végre. Mikroszinten a nacionalizmus diszkurzivitás szintjén kapcsolja be az egyént; itt mind a technikai, mind a történelmi képzelet szerephez jut. A technikai képzelet azokat a kérdéseket hatja át, amelyek a nemzeti szolidaritás kérdését a közpolitikai problémák kapcsán jeleníti meg. A történelmi képzelet akkor jut szerephez, ha a nemzeti közösség határai közvetlenül is megkérdőjeleződnek, akár az állampolgárság, akár a kulturális-nyelvi hovatartozás révén. Középszinten a politikai vállalkozások azon formái számottevőek, amelyek a modern politikai funkcionalizmus részérdeket megjelenítő pluralizmusa mellett valamiképpen a „nemzeti mivolt” kérdését is a napi politika horizontján fogalmazza meg. Makroszinten az állam etnikai előzményanyaga épül be a politikai intézményekbe és a politikai kultúrába.

Az identitás szerkezet második pólusa, az „ők” megnevezése is a közösségi öndefiníciónak rendelődik alá: a modern nemzeti önaffirmáció is ellenségképek igénybevételével megy végbe. Ott, ahol az államépítés

³⁵ John Hutchinson: *Etnicitás és modern nemzetek*. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, 331.

tradicionális ellenségekkel találta szembe magát, az államépítő nacionalizmus több szinten is magába építette az ellenségképeket. Az ellenségképek a nacionalizmus révén egész mélyen „integrálódhatnak” a köztudatba: nemcsak a napi diszkurzív gyakorlat révén teremődnek folyamatosan újra, hanem azokban a paradigmákban is, amelyek a „nemzeti tudományokat” alapozzák meg.

A modell harmadik pólusát alkotó horizont a megkettőzött határépítésben rajzolódik ki. A nemzetépítés egymással ellentmondásban levő stratégiáinak konfliktusa alakítja ki azt az imaginárius mezőt, amelyben a közösségi tapasztalatok összegződnek, ebben jelennek meg a „nemzeti közösség” újrafogalmazásának potenciális irányai és jövőbeni problémái. A nemzetépítés a „mi” kettős határára irányul, tulajdonképpen mindkettőre tartalmazhat stratégiát, és ezek között ellentmondások is létezhetnek.

Csergő és Goldgeier szerint négy fő iránya van a nemzetépítésnek: 1) a klasszikus (állam)nemzet továbbépítése; 2) az állam alatti (sub-state) nemzetépítés; 3) a határokon átnyúló – transzszuverenitást célzó, valamint 4) a védekező nemzetépítés.³⁶ E négy típus nem úgy létezik, hogy egy-egy nemzet vagy állam valamelyiket képviseli, hanem inkább úgy, hogy minden konkrét nemzetépítő gyakorlatban jelen vannak valamilyen mértékben, egymás mellett, egymásra épülve, összefonódva.³⁷ A „nemzet horizontja” ebből a – belső ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes – összefonódásban tárul fel.

Összegezve: a nemzeti identitás hárompólusú modellje az egyik lehetséges módja annak, hogy a nemzet és modernitás viszonyát egy újabb paradigmával ragadjuk meg.

---

³⁶ Lásd Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James M. (2004): *Nationalist Strategies and European Integration*. In Kántor – Majtényi – Ieda – Vízi – Halász (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Sapporo: Slavic Eurasian Studies, Hokkaido University, 273.

³⁷ Magyarországon – például – jelen van mind a négy típus; a védekező típus gyengébb, mint egyes nyugati államokban, viszont a határokon átnyúló harmadik – transzszuverenitást célzó – típus markánsabban megnyilvánul. Az összekapcsolódó, keveredő irányok súlya, kombinációja ma a magyar politikai élet egyik fontos ideológiai törésvonala.

TESLÁR ÁKOS

Ady-kultuszok és nacionalizmus

A kultusz kutatás megújulása vagy válsága

Az utóbbi években az irodalmi kultusz kutatás olyan változásokon megy keresztül, amelyeket egyaránt lehetséges válságtüneteknek, vagy egy termékeny kibontakozás jeleinek tekinteni. A hagyományos kultusz kutatásból megnyílt a továbblépés lehetősége egyszerre több irányba: a meta-irodalomtörténet-írás, a szociológia, a társadalomtörténet és más diszciplínák felé.

Mint ismeretes, az irányzat a nyolcvanas évek végén a kutatási módszer és a speciális kérdésirány leszűkítő megfogalmazásával jött létre, amikor Dávidházi Péter Shakespeare-könyvében¹ az irodalmi kultuszt a vallási kultusz mintájára írta le, így a vizsgált szövegeket és folyamatokat némileg – vállaltan – homogenizálta, miközben – hogy a vizsgálat érdekeltségi körét lehatárolja – a kultikus beállítódást szembeállította a kritikaival. Mára mindhárom említett megoldás általános érvénye megkérdőjeleződött, noha az így körvonalazott kutatási irány (szerzőnként eltérő, egyéni változatokban) a magyar irodalomtörténet számára fontos eredményeket hozott, például Tverdota György alapos József Attila-kutatásaiban,² Margócsy Istvánnak a tudományos recepciót is kultikus képzetekkel egybefonódottként bemutató Petőfi-könyvében³

---

¹ Dávidházi Péter: „Isten másodszülette”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat: Budapest, 1989.

² Tverdota György: *A komor feltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Pannonica: Budapest, 1998.

³ Margócsy István: *Petőfi Sándor*. Korona: Budapest, 1999.

és mások cikkeiben.⁴ Ezek az írások kiváló példaként szolgálhatnak arra, hogy miközben kritikai és kultikus beállítódás magától értetődőnek tűnő szembeállításra egyértelműen problematikus (mivel elhatárolásuk, amint ezzel a szerzők is számolnak, sokszor egyszerűen nem lehetséges), a kultusz kutatás jellegzetesen demitizáló ethoszú és olykor ironikus írásai mégis betölthetnek egyfajta szükséges ellenőrző szerepet az irodalomtörténeti anyag vizsgálatában, mivel gyakran és haszonnal mutatnak rá arra, hogy legnagyobb költőinkről (ritkábban íróinkról) kialakult képünkben mennyi kultikus eredetű elem található – tehát valamilyen módon mégis eredményesen szembeállítják a kritikait és a kultikust. A kultuszok vizsgálata – bár nem feltétlenül ez az elsődleges célja – segíthet tudatosítani a közgondolkodásban, hogy az irodalmi kultuszok (és a velük összefonódott tudományos munkák) sokszor nemcsak nem ellenőrizhetők, hanem valótlan vagy hasznavehetetlent állítanak, és így akadályozhatják, vagy éppenséggel ellehetetleníthetik az egyéni olvasást.

Az eredeti elképzeléshez képest a legfontosabbnak és legtermékenyebbnek tűnő változás az irodalmi kultusz kutatás elméletében Gyáni Gábor és Takáts József írásaiban jelenik meg, akik a (továbbra is magyarázó értékű) vallási analógia mellett vagy fölött a nacionalizmus kontextusának kiemelt figyelembevételét javasolják. Gyáni szerint a vallási analógia kínálta, „transzcendencia iránt igényre” hivatkozó magyarázatnál célravezetőbb, „ha a modern mítoszok keretei közt gondoljuk át újfent az irodalmi (és a többi modern) kultusz keletkezésének és folytonos újratermelésének a folyamatát; ezek sorában pedig a nacionalizmusnak, mint teljes körű és önértékű kultúrának a fogalma a legfontosabb.”⁵ Gyáni elsősorban Anthony D. Smith felfogását követi, aki „azt a sajátoszerű historicista kultúrát és polgári művelődést–műveltséget jelöli e terminussal, amely a vallási kultúra és a családi neveltetés korábban megszokott módozatait magába olvasztva, végül a vallási univerzum helyébe lép.”⁶ A nacionalizmus ebben a felfogásban „a kultúra adott formája, amely ideológiaként, nyelvként, mitológiaként, szimbólumok (...) együttesként és egyúttal öntudatként (identitásként) globális érvényre tör, és

⁴ Ezek több kiváló tanulmánykötetben összegyűjtve is hozzáférhetők. Pl. Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény*. Kijárat: Budapest, 2003., és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kalla Zsuzsa által szerkesztett kiadványai.

⁵ Gyáni Gábor: Válaszúton az irodalmi kultusz kutatás. *Literatúra*, 2004. 2. 217.

⁶ Uo. 217.

ekként fejt ki a maga hatását.”⁷ A kultuszkutatóknak Gyáni szerint fel kell ismerniük, hogy „tárgyuk (...) közvetlenül illeszkedik a nemzet kontextusába”.⁸

Ezen az úton halad Takáts Józsefnek éppen a *Regio*-ban megjelent cikke is, amely szintén a nacionalizmus kontextusának figyelembevételét ajánlja a kultuszkutatónak, amikor hangsúlyozza az irodalmi kultuszok szerepét a tér és az idő nemzetiesítésében. Takács cikkében Ernest Gellner „erős téziseihez” kapcsolódik,⁹ aki szerint „a nacionalizmus olyan ideológia, amely korábban nem létezett nemzeteket hoz létre, s valójában egy-egy társadalom modern kori kulturális egységesítésének a másik neve.”¹⁰ Az idő nemzetiesítése Takáts írása szerint „olyan közös történelmi múlt megkonstruálását jelentette, amely régesrégől kezdve folytonosnak és homogénnek mutatja a nemzeti közösséget”, ennek a konstrukciónak pedig fontos eszközei az irodalomtörténet-írás mellett az irodalmi kultuszok: „valamely magyar író kultusza egyben a nemzet-hez mint emlékezetközösséghez történő szocializálás gyakorlata is”.¹¹ Ez a felfogás összekapcsolható Rákai Orsolya elméleti megközelítésével,¹² aki a kultuszt a közösségi identitás megteremtését és fenntartását célzó egyik legfontosabb praxisként írja le, ahol a textus a megvalósító aktus alárendeltje, s így az egyéni olvasat fontossága megkérdőjelezhető.

Ahogy tehát a modern társadalmakban, úgy napjaink irodalmi kultusz kutatásában is, a nacionalizmus megtörheti a vallási összetartó erő egyeduralmát; Gyáni és Takáts az irodalmi kultuszt (vallási analógiástul) a nacionalizmus eljárásainak egyikeként teszik megközelíthetővé. (Az eredeti megkötetések fellazításával a kultusz kutatás ugyanakkor mintha közelítene önnön kezdeteihez, illetve bizonyos értelemben a kezdet elé: Margócsy egy korai cikkében,¹³ a magyar irodalom

⁷ Uo.

⁸ Uo. 218.

⁹ Smith, Gellner és mások szövegei részben magyarul is hozzáférhetőek, pl.: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* (Rejtjel politológia könyvek, 21.) Rejtjel: Budapest, 2004.

¹⁰ Takáts József: A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. *Regio*, 2004. 3. 73.

¹¹ Uo. 81.

¹² Rákai Orsolya: Tükör által színről színre – Az (ön)azonosság (f)elismerése. *Literatúra*, 2004. 2. 219–224.

¹³ Margócsy István: A magyar irodalom kultikus megközelítései (kommentár és florilegium). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1990. 3. 288–312.

kultikus megközelítéseiről értekezve a vallási és a nemzeti képzetkörök összefonódását, a képviseleti, vagy szolgálattelvő magyar irodalmat a fentiekhez hasonló módon írta le, miközben számot vetett több olyan kérdéssel, amelyet látszólag csak mostanában tettek fel egymásnak a kultuszkutatók.)

A vallási analógiából következő másik kifogásolt kultuszkutatósi sajátosság a vizsgált jelenségek túlzott homogenitása. Takáts egy összefoglalójában úgy véli, hogy az egységes elvárásrendszer az eredményt is túlságosan egységesíti: „A résztvevők terveinek és vélekedéseinek értelmezése nélkül túlzottan hasonlítani fognak egymásra a különféle kultuszleírások”,¹⁴ majd Tverdota György József Attila kultuszáról szóló könyve kapcsán megjegyzi: „A kultusztörténeti perspektíva, mivel éppen erre a közös nyelvre kíváncsi, homogenizál.”¹⁵ Hasonló kifogásokat fogalmaz meg Dávidházinak egy, Petőfi recepciójával foglalkozó cikkéről Gyáni, aki szerint a kultuszkutató túlságosan alárendeli magát a kontinuitás egyetemes elvének, eltekint olykor az elsődleges kontextustól is, és homogén lineáris sorba rendez nagyon különböző alapállású, bár szövegszerűen azonos megnyilatkozásokat.¹⁶

Az ilyen kifogások gyakran lehetnek megalapozottak, és a kultusz-kutatásnak bizonyára hasznára válna, ha a kultikus szövegek eltérő megszólalói pozícióit is az eddigieknél hangsúlyosabban beépítené vizsgálatába, de az ezzel kapcsolatos elvárásoknak nem szabad elfedniük azt a figyelemreméltó tényt, hogy létezik a különböző kultuszok közös nyelve, retorikája. A kultikus dokumentumok hosszú sorát tanulmányozva a kutató mintha valamilyen homályos őserővel szembesülne, valamilyen antropológiai állandóval: legyen az a különleges tehetség, a „zseni” mint jelenség megértésének igénye, a transzcendenciára irányuló vágy, a közösségi identitás megteremtésének óhaja stb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy például az Ady személyét és költészetét övező kultikus tisztelet megnyilvánulásait egyetlen, folytonos kultusz dokumentumaiként lehetne olvasnunk. Az igazán kiterjedt kultusszal rendelkező alkotók alakja Magyarországon a 20. században kivétel nélkül politikailag is (vagy első-sorban így) érdekessé vált a kultuszban résztvevők számára (legyen szó Petőfiről, Adyról vagy József Attiláról), és ilyen értelemben több, időben

¹⁴ Takáts József: A kultusz-kutatás és az új elméletek. In: Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz-kutatás kézikönyve*, i. m. 292.

¹⁵ Uo. 293.

¹⁶ Gyáni: Válaszúton az irodalmi kultusz-kutatás, i. m. 217–218.

és politikailag (azaz nem elsősorúen esztétikailag) elkülönült Ady-kultuszról különböztethetünk meg, ezért pontosabb kultusz helyett kultuszokról beszélni egy-egy szerzői névvel kapcsolatban.

A következő részben éppen egy ilyen példát hozok: szövegszerűen szinte azonos megnyilatkozásokat az Ady-recepció elfeledett szegleteiből, amelyek azonban (tárgyuk azonossága ellenére) különböző kultuszok szövetéből emeltettek ki – ezzel utalva a kultuszok azonosságának/különbözőségének értelmezői játékára. A hasonlóság, amelyet ez a szöveges egyezés kiemel, bizonyos szempontból nézve bántóan felületi, más tekintetben azonban nagyon is alapvető: mindkét aspektust szem előtt kell tartanunk, egyiket sem érvényesíthetjük a másik kárára. A fenti megfontolások után és még a konkrét vizsgálatok előtt hangsúlyozni kell, hogy amikor egy jobboldali és egy szélsőbaloldali, kultikus nyelvet beszélő és előfeltevéseket használó „értelmező” egy-egy mondatát állítom egymással szembe, vagy éppen egymás mellé, az abból levonható következtetések nem vonatkoznak a teljes (térben és időben kiterjedt) konzervatív vagy kommunista Ady-kultuszokra *általában*, és végképp nem tesznek egyenlőségjelet a kettő közé. E különálló kultuszok részletező vizsgálatát (amellyel az irodalomtörténet eddig adós maradt) a jövőben nem lehet megspórolni, és a következő oldalakon ez nem lehetett cél. Az idézetek vizsgálatából ugyanakkor reményeim szerint érthetőbbé válhat, milyen fontossággal bír a nacionalizmus kontextusa az irodalmi kultusz kutatás *gyakorlatában*, és így elemzésem – ha szerény mértékben is, de – hozzászól az irodalmi kultusz kutatás jövőjéről folytatott eszmecseréhez.

Nemzethalál és nemzeti üdvtörténet – Ady és a kultuszok

Makkai Sándor erdélyi református püspök 1927-ben, Adyt a kálviniista konzervatív magyar ifjúság számára magyarázó és a költőt védő könyvében ezt írja: „Ady sorslátását igazolni fogja a magyar ifjúság, amelyik ezt önmagára és a jövőjére nézve megcáfolja.”¹⁷

Révai József kommunista ideológus 1949-ben, az Ady halálának harmincadik évfordulójára írt beszédében így fogalmaz: „Adyban csak

¹⁷ Makkai Sándor: Magyar fa sorsa. In: Ugyanő: *Magyar fa sorsa. Tanulmányok*. Kriterion: Kolozsvár, 2003. 63. (Az Ady-tanulmány eredeti kiadása: Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa – a vádolt Ady költészete*. Soli Deo Gloria: Budapest, 1927.)

annak van joga magára ismerni, aki megcáfolta Ady hitetlenségét, vállalta az újjászülető nemzet vezetését: a (...) munkásosztálynak”.¹⁸

Táboruk, politikai pozíciójuk nem is lehetne ellentéteesebb, megállapításaik hasonlósága azonban feltűnő. Mindketten úgy vélik: Adynak akkor lehet csak igaza, ha téved; és aki megcáfolja, az érti igazán Adyt. Miért kényszerülnek ilyen bonyolult érvelésre?

Mindketten Ady hazafiatlanságának, magyar-ellenességének régi vádjával viaskodnak, azzal a ténnyel, hogy a költő verseinek – és cikkeinek – egy (a köztudatban megkülönböztetett fontosságúként kezelt) részében a magyar nemzet jövőjével kapcsolatos pesszimizmus fogalmazódik meg: a magyar győzelemre, megújulásra, forradalomra képtelen nép, amelynek Mohács kell, szenvedésre és bukásra ítéltetett, megérdemelten hullik ki az Idő rostáján stb. Mindemellett hazafiatlanságnak számított a konzervatív közvélemény szemében a költő nyugatias dekadenciája is – hogy az „európai létforma” fensőbbiségét hirdette az általa elavultnak tartott magyarral szemben, és az ahhoz való csatlakozást sürgette (vagy – máskor – reménytelennek tartotta).

Bár az elemzésnek ezt a konkrét módszerét természetesen nem alkalmazzák, mégis úgy lehetne fogalmazni: Makkai és Révai impliciten különbséget tesznek Ady problematikus szövegeinek grammatikai és retorikai jelentése között, s úgy értelmezik, hogy Ady esetében a grammatikai szinten megfogalmazott jelentés éppen az ellenkezője az azt fölülíró retorikainak. Tehát amikor Ady a nemzethalálról vagy a nemzet negatív sajátosságairól ír, valódi célja ezzel éppen ellentétes: a nemzethalál elkerülése és a nemzet felemelkedésének előmozdítása. Ezért lehet mindkettőjük elsajátítási, megértési módszere: a cáfolat, amely nyilvánvalóan a grammatikai értelemre vonatkozik. Bár ez a nemzetfelfogás (a magyar romantika „nemzethalál víziójának” kései alkalmazása) alapvetően nem ellentétes Ady önszemléletével, prófétai önképével sem, annak mégis csak részleges átvételét és radikalizálását jelenti, a megszólalók világnézetének és politikai szándékainak alávetve.

Mielőtt a két idézet mögötti álláspontok részletesebb vizsgálatára sor kerülne, érdemes a „cáfolat mint igazolás” kvázi-dialektikus hermeneutikai módszerét alaposabban kifejteni, ehhez pedig egy harmadik értelmező (egyben egy harmadik al-kultusz), a népi írók ambivalens teoretikusa,

¹⁸ Révai József: Ady Endre halálának harmincadik évfordulójára. In: Ugyanő: *Ady*. Szikra: Budapest, 1952. 123.

Németh László mondatai nyújthatnak segítséget. Németh szintén 1927-ben, Makkai könyvének megjelenése után született írásában így fogalmaz: „A mi életünkbe beforrt Ady költeménye, az érzelmek iskolája volt számunkra s családapák és jó magyarok és tiszta emberek lettünk általa. Mint idegen fehérjére a vér, fölforrt és lázas lett tőle a testünk, de legyőztük a lázt s Ady mint győztes immunitás, mint védő életerő él bennünk.”¹⁹

Ady eddig leírt kettőssége a nemzeti narratíva szempontjából, ahogy arra Németh László „immunitás”-fogalmának használatából következtethetünk, talán legtalálóbban a *védőoltás* működésével érzékeltethető: az oltóanyag olyan kis mennyiségben tartalmazza a betegséget, hogy a szervezet könnyen le tudja győzni a kórt, s így védettséget szerez vele szemben, mielőtt az valóban megjelenik. Az oltás tehát a betegséget az egészség szolgálatába állítja, az oltás tartalma és célja kizáró ellentétben áll egymással. Ady közzsájon forgó, vélt magyarellenessége ennek értelmében nemhogy nem támadás a nemzet ellen, hanem annak legprogresszívabb védelme, amely – Németh személyes tanúságtétele szerint – „családapákat, jó magyarokat és tiszta embereket” eredményez. Fontos felfigyelni továbbá arra, hogy ez az eredmény Ady költeménye „által” jött létre, azaz nélküle talán egyáltalán nem valósulhatott volna meg. Németh metaforája a korábban idézett elemzőknél jelenlévő gesztust is erősen érzékelteti: eszköz és cél megkülönböztetését, az Ady által írott szövegek eszközként történő felfogását, egy nagyobb cél (a nemzet jövője) érdekében.

Első ránézésre ellentmond a (vallási analógiára elképzelt) kultusz „szabályainak”, hogy a kultusz övezte személy *téved*, hiszen a keresztény vallásban Isten és prófétái tévedhetetlenek. Egy nem kultikus gondolkodásmód számára semmilyen problémát nem jelent, ha a költő jóslataiban olykor hibázik, Makkai vagy Révai számára azonban láthatóan megengedhetetlen, hogy tárgyukat – különösen egy olyan központi kérdésben, mint a nemzet sorsa – tévedésen érzék, s ezt a dilemmát oldja meg a szóban forgó képlet, amely a költőt tévedésével „igazolja”. Éppen ebben a cáfolat által helyreállított tévedhetetlenségben működhet tovább a kultusz.

Költemények szövegének és hatásának megkülönböztetése (akár ellentétbe állítása) még nem önmagában kultikus cselekedet: az a vélekedés, hogy Ady magyarság-ellenes versei érdekes módon a magyarság

¹⁹ Németh László: Az Ady-pör. In: Ugyanő: *Két nemzedék. Tanulmányok*. Magvető: Budapest, 1970. 28.

javára szolgáltak, bár kérdéses igazságtartalmú, de nem kultikus állítás. A védőoltás-párhuzamot alkalmazva, a kultikus beállítódás éppen abban ragadható meg, hogy Adyt kimondatlanul nem az oltóanyaggal, hanem az oltást beadó orvossal azonosítják, a konkrét költeményeket eszközként értve, tehát az érvelésnek kultikus érvényességének fontos feltétele, hogy a költő maga is a költeményeinek grammatikai tartalmával ellentétes hatásra törekedett, az általa elkészített és beadott, betegséget tartalmazó szérum nem tőle függetlenül, hanem *mindentudó*, mindent előrelátó szándéka szerint szolgált az egészséget és a gyógyulást.

Ebben az összefüggésben új értelemre tesz szert az a szakirodalomban makacsul visszatérő vád is, hogy Ady verseit sem Ady vádlói, sem védelmezői nem olvassák. Úgy tűnik, a kultuszok és ellen-kultuszok nem-olvasó résztvevői csak a kultusz logikájának megfelelően járnak el – az egyéni olvasatoknál fontosabb az az összkép, amit az értelmezők és a velük kölcsönhatásban lévő szónokok a közösségi identitás formálására használnak. A védőoltás dramaturgiájában az orvos a pozitív szereplő, nem a beinjekciózott kórokozó. A szerző ilyen előtérbe tolása a szerző-központú befogadásban persze általában megtörténik, akkor is, ha a versek grammatikai tartalma, primer jelentése nem kevésbé rokonszenves, mint a költőről rajzolt portré, ám Ady esetében ez a megoldás különösen kézenfekvő: a versek grammatikai tartalma csak beárnyékolná, összezavarhatná a róla alkotott pozitív képet a nemzeti panteonban. (Az irodalmi kultuszok nacionalizmus felőli megközelítését kézenfekvővé teszi az a tény is, hogy a huszadik század nagy részében a hivatalos irodalmi kánonok mind nemzeti jellegűek voltak – a költő képe nem tud másmilyen panteonba kerülni, mint a nemzetibe.) Mindezzel összhangban Ady mindenkori bírálói sem elsősorban verseinek „betegségét” kifogásolják (akár azok formai erényeit is elismerik) – az ő értelmezésükben Ady kezében azért van ott a tű, hogy megölje a beteget, ez ellen az *alak* ellen harcolnak, aki szerencsére nem adott be elegendő kórokozót ahhoz, hogy a nemzet valódi halálát előidézze.

Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy ez az – akár így, akár úgy – egyértelműsített szerzői alak nem működne a szövegek összességének nem kultikus értelmezésében, vagy akár csak figyelmes olvasásában sem. A költői imázs, arckép csak részben felelhet meg a szerzői névhez kapcsolható művek nyilvánvalóan komplex jelentésképződésének, ilyen leegyszerűsítés – amely eltekint például a művek megszületésének időbeliségétől is – Adynál pedig azért sem igen alkalmazható, mert nála a különböző költemények grammatikai tartalmi programatikusan

ellentmondanak egymásnak (valószínűleg a költő *mint Minden*²⁰ elgondolás jegyében). A *Nekiünk Mohács kell, A fajok cirkuszában, Az Idő rostájában* típusú verseivel *A föl-földobott kő* vagy a *Rohanunk a forradalomba* másféle tartalmi–hangulati állításai szegezhetőek szembe (ez nemcsak a magyarság-verseknél van így, hogy a legismertebb példát említsem, a kötetkompozícióban például egymás mellett szerepel az *Elbocsátó, szép üzenet* és a *Valaki útravált belőlünk*, mindkettő a Léda-szakításhoz kapcsolható, ám együttes olvasásuk a „grammatikai jelentés” szintjén még azt is elbizonytalanítja, hogy ki hagyott ott kit), így a folytonosan mozgásban lévő lírai hang természetesen nem azonosítható egyetlen véleményével, legalábbis jelentős értelmezői deficit nélkül nem.

Az Adyval kapcsolatos kultikus és kultusz-ellenes irodalom olyan szerteágazó, hogy vázlatos ismertetése is meghaladná e tanulmány kereteit, ám az általánosítás és támadhatóság kockázatát is felvállalva szükséges itt áttekinteni az előzmények azon részét, amelyekre Makkai szövege reagál. Több tekintetben elmondható, hogy a nagyjából *l'art pour l'art* elveket érvényesítő, a *Nyugat* folyóirat szerkesztési gyakorlatához és esztétikai elvárásaihoz kapcsolódó „progresszív”, polgári radikális befogadói alapállás volt a legmegfelelőbb környezet Ady költészetének megértéséhez (és fordítva: Ady leginkább ennek akarhatott megfelelni), még akkor is, ha joggal vehető fel, hogy a költőt konzervatív oldalról érő támadások miatt ez a közönség sokáig túlságosan, dacosan kritikátlanul szemlélte „vezéralakját”. A későbbi befogadói közösségek gyakorlatához képest ez a nyugatos közönség tudta a legtöbbet el- és befogadni Ady költői világának komplexitásából, mivel egyáltalán nem nézte rossz szemmel (sőt, nem is csak esztétikai természetű örömmel üdvözölte) Párizsból importált dekadenciáját, nem háborította fel verseinek vallási eretnoksége, és saját társadalmi elégedetlenségéhez tudta kapcsolni „forradalom nélküli forradalmárságát”. A nacionalizmus-kérdés szempontjából a legfontosabb az, hogy a Nyugat hazafiség-értelmezése nem internacionalizmus-ellenességre épül (még az olyan konzervatív hajlamú írónál sem, mint Babits). Földessy Gyula (a költő közeli tisztelője, több kötetének szerkesztője és művészetének lankadatlan magyarázója) kommentárjai-

²⁰ Ady költészetének erre a sajátosságára, amelyet a költő „misztikus” kvalitásával magyaráz, Lukács György hívja fel először a figyelmet: „Ady minden és mindennek az ellenkezője: az ő lírája minden hangulat örökkévalósággá merevítése. Úgy hat verseinek összessége, mintha lelke egy nagy tükör lenne csak.” Lukács György: Ady Endre. In: Ugyanó: *Ady Endréről*. Magvető: Budapest, 1977. 14.

ban központi tétel például, hogy Ady Endre egyszerre a fajtság és az egyemberiség költője, magyar és internacionális nem szükségképpen állnak ellentétben egymással. Mivel nincsenek eleve meglévő fenntartásai, Földessy az Ady halála után született írásában könnyedén használhatja a „bánt, mert szeret”, vagy, ha tetszik, az „érted haragszom, nem elled” értelmezői fegyverét (amelyet később jelöletlenül és nyilvánvalóbb nacionalizmussal továbbfejlesztve majd átvesz Makkai is): „A profetikus látásnak és beszédnek egész külön pszichológiája van. (...) a próféta fajtájára zúdított haragja és fajtájának féltése, egész a reménytelenségig, a leglázasabb szeretetnek megnyilatkozása.”²¹ Ennek az érvnek a használatához, nem túlzás ezt állítani, némi jóindulatra van szükség – ha ez a jóindulat hiányzik, egészen más szöveget kapunk.

Például Berzeviczy Alberttől, aki a Kisfaludy Társaság és az MTA elnökeként írt 1926-ban a korábbi konzervatív bírálóknál valamivel elfogadóbb tanulmányt Adyról, amelyben először elismerte költői nagyságát, kiemelve őt a továbbra is elutasított nyugatos költészet képviselői közül, ezután azonban egyre élesebb hangnemben – a jobboldali recepció vezérfonalához reflektálatlanul visszakanyarodva – a költő cinizmusát kezdte részletezni, amelyet a hazafiatlanságban vélt megragadni. A felemás közeledési kísérletet Babits visszautasította, Adyt a magyar nemzet és a világirodalom egyik legnagyobb költőjeként írva le, kiállva (egyszersmind a teljes Nyugatot) hazafiságáért.²² Berzeviczy – nemcsak Babitsnak, hanem az Adyt védőknek általában adott – viszontválaszában indulatosan elutasítja a „bánt, mert szeret” érvelését: „Hiábavaló minden igyekezet Adynak hazájáról mondott szidalmait, átkait mind a szeretet túlságából fakadókként állítani oda. Igen, Berzsenyi, Kazinczy, Széchenyi, Petőfi is ostorozták hazájukat, azért, hogy megjavítsák, tespedéséből felrázzák, nagy múltjához méltóvá és hasonlóvá tegyék, mert ők nagyok és dicsőnek látták azt a múltat (...). Ellenben mit szeretett Ady a magyarban és mit a magyar múltban?”²³

²¹ Földessy Gyula: Ady Endre. In: Gaál Gábor (szerk.): *Arcok és harcok Ady körül*. Lantos A.: Kolozsvár, 1928. 69. A kiadvány eredetileg a *Huszádi Század* 1919-es Ady-számának készült.

²² Babits Mihály: A kettészakadt irodalom. Válasz Berzeviczy Albertnek. *Nyugat*, 1927. 7.

²³ Berzeviczy választát idézi a vitát összefoglaló kiadvány: Kovács Géza (szerk.): *Viták Adyval és Adyról. Szemelvények a két világháború közötti Ady-viták dokumentumaiból*. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Irodalmi Választmánya: Budapest, 1977. 28–29.

A költőt életében a Nyugat tágan értett olvasóközönségén kívül nem tekinti egészen sajátjának a társadalom egyetlen más csoportja sem, még a szociáldemokrata közönségnek is vannak fenntartásai, noha a radikálisan politizáló Ady egyik szerepével ennek a rétegnek a megszólítását ambicionálta. A háború után a helyzet több szempontból megváltozik, és vélhetőleg ezeknek a változásoknak az összjátéka teszi lehetővé azt, hogy Ady elfogadása, illetve kisajátítása szélesebb körben kezdődhessen meg: Adyt 1909-ben Lukács György még a „forradalom nélküli magyar forradalmárok poétájaként” írja le,²⁴ ám az első világháború és annak következményei új távlatot adnak a „magyar tragédiát” vízióyszerűen megéneklő költő verses „jóslatainak” – és nemcsak hagyományos tábora számára. Történetileg persze világos, hogy Ady nem látta, nem láthatta előre a század első éveiben azt, ami a magyar nemzettel történni fog – ám a kultusz (és a trauma) szempontjából korántsem az. Ráadásul Ady 1919-ben meghal, tehát nem kell többé aktuálpolitikai tényezőként számolni vele, a lezárult életmű könnyebben kínálja magát az értelmezésre. A húszas évek az első (még nagyjából nyugatos nézőpontot megjelenítő) Ady-kultusz fénykora: emlékezések, életrajzok, összkiadások jelennek meg, matinékat és délutánokat tartanak szavalt és megzenésített verseiből, és a költő népszerűsége az újonnan kijelölt országhatárokon túl is nagy. Mint a Nyugat szerzőinek a kultusz túlzásait kritizáló írásaiból világos, ezt a folyamatot nem a költő legjobb vagy legnívósabb ismerői tartották kézben, az események nagyrészt a polgárság műkedvelő szféráiban zajlanak.

Mindebből nyilvánvaló lehetett a kor konzervatív értelmisége számára, hogy Ady megkerülhetetlen tényező, valamilyen módon rendezni kell a hozzá való viszonyt. Eközben, az elvesztett világháborút követő években a magyar konzervativizmus a megváltozott történelmi–politikai helyzetben a megújulás lehetőségét keresi, és az Adyval való párbeszéd az önkritika lehetőségét kínálja. A konzervatív nyitás nem sokkal a költő halála után megkezdődik. Szekfű Gyula a *Három nemzedék* utolsó fejezetében a hanyatló kor egyik megtestesítőjeként, Tisza Istvánnal ellentétbe–párhuzamba állítva írja le Adyt, és ez a mű a húszas években nagy hatással van a két világháború közötti keresztény–konzervatív középosz-

²⁴ Lukács: Ady Endre. i. m. Ebben a – szerzője marxista fordulata előtt született – kritikában szerepel az a tézis is, hogy Ady minden verse vallásos vers, amelynek egy variációja aztán a költőről alkotott újszerű konzervatív képként Makkainál is visszatér.

tály gondolkodására.²⁵ Szekfű Ady-interpretációja megnyitja a konzervatív oldal közeledésének útját, amikor azt állítja, hogy a költő politikailag analfabéta volt (ezzel felmenti a politikai nézeteit érintő vádak alól), és csak ösztöneivel érzékelté – minden kortársánál jobban – az ország hanyatlásának jeleit. Az ösztönös érzékelés teóriája legitimáló gesztusként összeköti a költőt nemzetével. A politikai analfabétizmus felmentő ítélete aztán Ady legtöbb konzervatív méltatójánál visszatér a két világháború között, Horváth Jánosnál már politikai önváddal kombinálva, miszerint a jobboldal elutasító magatartása sodorta volna a költőt a másik politikai oldal karjaiba.²⁶ A korszakban íróként és előadóként nagy hatású Szabó Dezső (és a benne, Adyban és Móriczban is elődöt kereső népi írók mozgalma) szintén a húszas években az urbánus életformától menekülő, a magyarság jövőjét a vidékben felfedező Ady-képet (amely kevésbé hangsúlyosan már Szekfűnél megjelenik) igyekezett népszerűsíteni az ifjúság körében.²⁷ A konzervativizmus hivatalos irodalmisága is megteszi az első lépést Ady felé, ahogy azt fentebb Berzeviczynél említettem.

A reformkonzervatívok Adyja sok részletében elfogadhatóvá vált a politikai analfabetizmus és a vidékiség érvei által, Ady életvitelének „botrányos dekadenciáját” is megszelídíthette az, hogy Szekfű nyomán a hanyatló kor válságtüneteinek fizikai átéléseként interpretálták. Az eddigi elfogadó–kiszajátító kísérletek azonban még nem érintették érdemben a költő rendhagyó vallásosságának kérdését, amely a keresztény olvasótábor számára szintén elidegenítő tényező volt. A (Horthy-rendszerben kiemelt szerepű) kálvinista hivatalosság nevében 1926-ban annak vezéralakja, Ravasz László, a dunamelléki református egyházkerület püspöke hazafiatlansága, dekadenciája, érthetlensége, és nem utolsósorban Isten-képe miatt elítélte Ady költészetét. A vádakra Makkai Sándor erdélyi református püspök, Ravasz korábbi lapszerkesztő-társa és a kulturális megmaradást hirdető transzszilvanizmus egyik legismertebb képviselője válaszol a Soli Deo Gloria ifjúsági egyesület felkérésére tartott előadásban (ez a református társaság kérte fel korábban Ravaszt is). A szöveget tartalmazó, az 1927-es megjelenését követő években 17 kiadást megért *Magyarfa sorsa*, miközben a többi vádra a már kidolgozott pozitív konzervatív

²⁵ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet: Budapest, 1920.

²⁶ Horváth János: *Aranytól Adyig*. Pallas: Budapest, 1921.

²⁷ A folyamat legismertebb dokumentuma: *Ifjú szívekben élek – A magyar fiatalság hitvallása Ady Endre költészetének történelmi tanulságai mellett*. A „Híd” kiadása, Az egyetemes magyar ifjúság közös Ady Endre ünnepe alkalmából: Budapest, 1928.

reakciók és a zseni-teória variációival felel, éppen a vallási területen végzi el a legfontosabb változtatást. A kultikus megközelítés (s általában a kisa-játítások) jellemzője, hogy a költőről adott képet a célközönség ideáljainak megfelelően kell megrajzolni: teljesen kézenfekvő tehát, hogy a kanonizáló szándékú Makkai Adyt nem egyszerűen megvédi az eretnekség vagy a hitetlenség különböző formában felmerülő vádjaitól, hanem vállaltan provokatív kijelentésként azt állítja, hogy „Ady az egyetlen magyar vallásos költő.”²⁸

A hazafiatlanság vádjára – amely tehát nem írásának elsődleges problémája – válaszolva Makkai püspök Szekfű nyomán elfogadja Ady azonosítását az (utólag egyértelműen) katasztrófába rohanó nemzettel: „önlelkében élte át, s mint saját tragikumát jajgatta el annak a nemzetnek végzetét, amely »nem tud se élni, se halni.«”²⁹ Ez az azonosítás vezet írásának talán legmeglepőbb és éppen ezért legtanulságosabb nacionalista–kultikus gesztusához: „Az az örök magyar tragédia, amely Muhinál és Mohácsnál kétszer rázta meg a nemzetet, Adyban harmadszor jutott fájó öntudatra, éspedig egy már el nem kerülhető tragédia víziószerű bizonyosságával. Benne harmadszor sikoltott Nyugat felé a magyar szabadításért és harmadszor érezte meg, hogy soha nem lehet nyugatíva mégsem”.³⁰ Az örök nemzeti tragédia három tulajdonnévi jelölője az első mondatban Muhi, Mohács és Ady. Ady tehát a nemzeti történelem legmagasabb régióiban értelmezhető fogalom. Természetesen arról van szó, hogy a felsorolás harmadik nemzeti tragédiája a (kiegyezést követő liberális érával összekapcsolt) világháborús vereség és Trianon, a mondat komplikált retorikai szerkezetében azonban ez Ady költészetével válik behelyettesíthetővé. Mondani sem kell, hogy az ilyen túlzó behelyettesítések jelölik ki a költő fontosságát és értékét a történelmivel szorosan összeforrott nemzeti irodalmi kánonban. A hármas felsorolás azért is zavaró, mert az első kettőhöz nem kapcsolódik az irodalmi kánonból

²⁸ Makkai: *Magyar fa sorsa*, i. m. 113. Érvelése részletes ismertetést és elemzést érdemelne, ám nem tartozik szorosan vett témánkhoz. Ugyanez elmondható Makkai személyes sorsáról. A téma iránt érdeklődőknek ajánlott: Végh Balázs Géza: Bevezető. In: Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa*, i. m. A bevezető tartalmazza Makkai transzszilvanizmus-konceptiójának és nemzeti történelem-felfogásának részletes leírását és értelmezését. Véletlen szerencse, hogy a nem éppen mindenre kiterjedő kultusz kutatási irodalom Makkai püspök alakjáról és kultuszáról érdekes írással szolgál: Lakner Lajos: Kultusz, olvasás, identitás. *Literatúra*, 2004. 2. 225–250.

²⁹ Makkai: *Magyar fa sorsa*, i. m. 44.

³⁰ Uo. 51.

megfelelő alak, a „három sikoltás”-ból az elsőt és a másodikat a nemzet mint kollektív konstrukció hallatta Nyugat felé, a harmadikat pedig Ady – egymaga. Ugyanakkor azzal, hogy Makkai Adyt a nemzeti történelem egy bizonyos kríziséhez rögzíti, már a nemzettel kapcsolatos meglátásai érvényének korlátozását készíti elő.

Ady költészetének nemzethalálról szóló „víziószerű bizonyossága” a püspök szerint prófétai, váteszi tulajdonság. Vátesz az, aki a bekövetkező eseményeket előre megjósolja – Ady megfeleltetése ennek a végleges vereséget jósoló váteszi szerepnek, és eközben a nacionalizmus változatlanul fenntartott nemzeti üdvtörténetének (e két ellentétes dolognak) elvezet minket a problémafelvetésünkhöz. Makkai vátesz-értelmezésének mindent eldöntő kérdése: igaza van-e Adynak? Ha igen, a nemzeti üdvtörténet lenne hamis; ha nem, Ady nem a nemzet prófétája. Az ellentét logikailag feloldhatatlannak látszik, Makkai azonban megtalálja a köztetes utat. Ennek érdekében diszkontinuitást kell feltételeznie az egyébként kontinuos nemzettörténeten belül: „Az Ady igazsága nem abszolút igazság, nem szabad, hogy az legyen. De egy vátesznek irodalmunkban és történelmünkben páratlan erejű ösöztöniséggel megérezett, víziószerűen meglátott igazsága a maga nemzedékére és arra a Magyarországra nézve, mely a nagy háborút megelőző évtizedekben és a háború végén összeomlott.”³¹ Ady látomása, aggodalma „Különösen jogosult (...) azért, mert be is következett.”³² Sőt, mondhatnánk, csak azért jogosult: váteszeknél a bekövetkezés a jogosultság feltétele.

Ám a (Trianon által okozott trauma feldolgozásához kézenfekvő) nemzeti narratíva kedvéért korlátozni kell a jóslat érvényességét, hogy az csak a „rég” magyarságra legyen érvényes. Miután tehát Makkai sikeresen érvelt amellett, hogy Ady sorslátása beigazolódott (tézis), egészen ellentétes pozíciót vesz fel (antitézis): „Ady igazolásával szemben felhozható, hogy sorslátása mégsem igazolódott, mert a magyarság a nagy összeomlással sem hullott ki végleg az Idő rostájából, s hogy szétszakítva is él és új életének útjait keresi. Először is azt mondom: hála Istennek!”³³ Ez a retorikai szerkezet – az érvelés nehézkessége ellenére – természetesen teljesen érthető: a benne megjelenő problematikus kettősség ugyanis teljesen megfelel a háború utáni Magyarország kettős helyzetének. A vereség értékelhető teljes, megsemmisítő bukásként, miközben egy

³¹ Makkai: *Magyar fa sorsa*, i. m. 60.

³² Uo. 61.

³³ Uo. 62.

kisebb területen megmaradtak a magyar államiság feltételei. Így aztán – különösen egy, az új országhatárokon kívülre került magyar értekező szempontjából – Adynak egyszerre volt igaza (Erdély számára az elcsatolás egyfajta nemzethalál), és nem volt igaza (Magyarország – hivatalosan legalábbis – önállóan létezik, és a kisebbségi lét technikái is kidolgozás alatt állnak). Makkai tehát megkülönböztet régi és új, örök és mulandó magyarságot,³⁴ s ebben a koncepcióban egyszerre érvényes Ady költészte és a nemzeti üdvtörténet: „Én azt hiszem, hogy abból a rostából csak az örök magyarság nem hullhat ki”; „A magyar ifjúságnak nem szabad elbizakodnia abban, hogy Adynak nem volt igaza, hanem le kell vonnia az Ady szomorú sorshirdetésének élő tanulságát: a magyarságnak mássá, újjá kell lennie.”³⁵ Bár szövegének irodalmi kultuszépítő szándékából következne, nemzeti szempontból mégsem kívánhatja, hogy Ady jóslatai az eddiginél teljesebben beigazolódjának, s ezért (afféle szintézisként) a tévedés és az igazság egyenlőségét állítja, így jut el a dolgozat a korábban idézett mondatig: „Ady sorslátását igazolni fogja a magyar ifjúság, amelyik ezt önmagára és a jövőre nézve megcáfolja.” Ady téved és igaza van – hiszen látomásait végeredményben azért közölte (nacionalista megközelítésben *nem közölte* másért – nem közölte rosszkedvében, szélsőséges kedélyállapotában stb.), hogy az abban leírtak elkerülhetőek legyenek. A költőt és a nemzetet egyaránt önértékként felmutatni szándékozó Makkainál nem engedhető meg sem az, hogy a nacionalista igazság bölcsebb legyen a költőnél (hogy Ady *egyszerűen* tévedjen), sem az, hogy a költő bölcsebb legyen a nacionalista igazságnál (hogy a nacionalisták tévedjenek), hanem a költőt ennek az igazságnak a birtokosává és megtestesítőjévé kell avatni, kisajátítva őt ennek az igazságnak.

Hasonló cezúra feltételezésére kényszerül a nemzet történetében két évtizeddel később az Adyra emlékező Révai József. A kommunista Ady-kultusz, amelynek keretei között ezt teszi, mégis majdnem összes jellegzetességében eltér a reformkonzervatív kultusztól. Míg a jobboldali kisajátítás legfontosabb problémája az, hogy hogyan tagadja le vagy tegye elfogadhatóvá Ady szociáldemokrata és polgári radikális kötődé-

³⁴ Az Ady által támadott fogalmak belső megosztásának technikáját Makkai a konzervativizmus esetében is alkalmazza: „Ady vádja tehát azt a magyar konzervativizmust illeti, amelyik azért konzervatív, mert kicsinyességében és korlátozott önzésében képtelen és tehetségtelen új lehetőségek és új életparancsok megtalálására és követésére”, de nem a konzervativizmust *magát*. Uo. 67.

³⁵ Uo. 63.

seit, verseinek eretnokségét, a kommunista kisajátítóknak épp az ellenkezője jelent nehézséget, hiszen számukra a szociáldemokrácia sem volt elég radikális, s az eretnek költő nem eléggé istentelen. Míg Ady radikalizmusát, forradalmiságát a konzervatív értelmezés tompítani akarta és meg akarta fosztani konkrét politikai irányától, ez az indulat a szélsőbaloldalnak nagyjából megfelelt. Nekik azonban meg kellett küzdeniük Ady kismemesi „gőgjével”, amit a jobboldal Ady „arisztokratizmusaként” értékelt: tehát azzal, hogy Ady viszonya a munkássággal nem volt kizárólagos, hogy Ady – forradalmi versei ellenére – nem képviselte következetesen a baloldalnak tetsző „munkásköltő” ideálját. Ami pedig a népi írók mozgalmát illeti, vissza kellett követelniük Adyt a vidéktől, a parasztságként definiált „néptől”, mindenfajta burzsoá-ellenesség képviselőjeként állítani a kultusz színe elé. Szembeszálltak Ady politikai analfabétaként történő értelmezésével, s helyette az idő múlásával egyre hatalmasabb gondolkodót és politikust láttak Adyban, aki a korábbi kultuszokhoz hasonlóan mindenféle rá vonatkozó tudásnak nemcsak alanya, hanem egyben birtokosa. A kommunista Ady-kultusz hangsúlyosan – az addigi kisajátításokkal szemben, amelyekről történeti–kritikai áttekintésre is törekszik – kultusz-ellenesnek látja magát, a „teljes Ady”-t akarja elélni állítani, ám a költő jelentőségének történelmi magasságokba helyezése természetesen asszociálja a kultikus beállítódást és nyelvhasználatot, maga is újabb kultuszt eredményezve. Az így kialakult, elsődlegesen közéleti, politikai, történelmi kontextusban értelmezhető Ady-kép két, szovjet emigrációban lévő magyar marxista–kommunista írásaiból rajzolódott ki: Lukács György és Révai József munkáiból. (A közéleti Ady előtérbe kerülése Révainál azzal is jár, hogy leginkább Ady újságcikkeiből idéz, a csak ezt a könyvet ismerő olvasó inkább a legnagyobb magyar politikai újságírónak vélhetné Adyt, mint a legnagyobb költőnek. Ráadásul számos olyan újságcikk is az érvelésbe kerül, amely még azelőttől származik, hogy Ady költőként kiugrott vagy beérett volna.)

A kommunista ideológia talán legkevésbé emlegetett sajátossága, hogy – internacionalista híre ellenére – erősen, manipulatíván épít a nemzeti eszme értékszempontjaira, vagy éppen függ tőlük. Lukács 1939-ben az irodalom esztétikai szférán túlnőtt fontosságának konszenzusára hivatkozik: „Herder és Hegel óta mindenki tudja, hogy a költők igazi nagyságát a nemzeti léttel való összeforrottság teszi”.³⁶ A nemzet eszméje a marxista társadalomfelfogásban pragmatikusan besorolódott

³⁶ Lukács: Ady, a magyar tragédia nagy énekese. In: Ugyanó: *Ady Endréről*, i. m. 20.

a proletariátus eszméi közé, „a nemzeti jelleg most már világosan és határozottan egyet jelent a dolgozó nép sorsával”.³⁷ A költészet a marxista művészetfelfogásban eszköz a társadalmi folyamatok kifejezésére és érzékelésére, és ezek a folyamatok egyben nemzetiek is: „Ady tudta, hogy a költészete az egész dolgozó magyar nép fájdalmainak és vágyainak kifejezése”.³⁸ A költő fontosságát ebben a kultuszban is a (közben persze újradefiniált) nemzettel való összeforrottsága szavatolja. Lukács Ady pesszimizmusát is hasonlóan írja le, mint a jobboldali értelmezők: „Ady »pesszimizmusa« okos előrelátása volt az elkövetkezőknek”.³⁹

Tévedés és igazság azonosításának érve a nacionalizmus⁴⁰ politikai kényszerűsége miatt Révai Józsefnél jelenik meg. Révai fő célja a párt ideológusaként a második világháború után már nem elsősorban Ady kultuszának kiépítése, hanem a kommunizmus legitimálása történeti előképek keresésével, az Ady-kultusz csak ennek eszközüül szolgál. Bár a marxista történelemszemlélet lehetővé tenné a vizsgált személyek „hibáinak” számbavételét, a későbbi, bölcsebb állapot felől szemlélt működésük erényeinek és hibáinak megkülönböztetését (ez részben megtörténik: itt a cáfolat mint megértés egyszerre kritikája és kultusza Adynak), az újraértékelő kísérletek mindig párhuzamosan futnak, szinte tudathasadásosan összefonódnak a költőre irányuló, alakját emberfölöttivé nagyító tisztelet kultikus túlzásaival. Révai sok tekintetben kritikusan szemléli Adyt (például a konzervatív erkölcshez igen hasonló elutasítással viszonyul dekadens szerelmi költészetéhez), de politikai ügyekben nem szívesen „hagyja tévedni”. Kritika és kultusz ellentéte furcsa dinamikát ad a szövegének, reálisan megjegyzi például egyhelyütt: „Természetesen nem volt szocialista”, ám így folytatja: „a szocializmus ellenállhatatlan ígézetét mélyen átéli, egész lényével átadja magát a proletár-szocializmus varázsának”.⁴¹ Révai politikai Ady-konceptiója a „kétlelkűség” fogalmán alapul: míg az első lélek rész a burzsoáziát támogatja a monarchia ellen, a második éppen burzsoá-ellenes, s így a költő a polgári forradalom dalosa, és a polgári demokrácia *utáni* társadalmi rend apostola is.

³⁷ Uo. 23.

³⁸ Uo. 42–43.

³⁹ Uo. 56.

⁴⁰ Amikor Révaival kapcsolatban nacionalizmusról beszélek, nem Révai saját terminológiája szerint járok el, ő ugyanis a diszkreditálódott „nacionalizmus”-fogalomtól elhatárolódik – ám helyette a hasonló értelmű *patriotizmust* használja, amely „a nemzetköziség korrelátuma”, és így megtartja a nemzet eszméjét, „forradalmilag átalakítva”.

⁴¹ Révai: Ady Endre. In: Ugyanő: *Ady*, i. m. 13.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Révai számára Ady forradalmársága mellett magyarsága is központi fontosságú. A progresszív „magyar pesszimizmus”, s a „bánt, mert szeret” logikáját alkalmazva írja: abban, ahogy Ady látszólag „a magyar népet megvetette”, „nagy, haladó érzelem” fejeződött ki.⁴² A kommunizmus és a nemzeti érzelem elméletileg is összekapcsolódik, és tekintélyes párhuzammal támasztható alá: Révai szerint ugyanis Ady költészetéből megtanulhatjuk, hogy „A forradalmi nemzetköziség nem kozmopolita otthontalanság”,⁴³ „Lenin szocialista forradalmár volt, és éppen ezért orosz nemzeti büszkeség is eltöltötte”.⁴⁴ Bár Révai tiltakozik Ady nemzeti kisajátítása és félreolvasása ellen, maga is – átértelmezve – alkalmazza az összefoglalásban a *nemzeti* fogalmát: „Ady lírája nemzeti költészet a szó legmélyebb értelmében, mert felveti az új nemzeti vezetés problémáját”; Ady kereste az új, forradalmi vezető osztályt, és „e keresése közben a munkásság felé fordult a tekintete.”⁴⁵

Beszédeiben Adyt hazafias költőként állítja a hallgatóság elé, aki haszidta a magyart, az „kétségekívül önmarcangolás”, és „épp ebben az önkínzó és keserű bírálatban jutott leginkább kifejezésre Ady hazafisága, patriotizmusa, magyarsága”.⁴⁶ Ez a hazafiság a végletekig hasonló a kommunisztákéhoz: „Így volt hazafi Lenin, így voltunk hazafiak mi, magyar kommunisták, így volt hazafi Ady Endre. Fáj ma is, hogy a mi népünk elmaradt, és azért fáj, mert mi szeretjük legjobban hazánkat.”⁴⁷ A nemzetfogalom tovább él, megfosztva bizonyos lejáratódott nemzetkarakterológiai tartalmaitól: „Persze, nemzeti tulajdonságok nem veleszületett tulajdonságai egy népnek. Egy nép nemzeti jellemét saját történelme alakítja ki.”⁴⁸

A rendszer önideológiája szerint a felszabadulás utáni időszak a megoldás az Ady által panaszolt problémákra: a feltűnése óta eltelt „négy évtizedből csak négy év az, amelyben Ady szava a »hőkölő harcok népe-ről, melynek Mohács kell«, érvényét veszti.”⁴⁹ A módszer ismerős: a magyar nemzet történetét korszakokra osztva Ady „hitetlenségét” a nemzet jövőjével kapcsolatban egy helyzethez rögzíteni, ezzel korlátozva

⁴² Uo. 56.

⁴³ Uo. 57.

⁴⁴ Uo. 58.

⁴⁵ Uo. 100.

⁴⁶ Révai: Ady Endre halálának huszonhetedik évfordulójára. In: Ugyanő: *Ady*, i. m. 111.

⁴⁷ Uo. 114.

⁴⁸ Uo. 105.

⁴⁹ Révai: Ady Endre halálának harmincadik évfordulójára. In: Ugyanő: *Ady*, i. m. 118.

érvényességét. Miközben Révai a költő korábbi befogadásának részletes, sok tekintetben pontos leírását adja, maga is hasonló eljárást alkalmaz, és ezzel természetesen elnézőbb: „Végre eljutottunk odáig, hogy Adyt nem kell többé kisajátítani, mert költészete nem lehet másé, mint azé, akié az ország!”⁵⁰ azaz az idézet tanúsága szerint a költő az egész országé, csak épp az ország lett kisajátítva. Ebben a szövegkörnyezetben hangzik el a dolgozat elején idézett mondat: „Adyban csak annak van joga magára ismerni, aki megcáfolta Ady hitetlenségét, vállalta az újjászülető nemzet vezetését: a (...) munkásosztálynak”. Révai nagyon hasonló dilemmával küzd, mint Makkai: a nemzeti továbbélés mítoszát Ady „hitetlenségével” kell összeegyeztetnie. Ez látható a beszéd vége felé is, amely akár Makkai püspöktől is származhatna: „Ady a magyar tragédia költője, de ez a tragédia is csak mozzanata a népünk fejlődésének”,⁵¹ hisz „mi is életre és felemelkedésre érett és érdemes nép vagyunk”, „Népünk nagy szenvedések, tragikus megtorpanások után mégsem hullott ki az idő rostáján. Adyt igazolta is, meg is cáfolta a magyar történelem.”⁵² Révai az utolsó mondatokban alárendeli a költő által jósolt tragédiát a nemzetfejlődés eszméjének: hangsúlyoznia kell, hogy a tragédia nem a nemzettörténet vége, hanem csak egy epizódja.

Szirák Péter az Ady-recepcióval foglalkozó, sajnálatosan rövid előadásában megállapítja: „Több ponton is összefüggés teremthető a népi mozgalom egyes képviselőinek irodalmi értésmódja és a negyvenes évek közepétől megerősödő bolsevik–marxista, egyeduralmi aspirációjú rekanonizációs törekvések között.”⁵³ Ilyen összefüggés szerinte, hogy egyik fajta üdvtörténeti narráció sem kedvez az irodalom jó megértésének. Végjegyzetben fejti ki az összefüggést: „A retoricitás hasonlósága mellett a »tematikus« egybeesések is szembetűnőek: Féjának a népi mozgalmat és mindenekelőtt önmagát túlértékelő irodalomtörténete éppúgy politikaideológiai távlatból diszkreditálja az 1867 utáni és a Nyugat-korszakot, Babits és Kosztolányi életművét, ahogy az új hatalmi kánon.”⁵⁴ Úgy tűnik, Szirák azt tekinti meglepőnek, hogy a népi mozgalmi értel-

50 Uo. 119.

51 Uo. 128.

52 Uo. 129.

53 Szirák Péter: Kanonizációs stratégiák, történeti konstrukciók az Ady-recepcióban. In: Kabdebó Lóránt et al. (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus: Budapest, 1999. 36.

54 Uo. 41.

mezők is ideologikusak voltak, míg a marxisták ideologikussága kézenfekvő tapasztalat a számára. Talán épp ezért nem is foglalkozik behatóan a korai marxista kanonizáció téziseivel. Én – Szirákkal ellenkező irányban haladva – éppen arra az összefüggésre hívnám fel a figyelmet, amely a két tábor nacionalizmushoz való viszonyában van. Számomra Ady marxista recepciójában az tűnik igazán fontosnak, hogy ez is milyen mértékben rászorul a nemzeti üdvtörténeti konstrukcióra. A nemzetkoncepcióhoz való – nyilván kiszámított – ragaszkodás hozza Révait a Makkaiéval igen hasonló helyzetbe, ő is a felemelkedésre érett *magyar népről* beszél, ő is diszkontinuitást („újjászületést”) tételez fel a nemzeti folytonosságon belül, így érkezik el ő is ahhoz az érveléshez, amely Ady magyarságot ostromozó verseit (ahelyett, hogy például a nacionalizmus kritikájaként üdvözölné) a cáfolatukkal igazolja a *nemzeti* kánonban. A hasonlóságok tehát szembetűnők. Az Ady-kultuszok vizsgálata bizonyíthatja, hogy egy jelentős költő kanonizációja (vagy a költő jelentőségéről folytatott eszmecsere) a huszadik század nagy részében nem mehetett végbe a nacionalizmus értékválasztásaival szemben, de még azok megkerülésével sem. A nacionalizmus fölérendeltje a (tisza, transzcendens műélvezetként és a teljesítménnyel szembeni tiszteletként elképzelt) irodalmi kultuszoknak: a kultikusan szemlélt költő csak addig lehet (vallási analógiára leírva) mindentudó, amíg „tudása” nem ütközik a nemzeti üdvtörténettel, egy ilyen ütközéskor pedig természetesen a költő képét kell a nemzeti logikához igazítani, és nem fordítva. Makkai, Révai, Németh bonyolult kultikus érvelését csak a nemzet kontextusában lehet kielégítően értelmezni.

Ez a közös kontextus azonban, mint látható, igen különböző alapállású és célú kultuszokat fed le, a cáfolat mint igazolás közös érvelése különböző Ady-alakokat hivatott stabilizálni. Politikai hovatarozásának megfelelően az egyik értelmező az első világháborút, a másik a második világháborút látatja a „magyar tragédia” betetőzéseként, a nemzeti történelem Ady pesszimizmusának hatályát korlátozó fordulópontjaként. A népi írók Adyja „igazi vidéki” (Németh), a reformátusok Adyja „az egyetlen vallásos költő”, a kommunisták Adyja nem tud ellenállni a „proletár-szocializmus varázsának”. Az értelmezők megszólalói pozícióinak morális megítélése is igen különböző lehet, de ez nem tárgya az irodalmi kultuszoktatásnak, annál inkább témája lehetne a társadalmi nyilvánosság valamely fórumának.

Érdemes lehet elgondolkodni: vajon mit is tudunk Adyról, ami nem kapcsolódik ezeknek a nyilvánvalóan nacionalista és kisajátító,

politikailag célzott és korlátozott érvényű kultuszoknak a különböző Ady-képeihez? Ennek a kérdésnek a megválaszolása már szintén nem kultuszkutatói feladat, ám a kultuszok vizsgálata rávilágíthat arra, hogy miért lanyhult az Ady költészete iránti érdeklődés, azaz arra, hogy miért nem siettünk megválaszolni ezt a kérdést. Az utóbbi években (bár Ady helye rendíthetetlennek tűnik a hivatalos oktatási és reprezentatív állami kánonokban) sem egy kultusz, sem új egyéni olvasatok nem töltenek be meghatározó szerepet az irodalmi közéletünkben. Veres András hívja fel a figyelmet arra a paradoxonra, hogy noha „az értelmezés politikai indítékú monopolizálása tönkreteszi az Ady-szövegek esztétikai hatáslehetőségét”, éppen „a politikai kontextusba állítás stabilizálta az Ady-életmű kitüntetett pozícióját”, és „kérdés, hogy ekkora nagyságrendű népszerűség elérhető-e tisztán irodalmi értékek alapján.”⁵⁵ A politikai alapú kultusz (de ez a kultuszokra általánosságban is igaznak látszik) tehát egyszerre állítja középpontba a költőt, és teszi szinte lehetetlenné az egyéni olvasatok megszületését. Hosszú távon a legfontosabb dilemma, hogy vajon egy életmű túléléséhez, öröklődéséhez mi a fontosabb: a kultusz formáját öltő közösségi, vagy a párbeszédet felújító egyéni olvasatok.

---

⁵⁵ Veres András: Szempontok Ady „depolitizálásához”. In: Kabdebó et al. (szerk.): *Újraolvasó*, i. m. 46–47.

RING ORSOLYA

A Nemzeti Színház lebontása és felépítése körüli politikai döntéshozatal elemzése 1945–1989

A Nemzeti Színház elhelyezésének, felépítésének, működésének problémája az 1945 utáni Magyarország kulturális életének egyik legvitatottabb kérdése volt. A Nemzeti Színház épületéről leggyakrabban a Blaha Lujza téri színházépület lebontásának körülményei jutnak eszünkbe, az azonban talán csak kevesek előtt ismert, hogy az intézmény elhelyezése már a 19. századtól különleges kérdésnek számított. Az 1837-ben átadott épületet megnyitásának pillanatában is csak átmeneti megoldásnak tekintették, így a színház egészen a legutóbbi idő-kig nem rendelkezett olyan épülettel, amit már építéskor végleges otthonának szántak volna.

A magyar társadalom kulturális érdeklődését, művelődési viszonyait a 20. század második felében egyre inkább két tendencia tartós érvényesülése jellemezte. Egyrészt nőtt a kereslet a kultúra termékei iránt, másrészt átalakult az egyes ágazatok iránti érdeklődés. A művelődés közösségi formái és intézményei veszítettek értékükből, a kultúrafogyasztás helyszínévé mind inkább az otthon vált.¹ A Nemzeti Színházra a 19. században, a nemzeti kultúra megszületésének és megerősödésének korában komoly feladatok hárultak – a német nyelvű színházak egyeduralmát volt hivatva megtörni² –, de vajon miért lehetett kiemelkedő jelentősége a Nemzeti Színház ügyének még a 20. század második felében is?

¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris: Budapest, 1999. 494–509.

² Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Ugyanő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág: Budapest, 2000. 81–94.

A színházépület 1965-ben történt lebontása különös folyamatot indított el a társadalomban. A politikai döntéshozók drasztikus beavatkozása a nemzeti kultúra egyik jelentős szimbólumának életébe, akaratlanul is széleskörű társadalmi konszenzushoz vezetett velük szemben. Színészek és színházlátogatók nézték értetlenül a Nemzeti Színház otthonának eltűnését. Az épület felrobbantásakor sokan vittek haza törmeléket emlékkül. A nemlétező színházépület végső soron egyfajta emlékhellyé vált. A konszenzus talán leglátványosabb példája az a széleskörű adakozás, amelyre a társadalom tagjai az újjáépítés elhúzódó várakozásának hosszú évtizedei alatt többször is hajlandóak voltak. A társadalmi diskurzusban szinte állandóan jelen volt a színházépület felépítésének igénye, amelyet a politikai döntéshozatal mechanizmusa folyamatosan életben tartott. Szinte egymást érték az elhelyezés és az épület megépítése körüli viták.

Jelen tanulmány célja a Nemzeti Színház épületének *elhelyezése* körül kialakult politikai döntéssorozat ismertetése, mely a hozzá kapcsolódó diskurzust sem veszíti szem elől.³ Részletesen ismertetem a Nemzeti Színház Blaha Lujza téri épületének lebontása, illetve az új színházépület elhelyezése és felépítése körül kialakult politikai döntéseket a vonatkozó MDP- és MSZMP-jelentések, -előterjesztések, -határozatok és a tervpályázati dokumentációk alapján. Ezekből a dokumentumokból választ kaphatunk azokra a kérdésekre, hogy mit jelentett a Nemzeti Színház a politikai döntéshozók szemében, milyen épületet képzeltek el a „nemzet színháza” számára, illetve milyen egyéb funkciókat szántak a színházépületnek, milyen más középületekkel kapcsolták volna össze. A politikai diskurzus elemzéséhez részben már ismert, nagyrészt azonban kiadatlan levéltári dokumentumokat használtam fel, de a korszakban meghatározó szerepet betöltő napilapok, folyóiratok vonatkozó cikkeire is kitékinttem. A Nemzeti Színház épületének elhelyezése körül kialakult politikai diskurzus bemutatása és elemzése révén azt is vizsgálom, milyen politikai akaratot reprezentáltak az építkezés szempontjából szóba került helyszínek. Bár alapvetően a Nemzeti Színház elhelyezésének 1945 utáni történetével foglalkozom, fontosnak tartottam az építés- illetve épülettörténet 1945 előtti előzményeire is kitérni. A Nemzeti Színház elhelyezésével kapcsolatos forrásokat áttekintve ugyanis megfigyelhetjük, hogy az 1837 és 1889 között eltelt közel 150 év alatt a város

³ A tanulmány része *A Nemzeti Színház elhelyezése, építése, működése és a róla kialakult társadalmi és politikai diskurzusok történeti elemzése (1945–1989)* címet viselő PhD-kutatásnak.

ugyanazon pontjai merültek fel a Nemzeti Színház lehetséges helyszíneként, az épület körül kialakult politikai diskurzusban pedig újra és újra ugyanazokkal a problémákkal találkozhatunk.

Előzmények: a Nemzeti Színház 1945 előtt

A Nemzeti Színház első, még a reformkorban épült otthona a mai Rákóczi út és Múzeum körút sarkán állt.⁴ A 19. század végén az eredetileg is csak ideiglenesnek szánt épület már alapos rekonstrukcióra szorult.⁵ Mivel foltozgatásokkal nem sikerült megoldani a problémákat, újra és újra felvetődött egy új színház építésének gondolata.

Amikor Zichy Géza intendáns és Paulay Ede igazgató 1893-ban beadványt intézett a Belügyminisztériumhoz arról, hogy az épület olyan rossz állapotban van, hogy hamarosan végleg be kell zárni és újat kell építeni, több konkrét helyszín is szóba került az építkezés lehetséges helyeként. Így a Belváros rendezés alatt álló területe, tehát a Ferenciek terének nyugati oldala vagy a piaristák telke, valamint a Vörösmarty tér keleti oldala,⁶ amelyet szintén szabályozni akartak. De felmerült a volt Invalidus ház, a Gránátos kaszárnya, melyet a katonai hatóságok ekkoriban adtak át a fővárosnak, és a főváros legnagyobb és legértékesebb

⁴ A Nemzeti Színház építésének első komolyabb terve Széchenyi István nevéhez fűződik, aki a Duna partján egy nagyszabású épületet álmódott meg. Széchenyi az intézményt részvénytársasági formában akarta létrehozni. A valóságban azonban az építést Pest vármegye vette a kezébe. 1835-ben történt meg az alapkövetés, és 1837-re a mai Rákóczi út és Múzeum körút sarkán felépült a színház, ifj. Zitterbach Mátyás klasszicista stílusú tervei szerint. Az épületet már az építés pillanatában sem tartották végleges megoldásnak, a későbbi tervekben a Széchenyi-féle nagy, pompás épület szerepelt. Kerényi Ferenc (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*. Gondolat: Budapest, 1987. 12.

⁵ A millenniumi építkezések idején is terfv volt, hogy a Nemzeti Színház számára új épületet emelnek, de végül gyakorlati okokból kimaradt a millenniumi programból. A Nemzeti Színház első épülete ugyanis egy Grassalkovich Antal által adományozott telken állt. A Grassalkovich-féle adománylevelében viszont az szerepelt, hogy a telket csak Nemzeti Színház számára lehet felhasználni. Mivel nem sikerült felkutatni az összes Grassalkovich-leszármazottat, lehetetlenné vált, hogy a telket eladják és a Nemzeti Színház új helyen épüljön fel. Török András: „Újjáépíteni vagy újat építeni?” Beszélgetés Vadas Ferenc építészettörténésszel a Nemzeti Színház építéstarténetének egyik kevésbé ismert korszakáról (1893–1911) *Budapesti Negyed*, 18–19. (1997. 4 – 1998. 1) www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/18-19/vadas.html

⁶ A tér átellenes oldalán állt az 1847-ben leégett Német Színház.

telkén állt. Természetesen mindig szóba került a régi Nemzeti Színház környéke, tehát a Kiskörút és a mai Rákóczi út kereszteződésének valamelyik sarka. A helyszíneket megvizsgálták és úgy találták, vagy nem férne el rajtuk a színház, vagy ahol elferne, ott túl sokba kerülne a felépítése. 1897-ben Bánffy Dezső miniszterelnök a pénzügyminiszter mellé állt a belügyminiszterrel szembeni vitájában. Elutasította az építkezést, ezért csak bizonyos bővítéseket hajtottak végre az épületen.⁷

Az 1904–1905-ös évad elején a székesfőváros tűzbiztonsági okokra hivatkozva megtagadta a színháznyitási engedélyt, ezt a határozatot azonban a Belügyminisztérium más megoldás híján egyszerűen gemsemmisítette. 1907-ben szakértői bizottság ült össze, hogy javaslatot tegyen a Nemzeti Színház épülete további sorsát illetően. A bizottság véleménye az volt, hogy a két bérház közé szorított régi épület beláthatatlan veszélyeket rejt magában,⁸ ezért új színház építésére van szükség. Időközben az is kiderült, hogy nem lehet olyan új telket találni Pesten, ahol a Nemzeti Színház végleges helyet kaphatna, ahova a társulat a régi épületből átköltözhetne, ezért egyre inkább az az elképzelés került előtérbe, hogy a régi helyen épüljön meg az új színház. Ebben az esetben azonban a társulatnak ideiglenes játszási helyre lett volna szüksége. 1908-ban a főváros végleg megtagadta a nyitási engedélyt. Időközben a színházi ügyek a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hatáskörébe kerültek, a színház további sorsáról tehát itt határoztak. Meglévő épületek kibérlése mellett az is szóba került, hogy ideiglenes épületet kellene létesíteni a Döbrentei téren,⁹ de ezt a tervet végül elvetették. Előzetes parlamenti vita után a társulat számára átmenetileg az 1875-ben épült Népszínházat (a mai Blaha Lujza téren) bérelték ki. 1911-ben a Pénzügyminisztérium jóváhagyta a munkálatokhoz szükséges hárommillió koronát, majd 1912

⁷ Török: „Újjáépíteni vagy újat építeni?“, i. m. 1997.

⁸ „... nézőterének egész szerkezete nemcsak elavult, hanem elromlott, elkorhadt, rozoga. A páholyok és az erkély szerkezete fa – valóságos tűzfészek –, a színpad kicsiny, s tűz esetén a színpadi személyzet és a nézőközönség élete a legnagyobb veszedelemnek van kitéve.” Idézi: Székely György: *Az aranykor és árnyéka (1873–1919)* In: Kerényi (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*, i. m. 89.

⁹ A tervekben az szerepelt, hogy felépítik a budai állandó színházat, amely először a Nemzeti Színház otthona lett volna és a Nemzeti új épületének elkészülte után kezdhette volna meg működését, mint budai állandó színház. A Nemzeti Színház számára csak Pest vagy Buda Pesthez közeli része volt elképzelhető, így merült fel a Döbrentei tér, ez viszont periférikus helyszín lett volna a budai állandó színház számára. Török: „Újjáépíteni vagy újat építeni?“, i. m. 1997.

januárjában a vallás- és közoktatási miniszter közreadta az új Nemzeti Színház tervezési programját, mely a lebontandó régi épület helyére írta ki a pályázatot. Ugyanekkor gróf Bánffy Miklós személyében kormánybiztost neveztek ki a két állami színház¹⁰ élére. A pályázat eredményét¹¹ 1913. január 9-én hirdették ki, az építkezés kezdetét 1914 őszére, az új színház megnyitását pedig 1917. augusztus 22-re tervezték. 1913 végén megkezdték a régi épület lebontását, majd 1914 júliusában négymilliókétszázezer koronát hagytak jóvá végleges költségként. Az I. világháború azonban megakadályozta a terv végrehajtását.¹² Az 1920-as években gróf Klebelsberg Kunó, vallás- és közoktatási miniszter ismét kezdeményezte az építkezést, de most a gazdasági világválság hiúsította meg az elképzeléseket. Később megint szóba került, hogy az 1937-es centenáriummra épüljön fel a színház, de végül ez a terv sem vált valóra.¹³

A második világháború után

A totalitárius rendszerek jellemzője a kulturális élet pluralizmusának megszüntetése és a hatalmat kézben tartó párt ideológiájának minden rendelkezésre álló eszközzel való terjesztése. Az oktatás, a kultúra és a művelődés intézményeinek államosításával ennek alapfeltételei Magyarországon 1949-re megteremtődtek. Mivel a rendszer legfőbb deklarált politikai célja a társadalom teljes átalakítása volt – nemcsak szerkezetileg, hanem a tudat szintjén is – érthető, hogy a kultúrpolitika kitüntetett szereppel bírt az állam életében.¹⁴ A politikai hatalomnak rendkívül hatásos eszközei voltak céljai megvalósítására: a párt rendelkezett az állam teljes anyagi erejével, hatalmasra duzzasztott intézményrendszerével, de a karhatalmat és a bíróságokat is bevethette a kultúrpolitika hatalmi érdek-

¹⁰ A Nemzeti Színház és a Magyar Állami Operaház.

¹¹ I. díj: Medgyasszay István, II. díj: Bálint Zoltán és Jámbor Lajos, III. díj: Pogány Móric és Tóry Emil, IV. díj: Lajta Béla. Ablonczy László: *Nemzeti a magasban: krónika dokumentumokban: 1963–1996*. CP Stúdió Bt.: Budapest, 1996. 6.

¹² Kerényi Ferenc (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*, i. m. 89–91.

¹³ Török: „Újjáépíteni vagy újat építeni?“, i. m. 1997.

¹⁴ Az MSZMP Művelődéspolitikai irányelvei szerint a kulturális forradalom célja: „Az egész művelődésügyet, valamennyi művészetet, az összes kulturális intézményeket annak a harcnak a szolgálatába állítani, amelyet a munkásosztály a szocializmus ügyéért folytat.” *Az MSZMP Művelődési politikájának irányelvei*, 1958. Izsák Lajos – Nagy József: *Magyar történeti dokumentumok 1944–2000*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest, 2004. 317.

ké átminősített céljai érdekében. Ennek megfelelően a kultúrpolitikusok igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a kulturális élet minden területét.

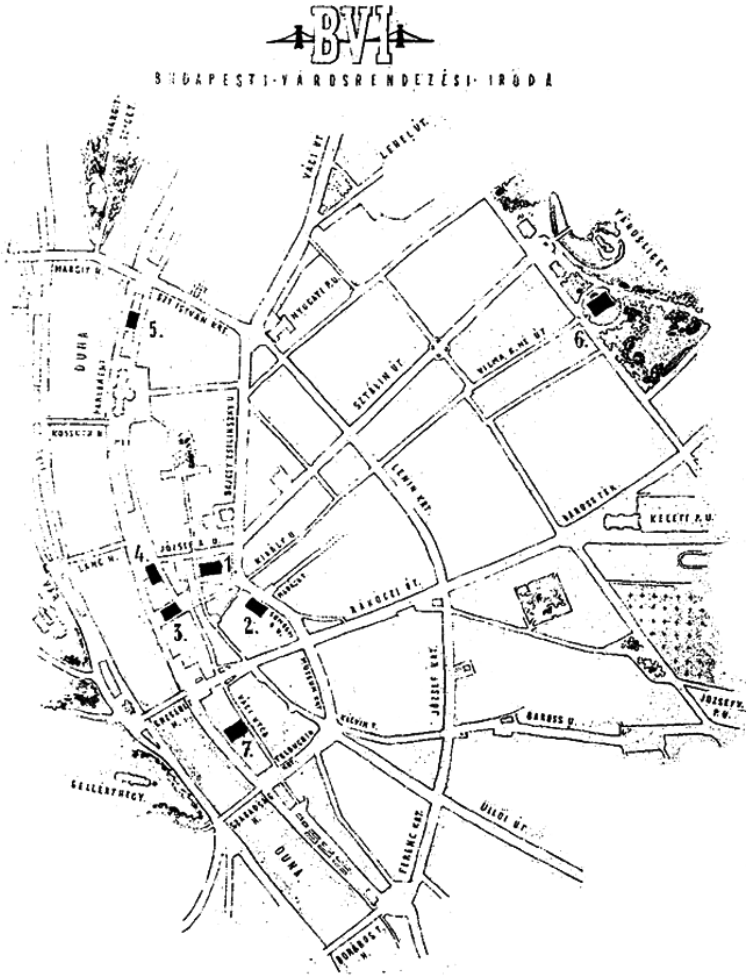
A második világháborúban a Nemzeti Színháznak otthont adó egykori Népszínház épülete súlyos károkat szenvedett, ezért 1945-ben már a hivatalos fórumok is foglalkoztak egy új, korszerű és nem utolsó sorban végleges Nemzeti Színház felépítésének gondolatával. A művelődési tárca 1946-ban az Astoriával szemben, az első Nemzeti Színház helyére akart új épületet emelni, összevonva azt a Magyar Rádió székházával. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1947-ben az Andrassy út torkolatának rendezésével kapcsolatban tárgyalta a Nemzeti Színház elhelyezéséről.

1949-ben a Magyar Népköztársaság első öt éves népgazdasági tervéről rendelkező XXV. törvény 44.§-a kimondta, hogy: „A tervidőszakban messzemenően gondoskodni kell a művészetek felvirágoztatásáról, a művészeti intézmények és a művészeti oktatás kifejlesztéséről (...) Fel kell építeni az új Nemzeti Színházat, a magyar színjátszás és egyben a magyar kultúra egyik legfontosabb központját.” Az 1949-es öt éves terv elhatározásai nem valósultak meg, pedig Budapest távlati fejlesztési tervében már 1950-ben megjelent egy reprezentatív középületekkel körbevett díszter gondolata – a Deák tér környékén –, ahol a színház is helyet kapott volna.

1951. januárjában a Népművelési Minisztérium javaslatot tett a Nemzeti Színház végleges elhelyezésére. A javaslat szerint a problémát sürgősen meg kellett oldani, hiszen a színház számított az öt éves terv egyik legnagyobb művészi és kulturális jelentőségű létesítményének. Emellett szoros összefüggésben volt a metró Deák téri megállójának építésével is, így a döntés hiánya a metró tervezési munkálatait is hátráltatta. Az Országos Tervhivatal, a Népművelési Minisztérium és Budapest Főváros Tanácsa megvizsgálták a számba jöhető lehetőségeket és a színház Sztálin téren (a mai Erzsébet téren) való elhelyezését javasolták a Madách tér és a Marokkói udvar ellenében. A Sztálin tér mellett elsősorban nagysága szólt, itt ugyanis lett volna lehetőség a színház előtt egy reprezentatív tér (sőt, nagyméretű felvonulási tér!) kialakítására is. A javaslatot a Titkárság ekkor levette napirendjéről, azzal, hogy ismét meg kell vizsgálni, milyen lehetőség van arra, hogy a Nemzeti Színház elhelyezését minimális városrendezéssel oldják meg.¹⁵ Márciusban Budapest

¹⁵ MOL M-KS-276.f.-54./130.őe. [Magyar Országos Levéltár (MOL), MDP iratok (M-KS-276. fond), őe. = őrzési egység]

Javaslatok a Nemzeti Színház elhelyezésére
(Budapesti Városrendezési Iroda, 1951)

1: Sztálin tér
2: Madách tér

3: Vigadó
4: a Lloyd palota helyén

5: Dunapart, a Jászai Mari tértől délre
6: Városliget

7: Dunapart, a Szabadság hídtől északra
(MOL M-KS-276.f.-54./136.őe.)

Főváros Tanácsa Végrehajtó-bizottságának elnöke felterjesztette az újabb javaslatokat Révai József népművelési miniszternek, amelyben lehetséges helyszínként a Sztálin tér, a Duna-part Jászai Mari tértől délre eső része, a Vigadótér, a Madách tér, a Lloyd palota helye, a Városliget valamint a Duna-part Szabadság hídtól északra eső része is felmerült. A Titkárság a Nemzeti Színház vigadótéri elhelyezésére vonatkozó javaslatot támogatta, annak ellenére, hogy a hatástanulmányok szerint itt lehetetlen volt – vagy csak igen szűkösen lehetséges – megépíteni a szükséges méretű épületet.¹⁶ 1951 júliusában a Népművelési Minisztérium javaslatot tett a vigadótéri helyszín felülvizsgálására. A Vigadó és a volt Haas-féle bérház épületében az újabb szakértői vélemény szerint sem lehetett volna elhelyezni egy korszerű színházat. Ráadásul az átépítés során várhatóan több kényszermegoldáshoz kellett volna folyamodni a műemlékvédelmi előírások miatt. Mindezek alapján a minisztérium szakértői ismét felvetették azt a javaslatot, hogy a Nemzeti Színház a Sztálin térre kerüljön. A Titkárság a javaslatot elvben el is fogadta, a tervek elkészítésére és az építkezésre azonban nem került sor.¹⁷

A bontástól a pályázatokig

A Kádár-korszak nemcsak a gazdaság- és társadalompolitikában, az oktatásban és a tudományos kutatásban, hanem a kulturális életben is javulást hozott az 1950-es évek diktatúrájához képest. 1956 után a kultúra és az ideológia viszonya megváltozott. Kádár ugyanis a kultúra rész-szerpét hangsúlyozta az összpolitikai szempontokhoz képest. Ezek szerint a kultúra még mindig a legfontosabb, de már nem az egyetlen eszköze volt az ideológiai befolyásolásnak, és legfőképpen már nem az egyedüli reprezentánsa az ideológiának.¹⁸ A hatvanas évek elején ismét terítékre került a Nemzeti Színház épületének ügye is, hogy aztán a Blaha Lujza téri épület lebontása után évtizedeken át tartó sorozatos helykijelölő és építészeti pályázatok hullámain végig a köztudatban maradjon – valódi megoldás nélkül.

Budapest távlati kulturális tervében 1960-ban a Nemzeti Színház helyül még a Tabán vagy a pesti Duna-part (a Petőfi-, illetve a Szabadság-

¹⁶ MOL M-KS-276.f.-54./136.őe.

¹⁷ MOL M-KS-276.f.-54./152.őe.

¹⁸ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető: Budapest, 1998. 149.

híd környéke) szerepelt. Ezen elképzelés szerint 1963–1965 között tervpályázattal kellett volna eldönteni, ki legyen a Nemzeti Színház tervezője, 1965–1970 között zajlott volna a tervezés, majd 1970–1980 között a Színház építése. Az épületet 2000 fő befogadására tervezték. A Blaha Lujza téri épületet sem bontották volna le, hanem vígoperai szerepet szántak neki.¹⁹

A főváros rendezési tervében az 1960-as évek elején megjelent az a koncepció, hogy a nagy területigénnyel rendelkező létesítmények a városközponton kívül kapjanak helyet. A belvárost tehermentesítendő, két kulturális központ létesítését határozták el, az egyiket a budai Várban, a másikat a Városliget Dózsa György út felőli részén. A Városliget középületekkel való fejlesztésének terve és egy, a felvonulások háttérül szolgáló monumentális építmény igénye abba az irányba hatottak, hogy a Nemzeti Színház is itt leljen új – és immár végleges – otthonra.²⁰

Budapest közlekedési igényei a '60-as évek elején szükségessé tették az '50-es években abbamaradt metróépítés²¹ folytatását. Az építők 1960-ban érték a Rókus Kórház alá, ahová mélyállomást terveztek. A nehéz talajviszonyok miatt azonban módosítani kellett a terveket. A mélyállomást ezért a Rákóczi út és a Nagykörút sarkára helyezték át.

A műszaki szakértők véleménye szerint az 1875-ben épült Blaha Lujza téri színházépület mind építészeti, mind műszaki állagában teljesen elavult volt. A metró építése miatt hat évig nem is üzemelhetett volna. Felújításának költségét 120 millió forintra becsülték, ugyanakkor az épületet – adottságai miatt – csak a századforduló technikai színvonalán lehetett volna helyreállítani. Mindezeket figyelembe véve az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot hozott arról, hogy a harmadik ötéves terv keretében a Nemzeti Színház számára új épületet kell emelni. A javaslat szerint a színház társulatának átmeneti elhelyezését 1964 júniusa és 1966 szeptembere között a Nagymező utcai volt Petőfi

¹⁹ Szekér László: *A Nemzeti Színház építésének 150 éves története*. Műszaki: Budapest, 1987. 74.

²⁰ Uo. 73.

²¹ Előterjesztés a Titkárság részére a budapesti földalatti gyorsvasút észak-déli nyomvonalának vezetésére. MOL-M-KS-276. f. 54/135. óe. Jelentés a Titkárság számára a Földalatti Vasút beruházásainak állásáról. MOL-M-KS-276. f. 54/199. óe., illetve az Országos Tervhivatal Előterjesztése az Államgazdasági Bizottság részére a budapesti földalatti gyorsvasút építése tárgyában. MOL-M-KS 288.f. 15/87. óe. (MSZMP iratok = M-KS 288.f.)

Színház²² épületében, azt követően pedig az Izabella téri volt Magyar Színház²³ épületében lehet megoldani. Az előterjesztés szerint a Nemzeti Színház új épületének a Dózsa György úton,²⁴ az 1965–1970 között időszakban kellett volna elkészülnie.²⁵ A Politikai Bizottság döntése nyomán az Országos Tervhivatal 1964. március 6-án javaslatot terjesztett a Gazdasági Bizottság elé a Nemzeti Színház épületének szanálásáról.²⁶

A Nemzeti Színház számára a Blaha Lujza téren 1908-ban kezdődött átmeneti időszak tehát egészen 1964-ig tartott, amikor az épület lebontásáról határoztak. 1964. február 13-án jelentették be a televízióban, hogy a metróépítés miatt lebontják a Nemzeti Színház épületét, és június 28-án tartották meg az épületben az utolsó előadást (*Leár király*). 1965. január 15-én kezdték meg a színházépület bontását, március 15-én történt az első robbantás, majd április 23-án az utolsó.

A társulat ismét költözni kényszerült és 1964. október 2-án a Nagymező u. 22-ben (a Rádiusz mozi, Ifjúsági Színház, Petőfi Színház helyén, a mai Thália Színház helyén) kezdte meg az évadot. A Nagyme-

²² Az 1949-től a Nagymező utca 22–24. sz. alatt működő Ifjúsági Színház neve volt 1954–1964 között. 1960-ban a színház ifjúsági jellege megszűnt, helyette az első magyar musicalszínház kezdte meg működését Petőfi Színház néven. Az épület műszaki hibái miatt a színház 1962-ben átköltözött a Magyar Színházba, majd 1964-ben megszűnt. *Budapest Lexikon*. II. Akadémiai: Budapest, 1993. 321.

²³ A Magyar Színház az Izabella (ma: Hevesi Sándor) téren 1879-ben kezdte meg működését a Láng Adolf tervei szerint épült színházépületben, amelynek társulata könnyű műfajú, zenés darabok előadására vállalkozott. 1947 májusától a Nemzeti Színház társulata szerepelt az épületben, majd a Nemzeti Színház Kamaraszínházaként működött (1949–1951). 1951–1961 között épületében a Madách Színház játszott, 1962–1964-ben az akkor átépített Petőfi Színház otthona volt. A század vég eklektikus stílusában épült színházépületet az 1960-as években átépítették, és 1966-tól a Nemzeti Színház lelt otthonra benne. *Budapest Lexikon*, i. m. 87–88.; A színház történetére lásd: Magyar Bálint: *A Magyar Színház története*. Szépirodalmi: Budapest, 1985.

²⁴ „A sokoldalú és mélyreható előtanulmányok valóban meggyőzték mindazokat arról, akik a kérdést valamennyi oldalról megvilágítva megvitatták, hogy a Nemzeti Színház helyétül végül is a Dózsa György úti lehetőség bizonyul egyedül reálisnak (...) a nagyszabású és méretükben jelentős művelődési intézmények itt tömörülnek, (...) és a Millenniumi Emlékmű és az ünnepi felvonulások helye a környéknek különösen reprezentatív jelleget biztosít.” Heim Ernő: A Nemzeti Színház elhelyezése és közvetlen környékének kialakítására kiírt tervpályázat. *Magyar Építőművészet*, 1964. 6. 4.

²⁵ Javaslat a Politikai Bizottságnak új Nemzeti Színház felépítésére. 1963. december 3. MOL-M-KS-288.f. 5/322. őe.

²⁶ MOL-M-KS-288.f. 23/8. őe.

ző utcai színház megnyitásakor *Az ember tragédiáját* mutatták be. 1966. október 1-jén költözött az intézmény az átépített Magyar Színházba, a Hevesi Sándor térre. 1964 és 1966 között a Hevesi Sándor téri színházépület szecessziós homlokzatát kocka alakúra alakították át az építések, a belső tereket korszerűsítették. A Hevesi Sándor téri ideiglenes épületben 34 éven át játszott a társulat. Ez idő alatt az építkezésről több magasszintű fórumon is döntés született, a tervek többször elkészültek, a gyakorlati megvalósítás azonban váratott magára.

1964-ben a Blaha Lujza téri épület lebontásáról szóló döntéssel párhuzamosan országos tervpályázatot írtak ki a színház elhelyezésére: egyrészt az új épület létesítésének városrendezési és építészeti megoldására, másrészt a Dózsa György út adott szakaszának építészeti rendezésére. Az 1964. évi pályázatban a Hősök terétől az Ajtósi Dürer sorig több középület (a színház mellett kongresszusi és koncertpalota) létesítésének terve is szerepelt. A pályázatot követően jóváhagyták a Dózsa György út részletes rendezési tervét s egyben a Nemzeti Színház új épületére vonatkozó javaslatot.²⁷ A pályázati kiírás szerint a Nemzeti Színház elhelyezését egy nagyobb és egy kisebb elemből álló együttes keretében kellett megoldani. A területre olyan létesítmények is kerültek volna, mint például a kongresszusi és koncertterem vagy az Ifjúság Háza.²⁸ A pályázat témája volt egy felvonulási út és tribünsor kialakítása, továbbá feladatként szerepelt a Lenin-szobor és a Tanácsköztársasági-emlékmű elhelyezése. Az elhelyezésre kiírt pályázatra végül 29 pályamunka érkezett, amelyek közül a bírálóbizottság kettőt díjban, kettőt kiemelt megvételben részesített. A pályázók a színház helyét általában az akkori Gorkij fasor,²⁹ illetve a Damjanich utca tengelye környékén, a Városliget peremén jelölték ki, terveikben arra törekedve, hogy az épülettel ne falazzák el a Ligetet. A nyertes terv készítői³⁰ a Nemzeti Színházat a Gorkij fasor tengelyébe állították, a színház főhomlokzati oldalának tervezett erkélyszerű kiképzése pedig a felvonulások dísztribünéül szolgálhatott volna. 1964 novemberében jóváhagyták a Dózsa György út részletes rendezési tervét, a Nemzeti Színház részére pedig előzetes terület-felhasználási

²⁷ Hofer Miklós: Az új Nemzeti Színház építészeti terve. In: Kerényi (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*, i. m. 188–189.

²⁸ Végül mindkettő hamarabb felépült, mint a Nemzeti Színház, hiszen 1985-ben adták át a Kongresszusi Központot, illetve a Petőfi Csarnokot is.

²⁹ Ma: Városligeti fasor.

³⁰ Ébert Ágoston, Preisich Katalin, Preisich Gábor, Pfannel Egon.

engedélyt adtak ki. A hely tehát megvolt – most már csak az lehetett kérdés, milyen lesz az épület.

1965 januárjában névaláírásos nemzetközi tervpályázatot hirdettek a színház építészeti terveinek elkészítésére a magyar és az európai „baráti” országok építészei számára.³¹ A pályázat kiírásában egy 1200 fős drámai nagyszínház és egy 300 nézőt befogadni képes stúdiószínház szerepelt, a szükséges kiszolgáló helyiségekkel, raktárakkal, műhelyekkel, öltözőkkel együtt. A kiírásban ezek mellett megfogalmazódott egy, a színházépülettel együtt felépítendő dísztribün igénye, s közben figyelemmel kellett lenni az 1965. április 2-án felavatott Lenin-szoborra is.³² 1965. október 31-ig 36 magyar és 56 külföldi³³ pályamű érkezett a Magyar Építőművészek Szövetségébe. Európában ezekben az években tetőzött a modern építészeti mozgalom háború utáni hulláma; a fővárosban az e stílusban fogant épületek közül a Déli pályaudvart lehet közismert példaként említeni. Német területen sorra épültek a városi nagyszínházak (pl. a düsseldorfi Városi Színház), ezért a pályázat bírálói külföldi tanulmányúton ismerkedtek a háború utáni német színházépítészettel.³⁴

A bírálóbizottság³⁵ első plenáris ülésén a zsűri néhány tagja előadás keretében ismertette az NDK-ban és az NSZK-ban tett tanulmányútjának tapasztalatait. Az 1966. január 31-én kihirdetett döntés – amely-

³¹ „A tervpályázat meghirdetése nem tűr halasztást, mivel a Nemzeti Színház bonthatásának megkezdésével egy időben a felhívásnak lélektani okokból is meg kell jelennie.” Elhangzott a Magyar Építőművészek Szövetségének megbeszélésen 1963. december 17-én In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 33.

³² Szekér: *A Nemzet Színháza...*, i. m. 84–86.; Hofer: *Az új Nemzeti Színház...*, i. m. 188–189. Erre lásd még: Major Máté: Néhány megjegyzés az új Nemzeti Színház tervpályázatához. *Magyar Építőművészet*, 1966. 1., ill. Reischl Antal (szerk.): *A budapesti Nemzeti Színház tervpályázata*. Műszaki: Budapest, 1966., valamint Heim: A Nemzeti Színház elhelyezése, i. m.

³³ Ezek között 1 bolgár, 10 csehszlovák, 6 jugoszláv, 11 NDK-beli, 18 szovjet és 10 lengyel.

³⁴ A Művelődésügyi Minisztérium tanulmányúttal biztosította, hogy öt bírálóbizottsági tag korszerű külföldi színházakat megtekinthessen. A tanulmányúton részt vett: Orosz Zoltán, Ölveczky Miklós, dr. Reischl Antal, Száray Lóránt, dr. Széll László. A tanulmányút időtartama 8 nap volt 1965. június 10–18. között. A tanulmányútról részletes, fényképekkel illusztrált beszámoló készült. MOL-XIX-I-4-aaa-66. doboz-148. dosszié (Aczél György miniszterhelyettes iratai)

³⁵ Az Aczél György elnöksége alatt összeült bíráló bizottság tagjainak listáját lásd: Zárójelentés Budapesti Nemzeti Színház tervpályázatáról *Magyar Építőművészet* 1966. 3.; A bíráló bizottság üléseinek jegyzőkönyvei megtalálhatók: MOL-XIX-I-4-aaa-66. doboz-148. dosszié.

nek értelmében első helyezés nem született – egyaránt második díjjal jutalmazta a Középület-tervező Vállalat munkatársainak (Hofer Miklós, Vajda Ferenc, Kádár István, Bakos Kálmán és dr. Lohr Ferenc) pályatervét, valamint a lengyel Jan Bogusławski és Bogdan Gniewieski közös pályaművét. Az 1965. évi terv robusztus szerkezetével, monumentális építészeti elemeivel is kifejezni látszott a „nemzet színháza” gondolatot.

A pályázati döntés után a Művelődésügyi Minisztérium 1966 március–áprilisában véglegesítette a tervezési programot, jóváhagyták a beruházási célt és megrendelték a Középület-tervező Vállalatnál a beruházási programtervet. Megindult a tervezés, 1966 októberében az építésügyi hatóság megadta az előzetes terület-felhasználási engedélyt. A Hevesi Sándor téri Nemzeti Színház társulata 1966 őszén abban a tudatban kezdte meg az évadot, hogy 1970-ben új, és ami lényeges: immár végleges otthonába költözhet.

A Középület-tervező Vállalat elvégezte a tervezést, 1966 novemberére elkészült a beruházási program, amely a költségeket 300–350 millió Ft-ra becsülte, de már 1968 májusában módosítani kellett, hogy az összköltség ne haladja meg a 320 millió Ft-os előirányzatot.³⁶ A végleges jóváhagyás ennek ellenére sem született meg, mert az új gazdaságirányítási rendszer első éveiben a nonproduktív beruházásokat a döntéshozók jelentősen redukálták.

1970-ben vizsgálatok kezdődtek, hogy a színház befogadóképességének emelésével hogyan lehetne egyben a kongresszusok helyigényét is kielégíteni.³⁷ A Politikai Bizottság 1971. április 21-i ülésén határozatot hozott az új Nemzeti Színház felépítésére.³⁸ A határozat értelmében a színház építésével kapcsolatos teendőket a következőképp kellett ütemezni: 1971 második félévében a Művelődésügyi Minisztériumnak beruházási javaslatot kellett beterjesztenie a kormány elé a nemzetközi pályázaton első díjat nyert terv alapján. A beruházási javaslatban tömegebb igényeket is kielégítő, kb. 1.200 férőhelyes színháztermet kellett alapul venni.

³⁶ Az 1968. január 1-jén életbe lépett új gazdasági mechanizmusról: Romsics: *Magyarország története a XX. században*, i. m. 438–439.

³⁷ „Az új Nemzeti Színház felépítése állami feladat. A politikai megfontolások mellett az is indokolja ezt, hogy a régi épület lebontása idején ilyen értelmű ígéret hangzott el.” A Művelődésügyi Minisztérium előterjesztése a Politikai Bizottsághoz, 1971. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 47.

³⁸ MOL M-KS-288. f. 20/692. őe. 1971.

A Nemzeti Színház felépítésének támogatására társadalmi erőforrásokat is igénybe kellett venni, ezért a Színházművészeti Szövetség 1972. január 1-től társadalmi akciót, gyűjtést indított. 1974. első felében tervezték az alapkölvetélt, a színház építésének pedig 1978-ig kellett volna befejeződnie.

A negyedik ötéves terv időszakában (1971–1975) megoldandó feladatok anyagi fedezetét kormányhatározattal biztosították. A határozat szerint ezeket az anyagi eszközöket a Művelődésügyi Minisztérium beruházási keretei között e célra előirányzott eszközökből, a művelődésügyi tárca rendelkezésére álló egyéb keretek egy részének átcsoportosítása útján, továbbá társadalmi akció révén tervezték előteremteni.³⁹ A beruházás 1975 után szükséges fedezetét az ötödik ötéves népgazdasági terv volt hivatva előirányozni. Bár 1971. július 5-én a Középvület-tervező Vállalat megbízást kapott arra, hogy készítse elő a kormány-előterjesztés anyagát is, ezután hatévi csend következett.⁴⁰

1977-ben a Színházművészeti Szövetség közgyűlésén a Középvület-tervező Vállalat és a tervezők felajánlották, hogy társadalmi munkában felülvizsgálják a korábbi terveket. 1978-ban hivatalosan is megkezdték az új fejlesztési cél kidolgozását, két változatban. Az első változat szerint a színház nézőtere – bővíthetősége révén – alkalmas lett volna kongresszusok megtartására is, a másodikban a kongresszusi épületet külön egységbe tervezték. 1979-ben az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Tervtanácsa a második változat mellett foglalt állást. A beruházás előkészítése azonban ismét megakadt.

A Politikai Bizottság 1983-ban hozott újabb határozatával megerősítette a Nemzeti Színház felépítéséről szóló korábbi határozatait és időszerűnek tartotta a munkálatok megkezdését.⁴¹ Az épület jellegére és helyére vonatkozó elképzeléseket irányadóként tudomásul vette. Támogatta, hogy az alapkő letételére még a hatodik ötéves terv (1980–1985) folyamán kerüljön sor és az építkezés legkésőbb 1989-re fejeződjék be. Egyetértett azzal, hogy a cél érdekében induljon széleskörű országos társadalmi akció, amelynek keretében lehetőség nyíljék a felajánlások külön-

³⁹ „...a Nemzeti Színház felépítésének segítésére társadalmi erőforrásokat is igénybe kell venni, ezért a Színházművészeti Szövetség 1972. január 1-től társadalmi akciót, gyűjtést indít; amennyiben ezáltal jelentősebb anyagi erőforrás áll rendelkezésre, 1974 első felében kerüljön sor az alapkő letételére, a színház építése pedig 1978-ig fejeződjék be.” A Politikai Bizottság 1971. április 21-i határozata az új Nemzeti Színház felépítéséről. MOL M-KS-288.f. 5/552. óe. 1971.

⁴⁰ Szekér: *A Nemzet Színháza...*, i. m. 89.

⁴¹ MOL-M-KS-288f. 5. /887. óe.

féle formáira (a pénzadományozástól a társadalmi munkáig). Helyeselte, hogy az új Nemzeti Színház létrehozásával kapcsolatos teendők összehangolására védnökség alakuljon. Felhívta a Minisztertanácsot, bízta meg a Művelődési Minisztériumot, hogy mint a beruházás felügyeleti szerve, fogja össze a feladatokat, koordinálja az akcióban érdekelt szervek, társadalmi szervezetek tevékenységét.

A határozat szerint az új Nemzeti Színház felépítése politikai, kulturális szempontból indokolt volt. Számos jel mutatott arra, hogy a „közvélemény”, amely a régi épület lebontására hozott döntést tudomásul vette, azóta is nemcsak várta, hanem egyre erőteljesebben sürgette az új Nemzeti Színház felépítését. A párt- és társadalmi szerveknél folyamatosan jelentkeztek egyes személyek és csoportok, kollektívák (pl. általános iskolák, szocialista brigádok, a művészértelmiség tagjai, a művészeti szövetségek vezető testületei, a külföldi emigráció egyes körei), hogy felajánlják anyagi és technikai segítségüket. Megszaporodtak az új épület felépítését célzó spontán kezdeményezések, felajánlások. 1983 januárjában a Magyar Írók Szövetsége, a Színházművészeti Szövetség és a Magyar Építőművészek Szövetsége közös levélben fordult Kádár Jánoshoz az új színház megvalósítása lehetőségének ismételt megvizsgálása érdekében.

1983-ban sor került egy – az 1966-os díjnyertes pályaművön alapuló – korszerűbb fejlesztési céltervezet elkészítésére. A mintegy 18.000 m² alapterületű épületkomplexum egy 1100 fős színháztermet és egy 200 fős kistermet, továbbá kiegészítő egységeket foglalt volna magába. A PB-határozat szerint az épületnek építészetileg reprezentatív megjelenésű, nemes (döntő mértékben hazai) anyagokból tervezettnek, az alapvető színházi funkcióra összpontosítónak, kivitelezésében mértéktartónak, de kiemelkedő minőségűnek kellett volna lennie. Az épület legalkalmasabb helyének a XIV. kerületi Dózsa György út városligeti oldala bizonyult, a Gorkij fasor tengelyében. A létesítmény erkélye egyben az ünnepi felvonulások dísztribünjeként is szolgált volna. A beruházás becsült költsége prognosztizált áron 2,4 milliárd forint volt. Az ütemterv szerint 1983 végére kellett a beruházási javaslatnak elkészülnie, majd 1984 elejére az alapozási tervnek, ami lehetővé tette volna 1985 tavaszán az alapköv letételét.

1983. szeptember 21-én *Az ember tragédiája* ősbemutatójának századik évfordulóján a Nemzeti Színházban Köpeczi Béla művelődési miniszter bejelentette a párt és a kormány döntését az új Nemzeti Színház megépítéséről, Kállai Ferenc színművész pedig felolvasta a művészeti

szövetségek és a Magyarok Világszövetsége felhívását az összefogásra.⁴² 1983 decemberében az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, valamint a főváros közös tervtanácsa megtárgyalta a Nemzeti Színház beruházási javaslatát, 1984. március 20-án a Fővárosi Tanács jóváhagyta a színház rendezési tervét, és május 15-én a Középület-tervező Vállalat kiadta a színház engedélyezési tervét. A terv megvitatására ismét tervtanács alakult, amely helybenhagyta a tervezők munkáját, de úgy döntött, hogy a tervet be kell mutatni a széles közönségnek – véleménynyilvánítás céljából (1984. július 29. – augusztus 5.). Somogyi László, az 1984-ben hivatalba lépett építésügyi és városfejlesztési miniszter szeptemberben öt külföldi építész és színháztechnikai szakembert hívott Budapestre, hogy véleményt kérjen a Nemzeti Színház terveiről.⁴³ A szakértők az épület belső kialakítását és a színháztechnikai megoldásokat is jónak találták. Ezek után vitatta meg az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és a Fővárosi Tanács közös tervtanácsa a javaslatot. A tervtanács végül annak a javaslatnak az elfogadását támogatta, amely az épületet nem a Liget és a felvonulási tér határán, hanem annál előbbre helyezte, így a színház előtti – sokak által monumentálisnak tartott tér – méretei mérséklődtek. 1984 októberében megszületett a Nemzeti Színház elvi építési engedélye. 1985 márciusára elkészültek az új engedélyezési tervek, majd a XIV. kerületi tanács kiadta az építési engedélyt is. Az építkezés megkezdése előtt azonban még az Állami Tervtanácsnak is el kellett fogadnia a kb. 3 milliárd forintos költséggel épülő színház részletes beruházási programját. Ezután kezdődhetett volna a KÖZTI-nél a kiviteli tervek elkészítése.⁴⁴

1984-re azonban az 1989. évi befejezési határidő is kétségessé vált. Széleskörű viták indultak a sajtóban a helyszínválasztásról és az elfogadott

⁴² „...mert a Nemzeti Színház hajlékának felépítése hagyományaink szellemében ma is közügy. Olyan vállalkozás, amelyben kinek-kinek közvetlen részvétele, önkéntes áldozatvállalása örökölt juss, amitől megfosztani senkit nem lehet. Egyszersmind szocialista társadalmunk nemzeti egységének, nép és állam összeforrottságának, a jövő iránti bizalomnak önkéntes megnyilatkozása.” Felhívás az új Nemzeti Színház építésére MOL-M-KS-288.f./5.cs.-887.őe. Megjelent: *Népszabadság*, 1983. szeptember 22.

⁴³ Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium elzárkózott előle, hogy a *Heti Világgazdaság* folyóirat megkaphassa és szemelvények formájában közölhesse a szakértők véleményét. Babus Endre: A ligeti kép. *Heti Világgazdaság*, 1985. február 2. 42.

⁴⁴ Uo. 42.

tervek helyességéről. A társadalmi akció a kezdeti látványos eredmények után megtorpant. 1987-ben minden tekintetben holtpontra jutott a színház ügye, s ezzel egyértelművé vált, hogy újabb politikai döntésre van szükség. 1987. november 21-én a Minisztertanács új helykijelölő pályázat kiírásáról intézkedett. A Minisztertanács határozata értelmében Szinetár Miklóst, a Magyar Televízió főrendezőjét kormánybiztossá nevezték ki, és újjáalakult a színház építését segítő Operatív Bizottság is. A pénzadó-mányok (265 millió Ft) felhasználására pályázatot hirdettek. A bizottság megfogalmazta azokat az alapelveket, melyek a helykijelölő pályázat, illetve a tervpályázat kiírásához szükségesek: olyan színházépület megépítése mellett foglalt állást, amely a művészet, a kultúra társadalmi jelentőségét már a létevel is reprezentálja, és alkalmas feltételeket teremt ahhoz, hogy a színház működésével a magyar nemzeti kultúrát őrizze és gyarapítsa, és emellett biztosítja a világ jelentős művészi értékeinek élő jelenlétét is. Új igényként fogalmazódott meg, hogy az épület és környéke töltsön be társadalmi funkciót, kapcsolódjon hozzá közművelődési, idegenforgalmi, vendéglátóipari-létesítmény és legyen a városközpont meghatározó része.

A Fővárosi Tanács kiírta a helykijelölő pályázatot; a tervek szerint az építkezésnek 1990-ben kellett volna kezdődnie és 1995-ben befejeződnie, ezzel lehetővé téve, hogy a Bécs–Budapest Világkiállítás alkalmával a színház a rendezvények egyik fontos helyszíne legyen. A pályázat újra a Nemzeti Színházra irányította a figyelmet, a szkeptikus közhangulat ismét bizakodóvá vált. Ezt a hangulatváltozást a pályázatra beérkezett művek kiállítása iránt megnyilvánuló érdeklődés is jelezte.⁴⁵

A színház helykiválasztására kiírt újabb pályázat bírálóbizottsága szerint az épület elhelyezésére öt helyszín jöhetett szóba: az Engels tér, a Közraktár utca, a Madách Imre út, a Tanács körút., illetve a Vár, melyek közül a Tanács körút és a Vár elégitette ki leginkább a telepítéssel szemben támasztott komplex követelményeket. A tervpályázat eredményének ismeretében a Fővárosi Tanács 1988. december 20-i ülésén úgy döntött, hogy komplex műszaki építési tervpályázatot a Vár és az Erzsébet tér területére írnak ki.

Az Engels téri helyszínt dolgozta fel a legtöbb pályázó és ez állt a közönségszavazatok listájának élén is. Kiemelkedő tömegközlekedési adottságai, valamint a Népköztársaság útja és Tanács körút tengelyének vizuális metszéspontjában való elhelyezkedése elvben a legkedvezőbb feltételeket biztosította volna a Nemzeti Színház elhelyezésére. A Várban

---

⁴⁵ MOL-M-KS 288.f. 5./1042.6c.

elhelyezett színház viszont a Várnegyed kulturális szellemi központ szerepét erősítette volna.

1989 májusában a Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium, a Művelődési Minisztérium és Budapest Főváros Tanácsa országos nyilvános és titkos tervpályázatot hirdetett az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására.⁴⁶ A pályázati kiírás általános irányelvei szerint: „A mi korunk feladata, hogy a százötven éve húzódó, beváltatlan ígéretek után végre pontot tegyen egy méltatlan, elintézetlen ügy végére (...) már csak azért is mert a monarchia bukása óta Budapesten nem épült új, jelentős, a kultúrát korszerűen szolgáló, műalkotás értékű épület.”⁴⁷ Tekintettel a feladat különleges nemzeti jelentőségére, a tervpályázaton részt vehettek olyan külföldön élő építészek is, akik a magyarsághoz tartozásukat a tervpályázaton való részvétellel is kifejezik. Az épület részletes tervezési programja szerint az volt a cél, hogy az épület önálló kulturális együttesként valósuljon meg. A nagyszínházat legalább 800 és legfeljebb 1.000 fő befogadására kellett tervezni.⁴⁸

A pályázatra 32 pályamű érkezett. A bírálóbizottság a tervek értékelését 1989. október 27. és november 18. között végezte el. Az első díjat Ligeti Béla,⁴⁹ a másodikat Bán Ferenc,⁵⁰ a harmadikat Finta József⁵¹ illetve Lajos

⁴⁶ „Ma már nyilvánvaló, hogy a XXI. századra készülő Nemzeti Színháznak más funkciókat kell betöltenie, mint annak, amely a XIX. és a XX. században működött. Bizonyos alapfeladatok, – a magyar és a világirodalom színpadra segítése – megmaradnak, sőt, még hangsúlyosabbá válnak. De ezentúl ennek az új típusú színháznak több, sokféle feladatot is kell teljesítenie. Alkalmasnak kell lennie vendégszínházak, fesztiválok bonyolítására. (...) Módszertani központként helyet kell biztosítani szakmai továbbképzésekre. (...) Mivel a színház egyúttal közösségi tér, közéleti funkció és a városi élet fontos eleme, ezért környezetével, atmoszférájával ezt ki kell fejtenie és vonzásával működtetnie.” *Tervpályázat az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására*, Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium, Művelődési Minisztérium, Budapest Főváros Tanácsa, 1989. május.

⁴⁷ *Tervpályázat az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására*, Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium, Művelődési Minisztérium, Budapest Főváros Tanácsa, 1989. május.

⁴⁸ *Tervpályázat az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására*, 1989. május.

⁴⁹ Ligeti Béla, Telkes Márta, Kiss Viktor, Komlossy Károly, Kapisinszky Judit, Kacsik Iván, Jakab Zoltán In: *Zárójelentés az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására című tervpályázatról*, 1989.

⁵⁰ Bán Ferenc, Balázs Tibor, Kajati Attila, Karádi Zsuzsanna, Szűcs László, Vargha Mihály, uo.

⁵¹ Finta József, Puhl Antal, Guczugi György, Csikós Attila, Csenger Z. Annamária, Páhy Árpád, Kendikné Mészáros Éva, Gondos Attila, Király József, Zádor

Herder⁵² és alkotótársai kapták. A bizottság külön értékelte a két helyszínre beérkezett munkákat, ez a komplex értékelés adott választ az elhelyezés még nyitott kérdésére is. Ennek alapján a bírálók a Nemzeti Színház megépítését az Engels térre javasolták. A bizottság jelentése szerint a pályázat igazolta azt az elképzelést is, hogy a kereskedelmi és vendéglátási funkciók kedvezően egészítik ki a Nemzeti Színház programját és elősegítik az „élő színház” kulturális központ megvalósulását, valamint természetesen a gazdaságos üzemeltetést is. Kedvezőnek tartották azt az elgondolást, hogy ezek a létesítmények a színházépülethez teraszokkal kapcsolódjanak, elősegítve ezzel az integrálódást a belváros életébe.⁵³

A tervpályázat lezárulása után megkezdődött a beruházási program kidolgozása, melynek keretében végleges költségvetés is készült. Az építészeti tervek mindegyike tartalmazott olyan részleteket, például eladható vagy bérbeadható helyiségeket, parkolókat, haszonnal működtethető vendéglátóhelyeket, melyek növelhették az építkezés pénzalapját. A közadakozásból korábban befolyt pénz 1990-re 430 millió forintra gyarapodott. A színház felépítéséhez szükséges költségek nagyobbik részének fedezése ennek ellenére állami hozzájárulást igényelt, amelyről a választások után felálló új kormány volt hivatott dönteni.⁵⁴ 1990-ben a Minisztertanács határozatot hozott, melyben elfogadta az Új Nemzeti Színház kormánybiztosának jelentését, az építészeti zsűri döntését és a színház szakmai programját. A Minisztertanács szükségesnek tartotta, hogy beruházási programtanulmány készüljön, melyben részletesen elemezni kell a beruházás költségeit és az építési költségek csökkentésének lehetőségeit (például, hogy a színházzal együtt üzletek és vendéglátóhelyek is épüljenek), valamint azt, hogy a beruházás támogatására milyen újabb anyagi erőforrások vehetők igénybe. Ki kellett térni a beruházást megvalósító non-profit jellegű beruházó szervezet létesítésének kérdéseire, a Magyar Néphadseregnek az építkezésben való közreműködési lehetőségeire, az Engels téri buszpályaudvar lebontásával és a föld alatti parkoló tervezésével kapcsolatos munkálatok előkészítésére. Határoza-

---

Istvánné, Plájer János, Jánossi Johanna, Miklós Róbert, Mödl Andor, Kovács György, Andor Anikó, *uo.*

⁵² Lajos Herder, Donald R. Soule, Stephen Varga, Csengő Ildikó, John Tagiuri, Heidi Edwards, Richard Bosch, *uo.*

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ Acsay Judit: Úgy éreztem, van esély... Beszélgetés Szinetár Miklóssal. *Színház*, 1990. 1. 25.

tában a Minisztertanács egyetértett azzal, hogy az új Nemzeti Színház beruházása kulturálispolitikai összefüggésben kapcsolódjék a Bécs–Budapest Világkiállítás programjához.⁵⁵

Összegzés

A „nemzet színháza” számára a „tökéletes” helyszín megtalálása természetesen lehetetlen feladat. Lehetetlen volt már csak azért is, mert jelentős mértékben függött attól, hogy egy adott pillanatban milyen szerepet szánt neki az aktuális politikai akarat. Hiszen a Nemzeti Színház többféle is lehet, elzárkózó, elhatárolódó, mely a nyelvi közösségben a sorsközösséget, az identitástudatot hangsúlyozza, ahogyan a reformkori kezdetekkor, amikor a Nemzeti Színházra a német nyelv ellensúlyozásaként, a magyar nyelv védelmében volt szükség. De lehet nyitott is, nyitottsága révén közvetítve a nemzeti hagyományokat. A betöltendő funkció határozta meg az épülettel szemben támasztott követelményeket.

A Nemzeti Színház elhelyezésével kapcsolatos források tanúbizonysága szerint a politikai döntéshozatal folyamatában is megfigyelhetjük ezt a kettősséget. A Nemzeti Színház épületétől egyfelől reprezentációt vártak el: reprezentálnia kell a művészet, a kultúra társadalmi jelentőségét, de robusztus méreteivel, az előtte esetlegesen helyet kapó felvonulási térrel a fennálló politikai hatalmat is. Másfelől a Nemzeti Színház feladata lett volna, hogy az újonnan kialakítandó kulturális központok „szíve” legyen, „élő színházként” az új városközpont meghatározó elemévé váljon. Ilyen szerepe lett volna a színháznak a Városligetben és bizonyos értelemben a Várban is.

A Nemzeti Színház épülete 1837-ben még csak a város peremén kapott helyet, hiszen a mai Astoria környékén még állt az egykori városfal, itt volt a Hatvani kapu. A 20. században a színház egyre inkább a város központjába került, az elhelyezésére vonatkozó tervek, határozatok minden esetben egy kulturális központ részeként képzelték el. Ezt támasztja alá, hogy több alkalommal is különböző kulturális létesítményekkel akarták összekapcsolni.

A lehetséges helyszínek közül a Sztálin tér/ Engels tér/ Erzsébet tér, a Városliget, a budai Vár és a Duna-part vonódott be rendre a politikai és társadalmi diskurzusba. Az Erzsébet teret és környékét mindig preferál-

⁵⁵ *Magyar Közlöny*, 1990. 3.

ták a tervezők, ha középületek számára kellett a városközpont közelében helyet keresni. A térre több színházterv is készült, részben a teret keletről határoló háztömb, részben pedig az egykori Károly-kaszárnya telkére.⁵⁶ Ez a terület általában akkor vonódik be a diskurzusba, amikor a Nemzeti Színházat a város már *meglévő egyik központi terén* akarják elhelyezni, a jó közlekedési adottságokkal, és a centrális helyzettel biztosítva a színház kulturális központként való működését is.

A másik két helyszín, a Városliget és a Vár akkor kerül előtérbe, mikor *új kulturális központot* akarnak kialakítani. Ezeknél a megoldásoknál, a színháznak jutna az a szerep is, hogy a teret szervezze. A Nemzeti Színházzal kapcsolatosan ugyanis rendre megfogalmazódott és megfogalmazódik az igény, hogy a kulturális élet szervezője és egyfajta találkozóhely legyen.

A Duna-part valamely szakasza többször is felmerült, mint lehetséges helyszín. A Duna városképi jelentőségével a 19. század elején számoltak először a városrendező építészek. Több reprezentatív épület is a Duna partján kapott helyet, mint például az Országház vagy a Pesti Vigadó: ez utóbbi helyére akarták az 50-es években felépíteni a Nemzeti Színházat.

1964 óta sokan, sokféleképp magyarázták és magyarázzák, vajon miért és miért épp akkor kellett lebontani a Nemzeti Színháznak 1908 óta otthont adó épületet? Több hivatalos dokumentum tanúskodik arról, hogy a bontás elrendelése előtt szakértőket kértek fel a színház műszaki állapotának elbírálására, esetleges felújítási költségeinek felbecsülésére. Ugyanakkor az is tény, hogy a köztudatban egészen más kép él. Sokan, közöttük a színészek a Nemzeti Színház elleni támadásként élték meg az épület eltüntetését. Többen Aczél György személyes bosszúját látták a háttérben.⁵⁷ Úgy gondolták, a politikai döntéshozóknak nem érdekük az új színház felépítése, csak a régi lebontása.⁵⁸ Elképzelésüket alátá-

---

⁵⁶ Vadas Ferenc: Erzsébet téri színháztervek. Részlet a terület részletes rendezési tervéből, 1996. www.epiteszforum.hu

⁵⁷ „Ő döntött úgy, hogy lebontatja – és le is bontották. Ez az ő személyes bűne, a metróépítéshez nem sok köze van. Sokkal inkább ahhoz, hogy Aczél abban az időben nagyon jóban volt Majorral. A Nemzeti tagsága pedig egy emberként felállt és követelte, hogy váltsák le őt az igazgatói posztról. (...) Majort végül is leváltották, de Aczél ezt sosem bocsátotta meg nekünk. Rögtön utána eldöntötték, hogy a színház útban van. Ez volt a revans a társulat lázadásáért.” Berek Katalin: *Tájkép magammal*. Papirius book: Budapest, 2004. 114–117.

⁵⁸ „Azt képzelhette az a rendszer, hogy áltathatnak engem és sokunkat másokat. Tudtam, hogy nem akarnak Nemzeti Színházat.” Lukács Margit. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 39.

masztja, hogy az épület bontásáról gyorsan határoztak, és a határozatot gyorsan végre is hajtották, de az új színházépület elkészültére évtizedeket várni kellett. Hiszen a Nemzeti Színház épületével már a második világháború vége óta voltak komoly problémák, mégsem határoztak a szanálása mellett. És kérdés az is, miért nem maradhatott a társulat legalább az Izabella téri épület rendbetételéig a Blaha Lujza téren?⁵⁹ Ráadásul sokan nem is reménykedtek abban, a hatalom valóban új Nemzeti Színházat emel majd.⁶⁰ Az épület felrobbantásakor összegyűlt emberek értetlenül szemlélték az eseményeket. Többen nem értették, miért kell ilyen sietősen eltüntetni a színházat. A sajtó képviselői felülről azt az utasítást kapták, hogy a Nemzeti Színház lebontásáról minél kevesebbet írjanak.⁶¹

A Nemzeti Színház otthonát jelentő épület, az ott játszó színészek és a nézők számára elavultsága és rossz műszaki állapota ellenére is többet jelentett egy színházépületnél, s ezt minden bizonnyal a hatalom képviselői is tudták.⁶² A Blaha Lujza téri épület viszont nem volt alkalmas a fennálló politikai hatalom reprezentálására, ellenkezőleg, azt a Magyarországot jelképezte, amellyel a fennálló hatalom szakítani akart. Ehhez egy új, robusztus épület kellett, új helyen. Mindehhez kapóra jött, hogy a Blaha Lujza téri épület valóban rossz műszaki állapotban volt. A politikai élet irányítói tudták, hogy a társadalom számára kiemelkedő jelentőséggel bír a Nemzeti Színház eszméje, s igyekeztek ezt saját céljukra kihasználni. Nem lehet véletlen, ami a Művelődésügyi Minisztérium

⁵⁹ A színház vezetői kérték, hogy az Izabella téri épület felújításáig, a Nemzeti Színház a Blaha Lujza téri épületben maradjon. Vadász László (Színházi és Zenei Főigazgatóság) feljegyzése Aczél György részére. 1963. december 17. MOL-XIX-I-4-aaa-66. doboz.-148. dosszié; 1963. december 27-én megbeszélést tartottak a Nemzeti Színház bezárásának időpontjáról, melyen megállapodás született, hogy a Nemzeti Színház működését a Blaha Lujza téren 1964. december 3-án a legkedvezőbb esetben is be kell fejezni (de szükség esetén már az 1964 őszi évadot sem lehet itt megkezdeni), ellenkező esetben a metró üzembehelyezési határideje nem tartható. – Emlékeztető az 1963. december 27-én tartott megbeszélésekről (amelyen a Nemzeti Színházat senki nem képviselte!) MOL-XIX-I-4-aaa-66.d.-148. dosszié

⁶⁰ „Nem hittük el, hogy az a rendszer felépíti az új Nemzetit, egyszerűen azért, mert évtizedeken át olyan nemzet-ellenes politikát folytatott, hogy elképzelhetetlenek tűnt.” Szörényi Éva. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 67.

⁶¹ „A laphoz [ti. Esti Hírlap] felülről jött az utasítás: nem gyászolni. Nem írni, minél kevesebb hírt adni.” Tatár Imre visszaemlékezése, in: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 39.

⁶² „Katedrálisnak láttam az épületet. Mert tekintélyt sugárzott, akár a Magyar Tudományos Akadémia, ami ezeréves mivoltunk erejét is kifejezi, s erőt ad önbecsülésünk megtartásában.” Bessenyei Ferenc. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 18.

előterjesztésében megfogalmazódott: „Az új Nemzeti Színház felépítése állami feladat. A politikai megfontolások mellett az is indokolja ezt, hogy a régi épület lebontása idején ilyen értelmű ígéret hangzott el.”⁶³

A Nemzeti Színház épületének tervezett helyszínei

	1837	1893	1908	1945	1951	1964	1971	1983	1989
Astoria	•			•		•			
Ferenciek tere		•							
Vörösmarty tér		•							
Invalidus ház		•							
Blaha Lujza tér			•		•				
Döbrentei tér			•						
Sztálin tér/Engels tér					•				•
Duna part, Jászai Mari tértől délre					•				
Vigadóter					•				
Madách tér					•				
Lloyd palota helye					•				
Városliget						•	•	•	
Duna part Szabadság hídtól északra						•			
Vár						•			•
Tabán						•			
Közpaktár utca									•
Madách Imre út									•
Tanács krt.									•

S hogy végül is miért nem építették fel a Nemzeti Színházat 1989-ig, sem? Talán mert nem volt rá feltétlen szükség. A társulatnak volt hol játszania, a társadalom érdeklődését pedig kiválóan fenn lehetett tartani a sorozatos tervpályázatokkal, a színház javára szervezett gyűjtésekkel, társadalmi akciókkal. Talán még jobban, mintha a színház valóban felépült volna.

⁶³ A Művelődésügyi Minisztérium előterjesztése a Politikai Bizottsághoz, 1971. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 47.

ERŐSS GÁBOR

Az idegen, filmnyelven szólva *Külföldiek és kisebbségek a magyar filmekben (1960–2005)**

A film egyetlen beállítással – például alsó kameraállásból, alulról megvilágítva – barbár, vérengző fenevaddá változtathatja a külföldit, az idegent. De ennek ellenkezőjét is éppen olyan könnyedén teszi: egy közeli felvétel, egy könnycsepp, egy mosoly elég. Mindenre képes, de nem él vissza e képességével. A magyar film jobbára nem taszítja ki az idegent: érdeklődve és/vagy szeretettel viszonyul a mássághoz. Ez persze csak akkor igaz, ha egyáltalán szót ejt róla. A leggyakrabban ugyanis a külföld(iek) nincsen(ek) napirenden. Ám ez nem a filmipar „hibája”, hiszen a nemzeti kultúra – vagy más szóval a kulturális mező – érdeklődésének fókuszában mindig a „belföld” áll, akármely szegmensét is vizsgáljuk, az újságírástól az irodalomig. Ez alapvetően a filmiparra is igaz, de azért ebben is kicsit más a mozi: sokat és egyre többet foglalkozik a külföldi, az idegen alakjával.

Az „idegen” a rendszerváltás előtt és azután két különböző okból vált fontos szereplővé. Az 1990 előtti évtizedek során azért, mert a mozi nagy előszeretettel állította az *ambivalens identitás*, a „kicsit magyar, kicsit idegen” *zsidók és cigányok* alakját a középpontba. Közben a vágyott Nyugat, sőt a disszidens is fel-feltűnt a filmvásznon, *más hazai kisebbségek* azonban se a rendszerváltás előtt, se azóta; vagy csak néha-néha. Ugyanez érvényes a *határon túli magyarokra* is. Az utóbbi egy-másfél évtizedben, részben a rendszerváltás következményeképpen, részben az európai

---

* A tanulmány *A magyarországi bevándorlás okai és következményei* című NKFP-kutatás (2002–2005) keretében készült kézirat átdolgozott változata. A kutatás vezetője Tóth Pál Péter (KSH Népeségtudományi Intézet), az alprojekté Kovács Éva (TLI Közép-Európai Tanulmányok Központja) volt.

filmgyártás átalakulása miatt egyre több a koprodukció, a külföldi forgatási helyszín, és rendezőink egyre inkább a külföldi fesztiválokon keresik az elismerést. Ezzel a külföld hazai pályává, az idegen pedig kedves ismerőssé válik: Budapest és a *Balra a nap...* (Fésős András, 2000) német tengerpartja vagy a *Simon mágus* (Enyedi Ildikó, 1999) Párizsa között már nincsen határ: az idegen táj a kitágult filmtér metafora-készletének része (mint az esőgép-zivatar vagy a hó-hab). A külföldiek is elveszítik lassan azt a tényellentétes filmbéli tulajdonságukat, hogy tudnak magyarul.

Érdeemes röviden összevetni film és újságírás szó- és jelkészletét. A film legalább három alapvetően fontos szempontból különbözik a sajtótól. Először: kulturális-művészeti termékként ugyan a politikával kapcsolatban van, de csak közvetve. Nemcsak a valóságnak, de a KB-határozatoknak, kormányzati akaratnak sem tükre. A képnyelv, a filmnyelv: autonóm. Másodszor: a film, a képi megjelenítés *ab ovo* információ-gazdag, jelentéshorizontja tágabb. Kevéssel is sokat mond. E jelentéshorizontot a képkivágás (és a hozzá kapcsolódó metonímia), a plánok, a kameraállás és a montázs tágítják ki. Végül: e horizontot tágítja tovább az ún. függőleges montázs, a szöveg (narrátor, dialógusok) stb. A nyelvhasználat a filmben nincsen úgy standardizálva, mint hivatalos, írott szövegekben: az „idegenség” jelzése akár akcentussal, hanghordozással is lehetséges.

A filmnyelv egyik sajátosságának különös jelentősége van a külföld és a külföldiek ábrázolásának szempontjából: ez a *metonímia* központi szerepe. A metonimikus ábrázolás funkciója kettős: megmutatni és elrejtteni. A metonímia a „szomszédsági”, illetve „képviselési” elv szerint működik: egy-egy szereplő egész családját, faluját, népét „képviseli”; a feketék például olyanok, mint a *Zimmer Feriben* (Tímár Péter, 1998) játszó vonzó kubai lány stb. A tág jelentéshorizont ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy elrejtse, amit nem tud, vagy nem akar megmutatni a rendező. Nem tud, mert például anyagilag nincs rá lehetősége. (Pl.: túl drága volna Széchenyi korának Londonját újjáépíteni, ezért a *Hidemberben* – Bereményi Géza, 2002) egy híd és egy stúdiódíszlet segítségével jelzik, hol járunk; s mi nézök, a filmi ábrázolás konvencióinak ismerőiként, filmnézői kompetenciánkat, valamint háttértudásunkat mozgósítva *elképzeljük* (London). De van, amikor a rendező nem akar valamit megmutatni: politikai vagy etikai megfontolásból csak valami olyat mutat, amit továbbgondolva megjelenik a néző „lelki” szemei előtt az, amit közvetlenül nem mutat-

nak meg.¹ A metonimikus ábrázolással a film mégis felidézi azt is, amit nem látunk: a filmben megjelenő roma, kínai stb. szereplők „a” romákat, „a” kínaiakat „képviselik”. Már csak azért is, mert a fikció elősegíti az általánosítást: beindítja a tipizálásnak a hétköznapi élet világában is mindennapos mechanizmusait. Ez különösen akkor fontos, amikor a filmvásznon megjelenő idegenekkel a hétköznapi élet világában nem nagyon találkozhatunk: ezért is van az, hogy az Amerika-képet például nagymértékben meghatározza a média (tévé, mozi).

Az idegen tehát jórészt láthatatlan–hallhatatlan, de mégis úgy érezzük: jelen van, amennyiben „képviselik”. Az Eger ellen törő törökök esetében például: csak időnként látni a janicsárokat, ám gyakran beszélnek a magyar szereplők a török áfiumról. De ha néha látjuk is a török sereget, akkor is többszázezer helyett legfeljebb néhány ezer – *nota bene* magyar – statiszta *képviseli* őket. Ám mi nézők odaképzeliük a Szulejmánok egész hadseregét. Még sajátosabb, hogy a külföldiek jobbára „némák”, mert nehéz a filmekben áthidalni az abból adódó dramaturgiai nehézséget, hogy a velük való kommunikáció nyelvi akadályainak valóság-hű ábrázolását a film mint műfaj nem engedi meg. A filmi konvenció szerint általában a külföldi is tud jól magyarul – legfeljebb akcentussal beszél a magyart, de nem töri. A filmvásznon megjelenő „idegen” hős története ugyanakkor valami egészen mást is jelenthet: metonimikus vagy egyszerűen csak szimbolikus értelemben akár a többségi társadalom, a magyarok sorsát is jelképezheti. A rendszerváltás előtti magyar filmekben Szabónál, Sáránál a cigány, a zsidó (a *Redl ezredes*ben a rutén hős) „mint cseppben a tenger” gyakran magában hordozza a magyarság történelmét, tragikus végzete a magyar sors allegóriája.

A film másik sajátossága az *ellipszis* (vagyis: a kihagyás); ennek módja és mértéke montázs-technika kérdése: az ellipszis a metonímiát kiegészítő narratív megoldás. Ellipszis és metonímia egymás „színe és visszája”,

---

¹ Ennek klasszikus példája Auschwitz, pontosabban a gázkamrák ábrázolhatatlanságának axiómája. Persze vannak kivételek: Eme esztétikai-etikai tabu a *Sors-talanság*-film is csak részben tartja tiszteletben, s már Szántó Erika *Elysium* c. filmjében és Fábri Zoltán *Utószézonjában* (1966) is voltak gázkamrák (a '70-es ill. '80-as években készült filmekről van szó). Az ábrázolhatatlanság tételét egyébként Claude Lanzmann, a *Shoah* rendezője fogalmazta meg. Ld. pl.: Claude Lanzmann: Parler pour les morts [Megszólalni a halottak helyett]. *Le Monde des débats*, Mai 2000. 15.

mindkettő a *hallgatólagos tudásra*² alapozza az ábrázolást, a képmezőn kívüli világot is bevonva, hiszen a nélkül a jelentéshorizontok sem tágulnának így ki. Enyedi *Simon Mágus*ában például *szinte* látjuk az Eiffel-tornyot, miközben Párizs utcáin járunk.

Manapság felmerülhet a kérdés, hogy van-e egyáltalán magyar film? Egy biztos: a koprodukciónak szerepe egyre nő (a '80-as évektől kezdve, de különösen a '90-es években) és megfigyelhető a tematikus és formanyelvi közelítés az európai film főáramához. Ám ettől még nem szűnik meg a magyar mozi. Legfeljebb csak erősebb szálakkal kötődik az európai filmgyártáshoz (nagyritkán az észak-amerikaihoz). A '90-es évtized során a filmes szakma szétesni látszott; a differenciálódás azonban nem az önálló *filmes mező* megszűnésének, hanem – éppen ellenkezőleg – a mezőn belüli pozíciók kikristályosodásának, végső soron: a mező kialakulásának folyamataként értelmezhető.³ A hosszú vajúdas után megszületett Filmtörvény is a mező autonómiáját kodifikálja.⁴ Ugyanakkor az is igaz, hogy a magyar filmesek, különösen a szentesített avantgárdhoz sorolható rendezők – akik Magyarországon mindig is túlsúlyban voltak – betagozódni látszanak egy nemzetközi, pontosabban *európai–transznacionális* filmes miliőbe: a fesztiválok és koprodukciónak világába.

Mivel évtizedek óta nem készülnek hazánkban kvantitatív filmszociológiai vizsgálatok, a befogadó, a néző szempontjairól keveset tudunk. Márpedig a közönség mindig mindent másképpen lát: a jelentéstulajdonítás komplex és aktív társadalmi folyamat. S természetesen réteg-, nem- és kor-specifikus; mint ahogy az sem mindegy – a televízióban vetített filmek korát éljük –, hogy a film mikor kerül képernyőre. (Cserhalmi, a „szerb” hajós figurája a *Vademberek*ben más és más benyomást kelt a poszt-jugoszláv polgárháború közben, és után; más a moziban vagy a „jugoszláv” menekültekről szóló híradó-tudósítások után vetítve; más azoknak, akik hallják erős magyar akcentusát, és megint más azoknak, akik – mondjuk mint kedvenc színészükkel – feltétel nélkül azonosulnak vele...). A filmkészítés és a filmekről szóló (köz)beszéd mint társadalmi

² Ld.: Szívós Mihály: *A személyes és hallgatólagos tudás elmélete*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest, 2005.

³ A Bourdieu-féle mezőfogalom definíciójához lásd: Wessely Anna: A kultúra szociológiai tanulmányozása. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium: Budapest, 1998. 7–27, itt: 26.

⁴ Ld.: Erőss Gábor: A magyar film emancipációja. *2000 – Irodalmi és társadalmi havi-lap*, 16. évfolyam, különszám (2004), 25–40.

gyakorlat nem választható el egymástól. Ezek a diskurzusok újraértelmezik a filmvásznon látott külföldiek szerepét. Vagy, mint a következő példa mutatja, adott esetben a romákét. Kamondi Zoltán, a *Kísértések* (2002) rendezője pár éve arról nyilatkozott, hogy a film dramaturgiáját döntően befolyásoló tényező volt a New-York-i terrortámadás:

„Szeptember 11. hatására előtérbe került a »kultúrák harca« motívum, ami a filmnek is alapkérdése: ez már az eredeti forgatókönyvben is benne volt, ha nem is tudatosan. A kész film egyébként sokban eltér az eredeti elképzelésektől, éppen az őszi események hatására...”⁵

Így lett az ártatlan kis cigánylányból – a rendező nyilatkozataiban, de *nem* a filmben – „arab terrorista”, valóságos Bin Laden. Az ambivalens identitás helyett egy másik értelmezési sémát, a radikális Másik képét vázolja fel Kamondi. De ez nem összetévesztendő a filmben látott mese világával. A Kamondi interjúiban felbukkanó „kirekesztő” attitűd a filmvásznon nem jelenik meg.

Történelmi filmek

A magyar néző a külföldiekkel leggyakrabban történelmi filmekben találkozhat. Mindez a külföldiek megjelenítésével kapcsolatosan számos kérdést vet fel. Hogyan működnek a ma sztereotípiái a múlt szereplőinek ábrázolásakor? Hogyan alkalmazzák a *per definitionem* anakronisztikus politikai szempontokat a történelem filmi megjelenítése során? A történelmi filmekről hosszan lehetne írni (a tanulmányt követő „szótárban” szereplő filmeknek mintegy fele történelmi témájú), hiszen múltat ábrázoló mozi a magyar film „főműfaja”. A magyar film horizontja fokozatosan tágul: korábbi századokban alig-alig jelennek meg külhoni szereplők, a XIX. században lépnek csak be nagyobb számban, illetve távolabbi országokból.

A *Honfoglalás* (1996) külön fejezet. De Koltay Gábor filmjében és a két „ellen-filmben” (*A mogyorók bejövetele*, Szőke András, 2001 és a *Magyar vándor*, Herendi Gábor, 2003) közös, hogy nem sok szót (képet) fecsérelnek valódi, korhű idegenekre: legyen szó akár a magyarokat

⁵ Ld.: Most jó filmrendezőnek lenni. Kamondi Zoltán új filmjéről, Berlinről és a brancsérzetről (Varsányi Gyula interjúja). *Népszabadság*, 2002. február 4.

fenyegető többi pusztai vándor-népről, akár a kárpát-medencei avarokról vagy szlávokról. Ez egyben azt is jelzi: a régi korok történelmével foglalkozó filmek, ha van is kritikai élük, kritikájuk sosem az ábrázolt korról szóló uralkodó közfelfogást kérdőjelezi meg, de a történészek véleményével sem száll vitába, legfeljebb a többi filmmel, az esztétika „síkján”. Jellemző, hogy Herendi filmjében is „poénos” kínai és nem „valóságos” szláv őslakó jelenik meg.⁶

A középkorból kimaradnak a tatárok, Herendi különös kánját leszámítva, a besenyőkről, jászokról, kunokról nem is beszélve. Kivételt erősítő szabály a nyugati filmből és a drámairodalomból ismert királydráma, enyhén akciófilmestíve, nemzeti pátozzsal: a *Sacra Coronaban* mind a besenyő sereg, mind a vezérükön ütött seb viszonylag jól látható. Első 500 évünkről összeségében kevés film készült, azok pedig a nemzeti identitás ősmagyar–magyarős keleti vonulatát erősítik; olyannyira, hogy *Julianus barát* (Koltay Gábor, 1991) története már a bizánci–sivatagi–őshazai háromszögben zajlik, a „mélykeleten”.

A „nyugatosan” reneszánsz Mátyás (*Mit csinált felséged 3-tól 5-ig*, Makk Károly, 1964) is csak epizódszerepet kap, egyéb „nyugatos” kollégái, a nemzeti legendárium ködbe vesző óriásai – például az Anjou-királyok – egyáltalán nem jelennek meg; hazánk partjait mosó két-három tenger ide, két-három tenger oda. Igaz, ősmagyar, Árpád-házi kollégáik sem igen tűnnek fel a filmvásznon. A *Bánk Bán* filmadaptációjában (Káel Csaba, 2001) a király éppen külföldön jár (de ezt nem látjuk), azért is jut oly fontos szerep a bánknak – ugyanakkor felbukkan a Gonosz Germán (meránin⁷) Idegennek a XIX-századi nemzeti romantika szülte fenyegető alakja.

A török-képet ironikusan állítja a középpontba a *Gyula vitéz télenyáron* (Bácskai–Lauró, 1970). A filmben le kell állítani a címadó tévé-

⁶ Az *anakronizmus* persze gyakori, de ennek kifejtésére itt nincs hely. Csak egyetlen példa: utalni szeretnénk a vándorló magyarokat néhány évszázaddal a valóságos időpont előtt keresztény hitre térítő *bizánciakra* a *Honfoglalásból*. Amennyiben keresztények, annyiban az adott nép képviselői az adott film ideológiai kontextusában nyomban rokonszenves szereplővé lépnek elő.

⁷ „Meránia, Merán, Tirolban fekszik, az Etsch vize mellett, s az e nevű várost ma minden turista ismeri. De derék Szalaynk megtanít, hogy a magyar történelemben szereplő meráni hercegek neve nem ezen tiroli Merántól veszi eredetét, hanem a dalmát-albániai tengerpartnak hol Maronia, hol Merania, Mirania nevek alatt előforduló hegyes vidékétől (tehát a mai Montenegró táján), mely Kálmán óta a magyar koronától függött...” (Írta maga Arany János!) Forrás: www.vilaghirnev.ro.

sorozatot, mert ellepik a pesti közcéceket a törökellenes falfirkák, éppen amikor – szakszervezeti kongresszusra⁸ – hazánkba érkezik egy török delegáció. A török egyszerre kegyetlen, barbár harcos, hálás – vagyis mindig legyőzhető – ellenség, abszolút idegen⁹ (*Egri csillagok*¹⁰ stb.), és kifinomult kényúr (pasa a rózsalugasában).

A XVIII. század és a XIX. század első felének labancjai a Gonosz megtestesítői. A sátrani labancok egészen az 1860-as évekig továbbélnek: Jancsó *Szegénylegényeit*, vagy szegény *Sobri* Jóskát (Novák Emil, 2004) is ők üldözik és gyilkolják le. De a Monarchia korának osztrákjait – mint Közép-európaiakat – már sokszor gyöngéden ábrázolják, míg azután a jelen Ausztriája megint más: távolról csábító, de közelről: kegyetlen. Mire a „K und K” gőzmozdonyfüstje (Pacskovszky József: *Esti Kornél csodálatos utazása*, 1994; Enyedi Ildikó: *Az én XX. századom*, 1989) eloszlik, pőréen áll ellőttünk a magyarokat lenéző Ausztria (Salamon András *Zsötem c.* filmjében, 1991). A reformkorra, ill. a Monarchia-korára tehető a valóságban s a filmtörténetben egyaránt, hogy a horizont kétféle értelemben is megnyílik: az idegen egyre kevésbé ellenség, s egyre kevésbé korlátozódik az éppen aktuális halálos veszedelmet hozó népre (törökre, labancra). A *Hídember* (ld.: fent) is (angolos, franciás vonatkozásaival) ezt a nyitást jelképezi.

A huszadik század közepe, második fele a történelmi filmek kedvenc témája. De az oroszok csak rövid időre (a '90-es években) és csak kevés filmben töltik be a Népünket Megsemmisíteni Szándékozó Idegen Hatalom szerepét. A németek pedig csak a II. világháborús filmekben, s ott is csak úgy, hogy mintegy a zsidóüldözések magyar felelősei *helyett* szerepelnek a filmvásznon. A „szocialista” Magyarországon forgatott, a kortárs történelmet két-három évtizedes távlatból ábrázoló filmekben sem válnak főszereplővé a szovjetek: Sára kommunistája görög, Szabó közelmúltjának külföldje: Franciaország. Ekkoriban jószerivel csak Jancsó adott szovjeteknek főszerepet.

⁸ A török szakszervezeti küldöttség ötlete némileg erőltetett, ezzel a rendező Törökországot a harmadik világ, a korabeli el nem kötelezettek politikai mezőjében igyekszik elhelyezni, holott Törökország ha szegény is, de a NATO tagja.

⁹ Éppen a janicsár, aki valójában nem is török, hanem Európából elrabolt, törökök-nevelte gyermek.

¹⁰ Lásd még: az ezzel kapcsolatos ORTT-beadvány és annak sajtó-visszhangja 2003-ban: ekkor valaki viccből tiltakozott a film törökellenessége miatt, a beadványt viszont a Hatóság komolyan vette.

Az idegenek honosítása – A külföldi mint vonatkoztatási csoport

A szociológiai fenomenológia képviselője, Alfred Schütz szerint az őt befogadó csoport szempontjából (szociológiai értelemben) az „idegent” két alapvető vonás jellemzi: egyrészt az „objektivitás” („kritikai attitűd”, személyes tapasztalataiból fakadó „baljós éleslátás”), másrészt „kétes lojalitás” (hiszen nem *tud* teljesen és azonnal azonosulni a számára felkínált kulturális mintával).¹¹ A filmek egészen másmilyenek mutatják a külföldieket, „idegeneket”. A külföldi szereplők a magyar filmekben nem igazságot osztanak („objektivitás”, „kritikai attitűd”), de nem is árulók („kétes lojalitás”), bár természetesen van példa ezekre a szerepekre is (különösen *idegen*be szakadt hazánkiai között, mint pl. a *Nagy generációban* /András Ferenc, 1986/). Általában: pozitív hősök, de nem az ő beilleszkedésük a tét, nem az ő nézőpontjuk, nem az ő sorsuk, hanem a velük kapcsolatba kerülő magyaroké a fontos. A magyar szereplők személyiségfejlődésének, a történet kibontakozásának, sőt – a ’90-es évektől – a filmi látványvilág felépítésének, újraalkotásának „művészi eszközeként” bukannak fel a külföldiek és idegen országok a magyar filmekben.

¹¹ vö.: Schütz, Alfred: Az idegen. In: Hernádi Miklós (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat: Budapest, 1984. 405–413, itt: 412–413. Az e tárgyban leggyakrabban idézett Georg Simmel még a fenti Schütz-féle definíció születése előtt jutott igen hasonló következtetésekre, „az idegenre ruházott »objektivitás« és a neki tulajdonított »veszélyes lehetőségek« kettősségét emelve ki. (vö.: Kovács Éva - Vidra Zsuzsa: Az idegenekkel/külföldiekkel kapcsolatos angolszász, francia és német kutatások irodalma [1990–2002]. In: Tóth Pál Péter: *Külföldiekkel vagy idegenekkel... KSH-NKI Kutatási jelentések* 76. Budapest. 15–70). Nehéz elhessegetni azt a gondolatot – amely ugyanakkor szisztematikusabb tudásszociológiai megalapozást igényelne – hogy Simmel és Schütz gondolkodására e tekintetben rendkívül erősen rányomta bélyegét a németországi zsidóság történelmi tapasztalata (amellett, hogy Schütz Amerikában bevándorlóként is szerzett személyes tapasztalatokat); egy szóval a német filozófia és szociológia idegen-fogalmát az egyszerre „csodált és rettegett-gyűlölt zsidó mint archetípus” képe ihlette, aki vagy kereskedő (Simmelnél az idegen: kereskedő) vagy nem más, mint a rálátással bíró, „objektív”, független, osztályon- és renden-kívüli „szabodon lebegő” mannheimi értelmiségi. Magyarországon ez az archetípus megkettőződött: a *xenos* fogalma a zsidókkal és a cigányokkal kapcsolatos asszociációkat és reprezentációkat egyaránt előhívja. Az idegen fogalmáról a társadalomtudományokban ld. még: Feischmidt Margit: *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium: Budapest, 1997. 7–28.

Általában Magyarországon is érvényesül a „Victor Hugo-paradigmá”-nak nevezhető jelenség, vagyis az, hogy az igazán rokonszenves és központi szerepet játszó, nem francia (esetünkben nem magyar) „idegen” származású hősökről, szereplőkről – legkésőbb – a mű végén kiderül: valójában franciák (magyarok). A *Párizsi Notre-Dame* Eszmeraldája sem cigánylány, hanem egy elrabolt francia gyermek. Ennek a modellnek szinte kísértetiesen megfelel Mészáros Márta filmje, az 1981-es *Anna*, ahol egy francia turista-kislány válik a magyar főszereplőnő „lányává”. *A Jó estét nyár, jó estét szerelem* „görögje” is hasonló metamorfózison megy keresztül (Szőnyi G. Sándor, 1971). De – a modellt kibővítve – a magyar filmekben általában is jellemző, hogy a főhősök szinte mindig magyarok, az idegenek pedig mellékszereplők. Ha Magyarországon játszódik a film, a külföldi szereplőt először kiragadja saját „életvilágából” és magyar környezetbe helyezi el, ahol ő eleve idegenül mozog.¹²

De a filmvásznon külső leírás helyett saját megnyilatkozás, száraz „tények” helyett hangulatok, gesztusok, arcjáték látható. Hírek helyett *életvilág*, idegen államok helyett idegen-ismerős emberek, hősök; adatok helyett *testek, könnyek, mosolyok, sorsok*. Személyesen megélt – és általunk is átélhető – történet és történelem képei peregnek a szemünk előtt. A film általában *szereti és megszeretteti* a nem-magyarokat a magyar mozinézővel. Bagó Bertalan filmjében (*Vadászat angolokra*, 2005) a lenyűgöző lengyel lányt a szó szoros értelmében örökbe fogadta egy magyar főúri család. Külföldiként egyébként is könnyebb nőnek lenni, mint férfinak: a külföldi nő nem jelent „fenyegetést” (lásd még: *Közel a szerelemhez*, Salamon András, 1999). Ki ne azonosulna velük, ki ne szeretne beléjük? A hölgyeket szívesen honosítjuk.

¹² A fenomenológia nyelvén megfogalmazva: „az idegen által megközelített csoport kulturális mintája nem öltözik kipróbált receptek tekintélyébe [sic!], már csak azért sem, mert az idegenre nem hat az az eleven történeti hagyomány, amely a kulturális mintát kimunkálta.” (Schütz, Alfred: Az idegen. In: Hernádi Miklós: *Fenomenológia a társadalomtudományban*, i. m. 408.). Niklas Luhman tanítványa, Rudolf Stichweh ugyanakkor joggal hívja fel a figyelmet arra (vö.: Rudolf Stichweh: Az idegen, Megjegyzések a világtársadalom fejlődéséhez. *Regio*, 1993/4.), hogy a *különbség* önmagában nem feltétlenül vezet a lojalitás megkérdőjelezéséből fakadó – „vándorok” és az „öshonosok” közötti – *konfliktushoz*, mint ahogy, tegyük hozzá, különleges tehetséggel, az „objektivitás” ritka képességével sem feltétlenül ruházza fel az idegent: az idegen *más*, de része hétköznapjainknak. E kettősség végighúzódik – Simmeltől Baumanig – nemcsak a filozófia és szociológia, de a magyar film történetén is.

De nemcsak a külföldi főszereplők kerülnek közel hozzánk: az ezt segítő filmi eszköztár igen bő: közé tartozik pl. a belső monológ, a „szubjektív plán”, vagy éppen a *premier plán*; akinek könnyecseppet látunk a szemé sarkában, akinek halljuk még a legtitkosabb gondolatait is, az többé számunkra nem közömbös, nem idegen. A filmművészetben megjelenő külföldiek közelebb állnak hozzánk, mintha csak újságban olvasnánk róluk. (Például „drukkolunk” a főhős lengyel szerelmének az *Utolsó Blues*-ban /Gárdos Péter, 2001/ – bár magyar feleségének is...). A mozi keltette valóság-illúziót erősíti, hogy a külföldieket alakító – ismerős – magyar színészek sem idegenek (nehéz is például a Darvas-alakította főgonosz Metternichtet meggyűlölni a *Hídemberben*). Tehát a *film honosítja a külföldi szereplőket*.

Egyébként ritka, hogy a külföldi főszerepet kap. A rendszerváltás után Gothár forgat külföldi főszereplővel filmet (*Vászka* 1996, *Passzport* 2000). De még a romákat is „nem-romák” szokták játszani, mint például Gálvölgyi János a *Rap, Revü, Rómeó* c. filmben (Oláh J. Gábor, 2004). Igaz, itt legalább a címszereplő roma-származású.

A külföldi, bár talán megszeretjük, mégis megmarad nem-magyarnak. Bemutatásuk szolgálhatja azt a sosem kimondott célt, hogy rajtuk keresztül határozzuk meg önmagunkat. A szociálpszichológiából jól ismert ingroup/outgroup dichotómia itt is működik: a saját csoport, „saját nemzet” a másik csoport, másik nemzet definiálása révén jön létre és határozza meg önmagát. Nemcsak a filmekben megjelenített történelem évszázadainak, de a filmtörténet évtizedeinek előrehaladtával is egyre tágul a magyar film horizontja. Mégis igaz az, hogy csakúgy, mint a valóságban a filmben is a nagy európai nemzetekhez méri magát a (film)magyar: németekhez, franciákhoz, angolokhoz, azaz nem a szomszédaihoz, akikkel pedig egy „medencében” él együtt. A franciák szabadsága, a németek gazdagsága, az angolok „modernitása” a mérce: Franciaország az élet napos oldala, a nyugatnémet turistáknak jó az autójuk és degeszre van tömve a pénztárcájuk stb. Például a *Szent Lőrinc folyó* egyik „lazacát”, Ónodi Esztert egy német milliomos venné el feleségül (*A Szent Lőrinc folyó lazacai*, András Ferenc, 2002), ha ebben egy repülőgép-szerencsétlenség meg nem akadályozná. Andorai Péter mint álnémet álturista a *Könnyű vérben* (Szomjas György, 1989) már ennek a sztereotípiának a „megcsavarása”. Hogy ez humorforrásként működjön, ahhoz az kell, hogy maga a sztereotípia egyértelműen felismerhető, vagyis széles (mozi)körben ismert legyen. A németek: akiket kigúnyolunk, akiket irigylünk – vonatkoztatási csoport.

Franciaország kapcsán külön érdemes megjegyezni, mennyire pozitív a francia-kép a magyar filmben. Nyomat sem látni holmi Trianon-ressentimentnak: a magyar film leválik a politikai diskurzusról, legalábbis az ideológiai mező jobboldali térfelén dívó sztereotípiákról. A szellem szabadságát mutatja Kovács András Párizsa (*Falak*, 1968), Török Ferenc *Moszkva tere*, Gyarmathy Livia (*A szökés*, 1996), Gazdag Gyula (*Sípoló macskakő*, 1971) francia hősei, de még a francia hangzású nevek is (pl.: Pierre, a *Megáll az idő* lázadója /Gothár Péter, 1981/). A másik francia-toposz: a szerelem, rendszerváltás előtt, rendszerváltás után egyaránt *A rejtőzködőtől* (Kézdi-Kovács Zsolt, 1985) *A mi szerelmünkig* (Pacskovszky József, 1999). *Franciaország mintegy a jobbik – szabadabbik, boldogabbik – önünket jelképezi*. Ugyanezt a szerepet játssza néha Kanada és Itália is. E három nyugati állam filmeseink számára az álom.

A filmekben felbukkanó külföldiek foglalkozása, kora, neme, társadalmi csoportja is „jellemző”, nemcsak nemzetisége. Történelmi filmben például megszállók, katonák. A többiben viszont: turisták, külföldi rokonok, barátok – a magyar rendezők jobbára *középosztálybeli/ értelmiségi alteregói*. Még hozzá nagyjából fiatal vagy középkorú felnőtt férfiak (pl. a *Szerelemtől sújtva* bizonytalan származású szereplője Richard – akit egyébként nem is látunk). A '90-es évektől viszont már „igazi” külföldiek, bevándorlók is megjelennek hébe-hóba: ők azt képviselik, amik mi nem vagyunk (akár jó, akár rossz értelemben). Az idegen helyét az alkotók mindig a „honosítás” és a „radikális másság” két pólusa közötti erőterben határozzák meg.

A külföld mint politikai konstrukció – A Szovjetunió mint barát, balek és bandita

Míg a politikai szempontok az írott diskurzust (pl. a sajtót) alapvetően meghatározzák, ez csak áttételesen érvényesül a mozi esetében. A külföldiek képe egyébként korszakról korszakra változik, részben az uralkodó politikai diskurzus, részben saját élmények alapján (a szovjetkép politikai okokból változott, míg a francia-kép gyakran az egyes rendezők párizsi élményeit is tükrözi). Arra, hogy a külföldiek filmi megjelenítése terén *semmi sem úgy van*, ahogy politikai-történelmi előismereteink, valamint a sajtó tartalomelemzése alapján gondolnánk, a Szovjetunió és szovjetek képi ábrázolása az egyik legszembetűnőbb bizonyíték. Az oroszok jó esetben is csak a „spájzban” vannak (*A tizedes meg a többiek*, Keleti

Márton 1965). Kulináris vonalon üznek tréfát a szovjetekből már a *Széppek és bolondok* c. filmben is: „már építik a fagyaltvezetékét. Irkutszkból jön a fagyalt. Kőolaj, földgáz, fagyalt...” – mondja komoly ábrázattal a nőcsábász partjelző Szász Péter filmjében (1976).

Kétféle értelemben is igaz, hogy a magyar film szovjet-képe meglepő. Egyrészt hosszú távon a politikai széljárással *ellentétes irányba* mozdult el. Bár vannak ellenpéldák (Sára, Gyarmathy – ezekről is lesz szó), de a rendszerváltás után sem igen bújtak elő vérszomjas megszállónak láttatott szovjetek. Másrészt: a szovjetek történelem és sors-formáló jelentőségű szereplők helyett távoli, képzeletbeli, pillékönnyű szereplők: vagy komikus kiskatonák (*A Tizedes meg a többiek*), groteszk, ártalmatlan elvtársak, vagy meg sem jelennek ('56-os filmek nagy része!), vagy mintha egy meséből lépnének ki (Tóth Tamás filmjeiben; Enyedi Ildikó *Bűvös vadászában*, 1994), vagy pedig rokonszenves-marginális sorstársak (*Bolse vita*, Fekete Ibolya, 1995).

Ám vannak kivételek: olyan rendszerváltás utáni filmek, amelyekben a szovjetek *ördögökként* jelennek meg: így például a *Magyar rekviemben* (Makk Károly, 1990), de főleg Gyarmathy Livia *Könyörtelen idők* (1991), Sára Sándor *A vád*, (1996); és végül az Erdélyi János – Zsigmond Dezső alkotópáros *Az asszony* című filmjében (1995).¹³

Sára Sándor *A vád* című filmjével egy tabu megérintését tűzte ki célul. *A vád* a Vörös hadsereg magyarországi kegyetlenkedéseiről, az ördögi Szovjetunióról szól: „...tematikai újítással (»mit csináltak '45-ben az oroszok?«) és a »ruszofóbia« vélt nemzeti közös nevezőjével próbálta [Sára az] anakronisztikussá vált kelet-európai magyar filmsémák egyikét a közönséghez közelíteni. Csakhogy a hagyományos kelet-európai tabutémák, mióta nem tabutémák többé [...] nem indítják meg a közönséget.”¹⁴ — írta a filmet bírálva Szilágyi Ákos. A politikai és nemzedéki alapon Sárával közösséget érző Dobos László erre válaszul személyes emlékeit idézte fel: „Élményeimnél fogva ez idők tanúja vagyok. Gondolom az élmény hitelesítő tényező is. (...) Sára Sándor filmje nem egyedi történet. Frontról hazatért apám éjszakára disznóölő kést dugott párnája alá, míg szovjet katonák laktak házunkban...”¹⁵ Szilágyi viszonyválaszában a film hitelességét firtatja: „mért töri saját anyanyelvét is a film főszereplője, az orosz tiszt...”?¹⁶ – kérdi. Ez a vita is jól mutatja, hogy

¹³ A „szovjetek” szerepét adott esetben mások is betölthetik.

¹⁴ Szilágyi Ákos: Tájékp. Filmszemle után. Filmvilág, 1997/4. 4–8, itt: 6.

¹⁵ Dobos László [Magyarok Világszövetsége; a Kárpát-medencei Régió elnöke]: Sára Sándor *Vád* című filmjéről, *Filmvilág*, 1997/11. 63.

¹⁶ Szilágyi Ákos: *A vád* Tanúja. *Filmvilág*, 1997/ 11. 64.

a külföldiek filmes ábrázolása kapcsán egymással ellentétes hitelességi kritériumok jelennek meg: az emlékek, a saját történelmi élmények egyfelől, az objektív vagy annak mondott történelmi ismeretek másfelől, s végül a valóságosság (akkor valóságos a kép, ha az ábrázolási hagyománynak és a befogadó, vagyis a mozifilmnéző szempontjainak egyaránt megfelel; pl. a német szereplő legyen szőke és tudjon magyarul).¹⁷ Paradox módon, '56-os témájú filmekben nem tűnnek fel ilyen rossz színben az orosz csapatok. A tankok elszemélytelenítik az elnyomó hatalmat.

A szovjet vezetők sajátos szerepet játszanak. Emlékezetes figura a Jelles András *Álombrigád*­jában (1983) feltűnő Lenin. Sokan a jelenet rendszerellenes élet, míg mások iróniáját dicsérték. A mi szempontunkból az érdekes: Lenin úgy sétál át a gyárudvaron, mint egy magyar művezető; nem külföldi, hanem életre kelt papírnehézék, régi ismerős új szerepben. Sztálin alakja még furcsább átalakuláson megy át. Mint a szoba falán függő „ikon” szintén állandó díszlet, régi ismerős. Nem orosz, nem grúz – hanem magyar. Sztálin szobrának, a rendszer legfőbb jelképének '56-os ledöntése több magyar filmben is megismétlődik (Mészáros Márta: *Napló*, 1989, *A temetetlen halott. Nagy Imre naplója*, 2004; Szabó Illés: *Telitalálat*, 2002); Mészáros Mártánál is feldarabolják a testét. Azután filmeseink további válogatott kínzásoknak vetik alá: a *Telitalálat*ban Sztálin hullamerev faltörő kosként tör be a kapun¹⁸, a *Csinibabában* (Tímár Péter, 1996) megcsonkított testének már csak egy darabkája kerül elő: a mutatóujja – mint ereklye. Ilyen picire zsugorodott a Birodalom. (De lehet, hogy ez már „belemagyarzás”. Valószínűleg a *Csinibaba* idézett jelenete már nem is a Szovjetunióról szól...).

A Birodalom képviseltében hús-vér személyes jelenlétükkel is sokan megtisztelték Magyarországot. Ebből a valós élményből (is) táplálkozik Jancsó Miklós kedves orosz kiskatonája (*Így jöttem, Csillagosok katonák*, 1965 és 1967), de talán a Keleti-féle tejfelesszájú orosz is, aki a spájz-felől érkezik. Ám már 1968-ban eljutnak a szovjetek a rubelel-számolású nevetséges *balekok*, *pojácák* státuszáig, például *A veréb is madár* c. filmben (Hintsch György, 1968). Kabos László egy magyar feltalálót és Amerikában megtollasodott ikertestvérét alakítja. A balatoni „luxuszszálló” sztriptíz-bárjában játszódó jelentben egy-egy ruhadarab levétele

¹⁷ Ld.: Erőss Gábor: A magyar film emancipációja. 2000 – *Irodalmi és társadalmi havi-lap*, i. m.

¹⁸ *A halálraítél*tben Gergő Ferenc a katonaságnál Sztálin halálakor egy órán át, kimaszkírozva, Sztálint alakítja. (Zsombolyai János, 1989).

után kiküldik a román és bolgár, a csehszlovák, majd az NDK-s, s végül – mielőtt a bugyi is eltűnne a táncosnőről – még a szovjet vendégeket is (nem elvtársak, hanem másod-, harmadrangú hotelvendégek); csak a de-
viza-elszámolású külföldiek maradhatnak.

A rendszerváltás utáni film – leszámítva a történelmi filmek fenti antikommunista vonulatát – mintha már-már *rokonszenvezne* az oroszokkal. A népszerű filmek, az igazi mozisikerek oroszai igazán jópofák¹⁹, például *A Csocsó, avagy Éljen május elseje* (Koltai Róbert, 2001) szovjet tisztjei tréfás kedvűek, nem haragszanak meg a botcsinálta tolmács ügyetlenkedései miatt (a magyar elvtársakénál sokkal jobb a humorérzékük!). Koltai újra a szokásos receptet alkalmazza: gonosz a rendszer, de boldog az ifjúság; szerelem, humor, foci, amúri partizánok...

A poszt-szocialista maffiózók alakja, akik a közbeszédben, de a médiában is napirenden vannak, a filmekben alig-alig tűnnek fel. Kivétel: *Az Európa Express Zavarov* (!) névre hallgató, a volt Szovjetunió közelebről meg nem nevezett vidékéről származó maffiavezére, aki egy egész vonatot ejt túsul (Horváth Csaba, 1998). A magyar rendezők tehát nem hánynak semmit az oroszok szemére. Sőt. Rokonszenveznek velük – nem az azóta elmaradt orosz turistákkal, s nem is a kiskatonákkal; hanem például a tisztekkel. A szimpatikus szovjet tisztek toposza nemcsak Koltai Róbertnél jelenik meg. Lukáts Andor (*Három nővér*, 1991) orosz irodalmi alapok és nemes pátosz segítségével, allegorikusan, de egyben nosztalgiával ábrázolja a szovjet csapatok kivonulását. Amikor a cselekmény eléri 1990-et, a tűzvész drámáját (szovjet tűzoltócsapat csizmadobogása, sziréna vijjogása), és a lőréseken keresztül fényképezett szerelmi árnyjátékot (lassú, feszült zene), Lukáts a párhuzamos montázs technikájával kapcsolja össze a két jelentés-síkot: a szovjet birodalom végvonaglója egyszerre félelmetes és csábítóan erotikus.

A Határ – bezártság

A magyar nosztalgia-film *per definitionem* csak a rendszervált(oz)ás után jöhetett létre. A *Csinibaba* világa, könnyed humora, már-már nosztalgikus hangvétele dacára egy valamit nagyon világosan érzékelt a nézővel: a történet egy zárt országban (ha nem is a zárt osztályon) játszó-

¹⁹ Részletesebben is érdemes volna a színészválasztást elemezni. Sára Vádjában (1996) ugyanaz játssza a kegyetlen szovjet tisztet, aki Koltainál (*Csocsó, avagy Éljen május elseje!* 2001) a jópofát.

dik. Helsinkibe kijutni eleve lehetetlen, a Ki mit tud? győzteseit előre kijelölték. Ilyen város talán nincs is (mindenestre nem sokat lehet tudni róla). De a képeslapon látható²⁰ Niagara vízesés is – mint az a film a vége felé kiderül – csak kitaláció, Kanada valószínűleg szintén nem létezik. Pedig mindenki arról álmodozik, hogy „lefalcolhat”. Ám az üzemi besúgó éberségét nehéz kijátszani, csírájában fojt(ana) el minden ilyen kísérletet. A levegőben MIG-ek gyakorlatoznak (a szovjetek jelen vannak, de láthatatlanok; pedig csak 4 évvel vagyunk '56 után), menekülésre semmi esély. A *Csinibaba* nem a szabadság filmje, hanem a *legvidámbab barakké*. A bezártságot – a rendszer zártságát – jeleníti meg az elvágódás középpontba állított témája és kudarca, valamint a mindenütt jelenlévő tömbbizalmi²¹ „körzetének” zártsága („Nézz szét Apusom, a te kis birodalomban!”). Nagytótól is jószerivel csak az elején van: amikor a sötét téglalapokkal ölelt udvart veszi a kamera, de azt is fix és enyhén ferde, alsó beállításban, hogy a horizontot véletlenül se lehessen látni.

Ezt a bezártság-allegóriát alkalmazza Buzás Mihály filmje, *A kis utazás* is (2000), de sajátosan: NDK-s környezetbe helyezve. A középső Kádár-kor hangulatát idézi a film, az úttörő *retro'* műfajában, de nem is úttörőtábor ez, hanem láger. A bezártság teljes, de ez a zárt tér már nem Magyarország, hanem a Béketábor. Menekülni, átúszni a határon túlra (*Potyautasok*, Sőth Sándor, 1989) reménytelen s egyúttal szánalmas vállalkozás. Hasonló filmi eszközökkel dolgozott Mészáros Márta is: a moszkvai magyar nagykövetség rácsát rángató Julcsi sem tud szabadulni. *A ménészgazda* (Kovács András, 1978), az *Egymásra nézve* (Makk Károly, 1982) drámai végkifejletében halált hoz a határ.

Az *Elveszett illúziók* (Gazdag Gyula) és a *Szerencsés Dániel* (Mezei András nyomán Sándor Pál, 1983) című filmek ott érnek véget, ahol a határ húzódik, ahol a szabadság kezdődik (illetve kezdődne). A *Szerelmesfilm*-ben (Szabó István, 1970) is visszaretten a főhős attól, hogy szerelmével elhagyja az országot; de nemcsak Jancsit és Katát, hanem például a *Mackakajáték* (Örkény nyomán Makk Károly, 1972) Szkalla-lányait is láthatatlan, de áthatolhatatlan határ választja el egymástól. Valahogy akkor sem lehet kimenni, amikor pár hétig – '56 novemberében-decemberében – szabad (*Szerelmesfilm*, *Szerencsés Dániel*, *Szamárköhögés*). Az *Elveszett illúziók*, a *Megáll az idő* és a *Szerencsés Dániel* ugyanúgy végződik: lassított felvétellel,

²⁰ A *Szerelmemben* is kegyes hazugságként érkeztek Amerikából a képeslapok.

²¹ A birodalom legkisebb provinciájának leglelkesebb öre – a tömbbizalmi – minden gyarlóságával együtt is igazi pozitív hős volt.

kimerevített képpel. A határon túlra nem lát(ogat)hatunk el. Elfogy, megfagy a kép. A határ túloldalán: a vágyott, elérhetetlen „üveghegyentúl”. A közelmúlt-történeti *Előre!* (Erdélyi Dániel, 2001) ezt a határ-felfogást a '80-as évekre is érvényesnek tekinti: egy egész család választja – kényszerűen – a kivándorlást. A határátlépést nem látjuk, de tudjuk: nincs visszaút. A disszidálás aktusa megszakítja az életvilágok kontinuitását.

1990 után a nemzetiszínű sorompó elveszti a jelentőségét. Úgy szellik át a határt a *Balra a napban* (Fésős András, 2000), a *Mi szerelmünkben* (Pacskovszky József, 2000) vagy a *Szép napokban* (Mundruczó Kornél, 2002)²², mintha csak egy szomszéd megyébe indulnának. Ezzel persze csak a Monarchia korának határtalan (Közép-)Európája születik újra (Nyedy Ildikó: *Az én XX. századom*; Szabó: *Redl ezredes* stb.).

Az idei filmszemlén legjobb elsőfilmnek járó díjat elnyerő Kocsis Ágnesnél (*Friss levegő*, 2006) már azt láthatjuk, hogy a határ oly mértékben *elveszíti* drámai, szimbolikus jelentőségét, hogy egy tréfás forgatókönyvi fordulattal fiatal hősnőjét a határról visszafordítja: a határ nyitva, de a lány nem tudja magát a külföldiekkel megértetni, így Róma helyett Budapesten köt ki. Ugyanakkor dél és észak-kelet felé nagyon is megőrzi jelentőségét a határ (ld.: *Chico*, Fekete Ibolya, 2001; *Passzport*, Gothár Péter, 2000). Most mások vannak bezárva.

A Nyugat

A határon hosszú ideig nemcsak kifelé, de befelé is nehéz volt átjutni. Pedig a *Nyugat már nemigen számított politikai ellenfélnek* az általunk vizsgált – a hatvanas évek elejétől máig tartó – időszakban. Harminc évvel ezelőtt az *Ismeri a Szandi-mandit?* még kódolta, magyarította az angol címet („Sunday–Monday”), a *Dealer* már büszkén vállalja angol-szász–nyugatias címét (így a film nemzetközi forgalmazása is könnyebb). A 2001-es *Előre!*, Erdélyi Dániel filmje a nyolcvanas évek közepén játszódik; főhősei a páneurópai piknik előtt alig néhány évvel hagyják el, kényszerűen az országot: ők az „utolsó disszidensek”.²³

²² A filmszemlén bemutatott változattal szemben a filmforgalmazásba került kópiából a határon túli záró képsor hiányzik.

²³ Már a rendszerváltás után (tehát nem volt „disszidensként”) egy magyar karmester (*Stracciatella*, Kern András 1996) több év után külföldről tér haza és nem igazán találja a helyét.

Azok a magyarok, akik átjutottak a határon, külföldre turistaként látogatnak el, vagy disszidensként menekülnek. A szabadság csábító, de a vasfüggönyön túli világ árnyoldalai nosztalgiát, honvágyat szülnék. Akikkel találkoznak: vagy maguk is idegenbe szakadt hazánkfiai, vagy idegen nyelven beszélő, idegen kultúrájú, néha félelmetes emberek. A magyar filmekben még Amerikát is jórészt magyarok népesítik be, az angol anyanyelvű szereplőknek csak epizódszerep jut. A messzi távolban ugyanakkor az idegen fogalma is átértékelődik, az ismeretlen lengyel hajléktalan kedves ismerősként szerepel (*Tiszta Amerika*, Gothár Péter, 1987; *Getno*, Salamon András, 2003).

Ha a külföldi nem is, de a külföld mint ország, mint kultúra hangsúlyos szerepet kap a kólától a beat-zenéig. Ha nem is a kultúra részeként, de „idegenszerű fogyasztási termék” a kábítószer is: ezt nemrégiben a *Dealer* „tematizálta” is: az angol cím, a drogos import-főpap, a szer okozta ott-hontalanság [Unbehagen], hideg színek, sötétlő horizont, *no man's land*. A külföld képe máskülönben az ismert nagyvárosok képe, a metropoliszok forgataga, szünni nem akaró nyüzsgése: Párizs, New-York. Valóságos hangyaboly, mint mikor Bálint András szétnéz a Gare de l'Est-nél a *Szerelmesfilmbe*, vagy 30 évvel később a félárva béranya, mikor hunyorogva felnéz a torontói felhőkarcolók tetejére (*Mélyen őrzött titkok*, Böszörményi Zsuzsa, 2004). A külföldi nagyvárosok olyan részeit látjuk, hogy a néző – előzetes tudást mozgósítva – beazonosíthassa a helyszínt. A keleti part felhőkarcolói az égig érnek, a párizsi kávéházak teraszai hangulatosak. A nyugat szép és izgalmas, ugyanakkor „tipikus”.²⁴

Már a hatvanas évek folyamán eltűnnek a gonosz imp'ralisták (à la *Sellő a pecsétgyűrűn*, Mihályfi Imre, 1967). A sajtó-diskurzustól talán ebben is eltér a film. A szocialista propagandafilmnek Magyarországon nincs különösebb hagyománya. A film a nyitásban „élen jár”: bár a hatvanas években kevés a külföldi, de történelmi filmekben ekkor is jelen vannak és a hetvenes évektől már egyre sűrűbben tűnnek fel. De nemcsak a külföldiek, hanem a – főleg – nyugati áruk, zenék, divatirányzatok, sőt: eszmék, ideológiák is ('68). A beat-rock filmek sora a nyugati ifjúsági szubkultúrát terjesztette. A belső idegenek is lehettek volna a nyugati kultúr-mocsokban fürdő hippik, az idegen befolyás alatt álló rockerek

²⁴ Ezzel szemben Budapest jobbára lecsúszott provinciális porfészek, és csak az utóbbi időben jelenik meg itt-ott, jobbára a közönségfilmekben, mint igazi, csillogó nagyváros. Erről ld.: Erőss Gábor: Füst, tündérek, hámló vakolat. Budapest a magyar játékfilmekben. *BUKSZ*, 2005. tél. 336–342.

és metálosok; de nem. Noha a magyar filmipar bővelkedett efféle termékekben, ebben a zenészek nem külföld-majmoló idegenként, hanem rokonszenves különként jelennek meg. Egyes emblematikus fogyasztói javak pedig a fejlett, szabad, de főleg kellemes Nyugatot jelenítették meg a filmvásznon, mintegy az elvágyódás metaforáivá átlényegülve: a kóla (*Megáll az idő*), a cigaretta (Chesterfield a *Csinibabában*). Szatírákban persze ez is visszajára fordulhat, ilyen a *Megint tanú* (Bacsó Péter, 1994), már a rendszerváltás után: a Pepsi itt már csak szponzor, a golf pedig a nyugat-majmoló gátlástalan újjazdag karrierlovagok sportja.

Ambivalens identitás: hazai kisebbségek, álkülföldiek, külföldi és határon túli magyarok

A belső idegenek identitása *ambivalens*: közénk tartoznak, de mégis idegenek.²⁵ Ennek a csoportnak a romák és a zsidók mellett tagjai néha más kisebbségek is: a *Jadviga párnájában* (Deák Krisztina, 2000) az – igencsak ellenszenvesnek ábrázolt – szakadár békési szlovák pap, akit persze a „jó hazafi” szlovák nemzetiségű magyarok többsége nem támogat. Gárdos Péter allegorikus alkotásáig, a *Porcelánbabáig* (2005) kellett várni, míg művészileg méltó emléket állított a magyar film a svábok kitelepítésének. Összességében elmondható, hogy úgy a hazai kisebbségek (svábok, horvátok stb.), mint a határon túli magyarok jobbra kiszorultnak a magyar képmezőből.

A művészeket tehát az ambivalens identitás izgatja, foglalkoztatja, de leginkább: a magyar zsidó, a magyar cigány, az amerikai magyar²⁶ (utóbbi a rendszerváltás után néha-néha mint hazatelepülő-jelölt is megjelenik). Ők részei a csoportnak, de mégis „mások”. A reprezentációk

²⁵ Valami hasonlóról beszél Zygmunt Bauman, midőn a posztmodern identitás-fogalom, pontosabban *identifikáció*-fogalom körülírására tesz kísérletet: „ha öröklött vagy szerzett identitások helyett 'identifikációról' beszélnénk, azaz egy olyan végeérhetetlen, mindig tökéletlen, befejezetlen és nyitott tevékenységről, amelyben mindannyian aktív cselekvők vagyunk, legalább annyira kényszerűségből, mint amennyire szabad választásunkból.” In: Zygmunt Bauman: *Identitás és globalizáció. Lettre*, 42 (2001. ősz), <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre42/bauman.htm>. Bár a magyar filmekben ábrázolt ambivalens identitás jobbra „modern”, statikus identitások bizonytalan elegye (s nem valamiféle eleve bizonytalan azonosságtudat).

²⁶ Az amerikai magyar angol verziója (hamincas évek): az *Első kétszáz évem* (Maár Gyula, 1985) angliai magyar filmcézárja.

szempontjából ambivalens státusú *tótok*, *zsidók*, *cigányok* ábrázolása éppen itt válik el legmarkánsabban a többi „idegenétől”. Őket nem kívülről szemléljük, hanem gyakran éppen az ő nézőpontjukból látjuk a világot (a háborút, az őket sújtó elítéleteket stb.) Nem idegenek, de néha annak tekintik őket a film univerzumán belül (más szereplők). S ha nem is az ő szemszögükből figyeljük az eseményeket, ha nem is azonosul teljesen velük a kamera, de szinte mindig rokonszenvesnek láttatja őket. Sőt: van, amikor sorsuk nemhogy idegen sors volna, de a magyar sors allegóriája (pl. Szabónál: *Apa*, 1966, *Tűzoltó utca 25*, 1973 stb.). A *Circus Maximus*ban (Radványi Géza, 1980) kiderül az ellenszenves szereplőről, hogy „álzsidó”, s a rokonszenves hős az „igazi” zsidó. A befogadás–kirekesztés két szélső pólusa által kifeszített tolerancia-térnek tehát a befogadó oldalán áll a magyar film.

Az ambivalens identitás másik filmi alapsémája, amikor *magyar színész külföldit játszik*. Ez sajátosan filmi jelenség, a film „műfaji” jellegzetességeiből fakad, és a színészek szerepével függ össze: gyakori ugyanis az ismert színészeket „maszkírozzák el” (hogy ne ismerjen rájuk a néző), vagy egy magyar színész játszik külföldit magyarul, illetve rossz akcentussal idegen nyelven (lásd pl.: a *Vád*), esetleg szinkronizálva, de ez utóbbi nagyon ritka. Bujtor *Pogány Madonnájában* az angol urat például Benedek Miklós játssza – így szólunk hozzá: „*búgyet oké*”. A közönségfilmekre egyébként is jellemző a külföldiek illetén szerepeltetése (példa erre a 2005-ös *Csak szex és más semmi*, Goda Krisztina filmje, ahol a török: magyar).

A *határon túl élő magyaroknak* kevesebb hely jut a nemzeti filmpanteonban, mint a politikai diskurzusban, és jóval kevesebb, mint a hazánkba látogató külföldieknek. A magyar mozi mintha állami-területi alapon fogná fel a nemzetet; a határon túli magyaroknak pedig kevés alkalmuk nyílik a filmkészítésre szülőföldjükön.

Kárpát-medence. A *Vagabond* (Szomjas György, 2002) vándorai magyarok, határon túli magyarok Magyarországon. Vannak játékfilmek, melyek a szülőföldjükön mutatják a határon túli magyarok életét, főleg Erdélyben, de meglepően kevés (pl.: Maár Gyula: *Ennyiből ennyi* (Erdély 1990), 2001). Mintha ez a téma a dokumentumfilmekre (és a politikusokra) maradna. Természetesen itt is van számos kivétel, ilyen az Erdélyben, erdélyi rendező által forgatott *Kínai védelem* (Tompá Gábor, 1999) és ilyen lehetne a legutóbbi időkből a jelentős visszhangot kiváltott és Filmszemle-fődíjat elnyert *Passzport* (2001-ben készült, filmforgalmazásba soha nem került), bár ennek főszereplőnöje, lehetne ugyan kárpát-

aljai magyar, de nem az: a film dramaturgiájának egyik mozzgója, hogy beregszászi létére még magyarul sem tud. Magyarországra érkezve arról ábrándozik, hogy majd tanfolyamra jár, megtanul magyarul, de a falusi boltban is nehezen érteti meg magát a boltossal. Az Erdélyben forgatott filmekben pedig csak háttértudásunk, erdélyi kalandzásaink, vagy a vége-főcím alapján ismerjük rá (esetleg) a helyszínre (pl.: a Gyilkos-tóra Kamondi Zoltán *Az alkimista és a szűzben*, 1999). A *székelyek* nem részei a magyar filmnemzetnek. Mint ahogyan a hazai kisebbségek sem: a magyar filmesek politikai nemzetben gondolkodnak...

A külföldi – *idegenbe szakadt – magyarok* filmi megjelenítésének komoly hagyománya van, a *Falaktól* (Kovács András, 1968) a *Getnoig* (Salamon András, 2004). Az idegenbe szakadt hazánkfia (vagy leánya) általában kudarcot vall. A *Szerelmesfilm* (Szabó István, 1970) hősnőjének például van ugyan munkája (egy isten háta mögötti francia városkában), de nem lehet gyereke. Herskó János szerint a magyar filmekre jellemző „itt élned, halnod kell” hozzáállás hamis. Ezt a *Getno* című film kapcsán fejti ki, amely nagy vihart kavart az amerikai magyarság körében:

„...minden magyar, aki az elmúlt hatvan évben kiment, nagyon jól megtalálja a helyét. Vagyis éppen az ellenkezője igaz annak, amitől tartanak ezek a filmek. A magyarok valahogy mindig kibulizzák a dolgot...”²⁷

Itt persze most nem az az érdekes, hogy ez igaz-e, hanem, hogy a filmek valóban gyakran *kudarc történetként* ábrázolják a kivándorlást. Ebben a nem rég kibontakozott polémiában nem várt hófokra hevültek az indulatok – erről a Népszabadság például így írt:

„Megalázottnak érzi magát az amerikai magyar közösség Salamon András *Getno – Nincs új világ* című filmje kapcsán. A tengerentúli magyar populáció [sic!] úgy érzi, a film sértő Amerika-képe leegyszerűsítő és bántó, és gúnyt űz a tengerentúl élő magyarokból. [...] az újvilágbeli felháborodás hullámai olyan magasra csaptak, hogy akár a kinti premiért is meghíúsíthatják. ...A Los Angelesben minden évben megrendezett, és az idei filmtermést bemutató Amerikai Magyar Filmhét programjáról leveszik a *Get-*

²⁷ Fölösleges bátorság. Beszélgetés Herskó Jánossal (készítette: Muhi Klára). *Filmvilág*, 2004/4. 9–11, itt: 11.

nót – hiszen, ha a közönség tagjai nem is, a szervezők elsősorban a kinti magyarok közül kerülnek ki.²⁸

Érdekes, hogy mintha a rendszerváltás óta a nyugati magyarok már mind amerikaiak volnának. Kovács, Szabó, Kézdi-Kovács franciás magyarjai mintha eltűntek volna (vagyis inkább e rendezők nem aktívák már, Szabó kivételével). Ellenpéldák persze akadnak: a *Balra a nap...* (Fésős András 2000), a *Simon május*. De talán Nyugat-Európa sincs már „elég messze” ahhoz, hogy drámai módon válasszon el, szimbolikus falakat építsen magyar s magyar közé. Az USA vagy Kanada, az még igen. (Ezt a témát bővebben kifejtem „A Nyugat” c. fejezetben.)

Zsidók

Az *ambivalens identitás* elsősorban a magyar filmekben felbukkanó zsidó sorsok és roma szereplők kapcsán merül fel. A filmi eszköztár itt is hatalmas. A szavak birodalmában, a dialógusokkal a legapróbb, csak vajt fülűeknek szóló zsidó attribútumok jelzésétől, a *Szerelem* (Makk Károly, 1970) öregasszonyának akcentusától a szókimondó poénokig. A képek jelentésgazdagsága, ha lehet, még nagyobb: Surányi *Filmjében* csak egy diszkrétén, a háttérben elhelyezett menóra; másutt, más korban sárga csillag. De nemcsak a kellékek, díszletek, a jelenetek is sokfélék. A színészek személye, játéka pedig természetesen meghatározza e kettős identitású szereplők filmi megjelenítését: Garas Dezső, például, az örök zsidó a *Miss Arizonától* (Sándor Pál, 1987) a *Skorpió megeszi az ikreket reggelire* c. filmig (Gárdos Péter, 1992). Utóbbiban, mint általában a budapesti, asszimilált zsidó közegben játszódó filmekben pár apró részlet jelzi csupán, hogy zsidó származású családot látunk („mesüge”, mondja Töröcsik Mari). A zsidók filmbeli ábrázolásáról már született egy tanulmánykötet.²⁹ Ezért és mert e tanulmánynak nem a kettős identitású(nak

²⁸ A kinti magyarok háborognak. A Getno botrányt kavart az USA-ban. *www.magyar.film.hu*, 2004. március 18.

²⁹ vö.: Surányi Vera (szerk.): *Minarik, Sonnenschein és a többiek. Zsidó sorsok magyar filmen*. Magyar Zsidó Kulturális Egyesület – Szombat: Budapest, 2001. A dokumentumfilmek közül csak egy példa: Groó Diana: *Córesz* (2001), Sandra Kogut: *Magyar útlevel* (2001). A '90-es évtizedben: Jancsó: *A kövek üzenete*. Erről lásd pl.: K. Horváth Zsolt: Az emlékezés nulla fokán. A képi jelentéstulajdonítás etikai /történeti többlete Jancsó Miklós 'zsidó témájú' dokumentumfilmjeiben. *Metropolis*, 2001/3. 50–60.

ábrázolt), hanem az egyértelműen külföldi szereplők a főtémája, a zsidók filmi megjelenítésével foglalkozó alfejezetet itt néhány megjegyzésre korlátozzuk.

A zsidó(nak látszó szereplő)knek a történelmi filmekben játszott kitüntetett szerepéről már volt szó. A legfontosabb ezzel kapcsolatosan az *irányukban tanúsított befogadó attitűd*. A zsidóság filmi ábrázolása egészen Szabó kései és nemzetközi koprodukcióban készült filmjéig, a *Napfény ízéig* (Szabó István, 1998) gyakorlatilag konfliktusmentesnek mutatja magyarok és zsidók együttélését. A holokausztért³⁰ (csakúgy, mint pl. Franciaországban) jellemzően a németeket, esetleg egy jól körülhatárolható erőszakszervezetet (csendőrök) téve felelőssé. A magyar filmben tehát a zsidó-magyar sors szervesen összefonódik, közös Sors. A zsidó szereplő alakja metonimikus értelemben a magyarságról szól, sorsa pedig a magyar sors allegóriája. A *Circus Maximus*ban látott vándorkaraván (Radványi Géza, 1980), a *Rózsa énekében* a történelem fölött „lebegő”, minden üldözöttet befogadó villa (Szilágyi Andor, 2002) szintén ilyen allegorikus, befogadó közösséget teremt. A *Szépek és bolondok* (Szász Péter, 1976) főhőse egy gyermeket oltalmazva önként vállalja a deportálást (ezt tetovált alkarú túlélőként meséli el később).

Az összefonódó sorsra példa az *Én kis nővérem* (Sípos András, 1996)³¹, Szabó legtöbb filmje (mint említettük, minden, ami a *Napfény íze* előtt

³⁰ Id. még: Szepessy Péter: *Az 1944-es német katonai megszállás és következményeinek megjelenítése az iskolai történelemkönyvekben, a publicisztikában és a nagyjátékfilmekben*. Szociológiai tanulmány, 2001. (kézirat)

³¹ E film kétféle értelemben is „tipikus”: tipikus az ábrázolásmód (a gyerekszem, a személyes ihletettség), a forgatókönyv (a közös sors toposza), és tipikus a film *hitelességét* ért bírálat is: „Az apát munkaszolgálatra vitték, az anya egy öntödében – valószínűleg hadiüzemben – bujkál és dolgozik, a széptevő nyilas főnök jóindulatára hagyatkozza. Úgy gondolja, hogy a gyerekek nagyobb biztonságban lesznek vidéken [...], Pétert egy csodálatos testvérpár, egykori apáca és kisbirtokos öccse bujtatja, és némi viszontagság után hozzájuk keveredik a nővér Melinda is. A falusi idill mögé nehéz odaképzelnünk a megszállt, kivért országot, itt nem éheznek, s mintha folyton csak nyár lenne. A nyilasokat egy szál körzetvezető képviseli [...]. A németek ketten vannak, segítenek fát és disznót vágni; egyikük szelíd, szőke diák, a felnőtt világ eszement törvényeinek ellenében Rómeó és Júliát játszik a zsidó nővérkével, majd örökre eltűnik vele a végét járó háború forgatagában. [...]. Ha együtt nézzük a dokumentum- és játékfilmet [a szerző Sípos 1993-as dokumentumfilmjére, az *Igazakra* utal], beszédesen mutatkozik meg valóság és hitelesség eltérő szerepe a két filmtípusban. Ami az egyikben erény, a másikban gyengeség. A dokumentumfilm kikezdehetetlen hitelességgel érvel amellet, hogy nem csak német csatlósok, denúnciansok és közönyösök

készült), pl. a *Tűzoltó utca 25*, ahol a mindenkori üldözöttek – kommunis-
ták, arisztokraták és zsidók – „csereszabatosak”: jelképes magyar alakok.
Ilyen Simó Sándor önéletrajzi ihletésű filmje, az *Apám néhány boldog éve*
(1977): főhőse, „egy egyszerű zsidó vegyészmérnök”, hétköznapi ember.
A Koltai Róbert rendezte *Sose halunk meg főhőse* (ezt nem rágják a néző
szájába, de egyértelműen utalnak rá), szintén zsidó – s szintén jelképes
figura. Ördögi németeket látunk a mozivásznon, kegyetlen csendőroket,
de jólelkű szomszédokat; ez is a közös sors (Kovács András: *Hideg napok*,
1966; Simó Sándor: *Isten veletek barátaim*, ; Herskó János: *Párbeszéd*, 1963).
Zsidó-magyar barátságokat, szerelmeket is látunk (Máriássy Félix:
Budapesti tavasz, 1955; Simó Sándor: *Franciska vasárnapjai*, 1996), közös
menekülést (Bacsó Péter: *Hamvadó cigarettavég*, 2001), közös gyászt (Jan-
csó Miklós: *Oldás és kötés*: Kol nidré). Mindezt persze részben a Kádár-
korszak, e filmek keletkezésének kontextusa is magyarázza; igaz, mint
láthattuk, e hagyomány, meggyengülve bár, de a rendszerváltás után is
folytatódik.

A zsidó szereplők nemcsak a háború alatt ártatlan áldozatok, hanem
a különböző történelmi sorsfordulókban is *rokonszenves egyszerű kisem-
berek*, mint a *Glamour* (Gödrös Frigyes, 2000) hősei: „magyar érzelmű”
asszimilált zsidók.³² Máskor: forradalmárok, így ’56-ban is (Sándor Pál:
Szerencsés Dániel, 1983; Gárdos Péter: *Szamárköhögés*, 1986; *A napfény íze*).
Az áldozat-szerep persze akkor vált ki még ennél is nagyobb együtt-
érzést, rokonszenvet, amikor az áldozat – akiből *végül* lehet túlélő is –,
az üldözött kisgyermek, mint a *Budapesti tavaszban*, az *Ötödik pecsétben*
(Fábrí Zoltán, 1976), *Az én kis nővéremben*. A legmegrázóbb talán a méltan-
atlanul elfeledett Szántó Erika-film, az *Elysium* (1986), mely egyszerű,

---

éltek abban az országban, amely sok százezer zsidó polgárát veszítette-veszejtette
el a vészorszakban; a fikciós történet viszont, legyen bár még oly igaz, általános
érvényűvé emel egy csodás megmenekülést.” Bori Erzsébet: *Az én kis nővérem*.
A túlélésről. *Filmvilág*, 1997/11. 50–51.

³² A *Glamour*ról, miként a *Napfény ízéről* is (ld.: Eröss Gábor: A magyar film
emancipációja. 2000 – *Irodalmi és társadalmi havilap*, i. m.) élénk vita bonta-
kozott ki a nyilvánosságban, melynek tárgya és tétje – az elmúlt években
készült, a magyar zsidóság 20. századi történelmét felidéz filmekhez hason-
lóan – az volt, hiteles-e, illetve kell-e, hogy hiteles legyen egyáltalán egy
adott játékfilm, avagy általában a magyar mozi zsidó-ábrázolása, történe-
lem-képe (Kovács Éva: A hinta szédülete. A *Glamour* és közhelyei. *Magyar
Narancs*, 2000. november 30., továbbá: Bikácsy Gergely: A *Glamour*ról.
Magyar Narancs, 2000. december 21. és Bereczki Csaba: A gyűlölet szédülete,
Tények A hinta szédülete című íráshoz. *Magyar Narancs*, 2000. december 21.)

visszafogott eszközökkel követi a gyerekfőszereplőt Budapesttől a gázkamrák bejáratáig. Nem egyszerűen gyerekeket látunk, hanem gyakran az ő nézőpontjukból látjuk az eseményeket, a világot, ez is erős érzelmi – és „identitásbeli”! – azonosulást vált ki a nézőből kétféleképpen: vagy zsidó gyerekként szenved el „a néző” az üldöztetést (Jeles: *Senkiföldje*, 1993)³³, vagy (nevelő)szüleitől fosztják meg, mint az örökbefogadott kisfiút a *Jób lázadásában* (Kabay-Gyöngyössy, 1983).

Ugyanakkor létezik egy párhuzamos ábrázolási kánon, eszerint a zsidó szintén pozitív szereplő, de egyúttal titokzatos idegen. A vallási rítusok, imák, egy szép, *titokzatos, vagyis idegen világ* jelei, ezeket a *Jób lázadásában* az örökbefogadott kisfiú az ablakon át kívülről figyeli. A XIX. század végét ábrázoló, a tisztaeszlári vérvád témáját feldolgozó filmek szintén hangsúlyozzák e másságot (Elek Ildikó: *Tutajosok*, 1989; Erdély Miklós: *Verzió*, 1981 – idegen kinézetű, idegen hanglejtésű ortodox zsidók.). „A rendszer” gonosz velük, nem „a magyarok”. A közös sors és a titokzatos idegen toposza egyébként nem zárják ki egymást: míg a XIX. századi történetekben még ez utóbbi a gyakoribb, a XX. századiakban a Holokauszt dacára már a közös sors. Csak néhány filmben válnak a zsidókat üldöző magyarok a történet központi szereplőivé. A befogadottakból a munkaszolgálatban válnak kirekesztettek, áldozatok: ilyen a Királyhegyi Pál önéletírásából készült *Első kétszáz évem* (Maár Gyula, 1985), vagy a már sokat emlegetett *Napfény íze*, a munkaszolgálatos apa kegyetlen meggyilkolása³⁴. Van egy hely Budapesten, a „magyar Auschwitz”, a pesti rakpart, ahol a Dunába lőtték a gettóból odahajtott embereket; ez a helyszín a filmvásznon is vissza-visszatér, mintegy megkérdőjelezve, hogy érvényes-e (még) a közös sors toposza (*Budapesti tavasz, Álmodozások kora, Apa, Szerelmesfilm*; Elek Judit: *Ébredés*, 1994). Talán ezt idézi A *Hideg napok*, (Kovács András, 1966.) vérengzése is Újvidéken, a Dunánál, ahol szerbek és zsidók az áldozatok.

³³ Fontos, átfogó filozófiai-esztétikai esszét közölt a film kapcsán a www.centropa.hu: Schein Gábor: Holokauszt: képírás (Jeles András: *Senkiföldje*).

³⁴ Olyan film is készült (Bacsó: *Hamvadó cigarettavég*), melyben a munkaszolgálat „gyerekjáték”, egy népszerű magyar díva (*alias* Karády Katalin) minden további nélkül hazaviheti Zsütit/Sütit (*alias* G. Dénes Györgyöt), kedvenc dalszerzőjét a munkatáborból.

Cigányok

A romák filmi ábrázolását itt most szintén nem tudjuk átfogóan elemezni, ezzel kapcsolatosan is csak néhány megjegyzés illetve általános megállapítás megtételére szorítkozunk.³⁵ Három, a 60-as, 70-es évek óta klasszikussá érett filmet szokás e témában emlegetni (Sára Sándor: *Feldobott kő*, 1967; Gyarmathy Lívia: *Koportos*, 1979; Schiffer Pál: *Cséplő Gyuri*, 1978). Mindhármuknál úgy jelennek meg a romák, mint rokonszenves, de végtelen nyomorban és kizsájtottságban élő, *cinéma vérité*-hősök.

Jean-Pierre Jeancolas (a magyar film kiváló és elfogulatlan ismerője³⁶) a színészhiányt a magyar film egyik legfontosabb jellegzetességként említi. Roma színészek alig-alig vannak. Badar Sándor játssza gyakran a cigány-szerepet. Külön érdemes megemlíteni Gyöngyössi Bence színészválasztását, aki *A Romani Kris – Cigánytörvény* főszerepét (1998), az egyik „félidegen” szerepét (a mesebeli öreg romáét) egy másik „félidegennel” a magyar filmekben gyakran feltűnő – szerb származású – Dzsoko Rosziccsal játszatta el. Szász János *Wozycek*-ében (1994) is csak epizódszereplők az „igazi” romák. E két filmben önként vállalt száműzésben, a falu (város) szélén élnek a romák, a (társadalmi és film-) térben elkülönülve, idegen helyen. Később még lesz szó a magyar film „euro-paizálódásáról”, valamint a mesék, a csodák világának filmes divatjáról. Mind az „európai”, mind a „meseszerű” magyar filmekben főszereplők a cigányok. Erre példa a *Romani Kris*:

„A Cigánytörvényről igazán csak a legjobbakat mondhatom: szép, humánus, kulturált és politikailag korrekt film. Nemes szándéka érdekében a legnemesebb művészi hagyományokból merítkezik, a Lear királytól a népmesén át a magyar és külhoni cigány film legértékesebb darabjaiig. [De] az a gyanúm, hogy ebben a filmben a választott kisebbség nem ismer majd magára, sem a többség órá. A *Romani Kris* ideális nézője sosem lakott Sza-

³⁵ A témáról lásd többek között: Bori Erzsébet: Cigányutak. *Filmvilág*, 2005/6. 4–6.; Örkény Antal: Cigány film vagy roma film? Dallastól a Nyóckerig. *Filmvilág*, 2005/6. 7–9. Előbbi a főként dokumentumfilmekre összpontosít és több évtizedes áttekintést nyújt, utóbbi az elmúlt pár év roma-témájú játékfilmjeit elemzi. (A *filmvilag.hu* honlapon is olvashatóak).

³⁶ Jeancolas, Jean-Pierre: *L'oeil hongrois. Quatre décennies de cinéma à Budapest 1963–2000*. Magyar Filmúnió: Budapest, 2001.

bolcsban, sem a Józsefvárosban [...] A Romani Kris ideális nézője az a nemzetközi zsúritag, aki éppúgy filmvászonról ismeri a romákat, mint mi.”³⁷

Előfordul, de nem jellemző a szegénység etnikai ábrázolása, a szegénység és a cigányok ábrázolásának összekapcsolása. Ez azzal magyarázható, hogy a magyar filmesek – dokumentumfilmekből megismert – szociális érzékenysége egyébként sem igen terjed ki a játékfilmekre. Amikor mégis „valóságábrázolásba” kezd egy rendező(nő), akkor abból, a nagy óvatosság következtében olyan figurák születnek, mint például a *Mélyen őrzött titkok* (Böszörményi Zsuzsa, 2004) intézetben felnőtt hős-nője, akiről menet közben, mintegy melleleg derül ki, hogy apja cigány volt, „valami Kálmán” – mondja neki az anyja.

Mostanában megsokasodtak a „józsefvárosi” filmek. Színvonalukra és szemléletükre jellemző a következő párbeszédfoszlány, amely a *Rap, revü, Rómeó*ban (Oláh J. Gábor, 2004) hangzik el: „ezt azért csinálja, mert cigányok vagyunk”. A *Szöke kóla* (Barnóczy Ákos, 2005) kapcsán írta Mátyás Győző:

„[...] Barnóczy ugyanis rendezett egy gettófilmet, mert ugye, az, jópofa dolog, a nyócker világa maga a kaland, csakhogy az ábrázolás során a rendező kínos ügyetlenséggel vigyázott arra, hogy csak nehogy vétson a korrektség vélelmezett szabályai ellen [...]. Hiteles figurák nem, csak papírmásé alakok kerekedhettek ki. [...] A Szöke Kóla nem hús-vér emberek valódi életét mutatja fel az ő valóságos közegükben, hanem valamiféle cigány-folkloort, colour locale-t [sic!]. És ezért lesz hamis, mesterkélt az egész film. Az nagyon derék dolog, hogy Barnóczy Ákos a cigánysághoz tapadó meg lehetőségen sztereotip pozitív előítéleteket és legendákat használja és nagyítja fel filmjében, minek kapcsán rokonszenves, jópofa, de élettelen figurákat teremt [...]. Ahogyan a közeget nem ismerő ember elképzelel a kicsit svihák, nagy dumás, de arany szívű cigányembert.”³⁸

A *Tündérdomb* (Szöke András, 2001), a *Kísértések* (Kamondi Zoltán, 2002) cigányai igazi mesebeli lények. A magyar-cigány közegbe áthelyezett *Woyzeck* (Szász János, 1994) romái is. Táncolnak ők, bár korántsem oly gondfelelten, mint Várkonyi Jókai-adaptációiban (*Egy magyar nábob*,

³⁷ Bori Erzsébet: Vászoncigányok. *Filmvilág*, 1998/10. 53.

³⁸ Mátyás Győző: Szöke Kóla. *Kritika*, 2006. február. 37–38.

1979). Sáránál viszont a dokumentarista hagyomány normáinak megfelelően filmezett „autentikus” cigányok láthatók (*Feldobott kő*, 1967): a bárbar önkénynek ellenálló, a diktatúra által végül megtört csoport. Több évtizeddel később ugyanez a toposz jelenik meg a *Dallas Pashamende* c. filmben (Pejó Róbert, 2004), ahol – valahol kelet-európában, „Magyarország-Romániában” – a romák egy szeméttelenen élnek, és a külvilágtól semmi jót nem remélnek. Máshol a romák a se–nem–ma–se–nem–tegnap időtlenségébe kimenekített rokonszenves hősök (Szederkényi Júlia: *Paramicha vagy Glonci az emlékező*, 1993). Másszor jó kedélyű csodabogarak: (KVB: *Országalma*, Buzás Mihály: *A kis utazás*, 2000; Szőke András: *Tündérdomb*). A *Dallas Pashamende*ben vagy a *Tündérdomb*ban a mágikus cigányfalu az egyetemessé tágított magyar világ elvonttá csupaszított, vagy éppen kedélyesen otthonos metaforájává vált. A *Kísértések* cigánylány–főhőse is *tündér*. De erről már inkább a következő fejezetben ejtünk szót, hiszen a roma mint mesebeli „csodálatos idegen” nincsen egyedül: zsidók, oroszok s távoli tájak ismeretlen népeihez hasonló szerepet játszik a rendszerváltás utáni magyar szerzői filmben.

Több próbálkozás mellett a legtudatosabb összekapcsolása a zsidó és a roma-tematikának Szabó Ildikó *Chacho Rom* c. filmje (2002). Ez is történelmi film, ez is nagy ívű allegória, ez is a *befogadó nemzet* filmje. A téma is ez: egy főúr kísérlete a vándorcigányok letelepítésére; magyar-cigány szerelem stb. Ez sem előzmények nélküli, persze, gondoljunk csak a *Nárcisz és Psziché*-re (Bódy Gábor, 1980): a szerelem a befogadás záloga (ebből a szempontból igazán izgalmas a Weöres–Bódy-féle „francúz-kór”, mely mégis távol tartja egymástól a szerelmeseket). Szabó Ildikó filmjében a két meseszál, a két üldözött, idegennek kikiáltott magyar – zsidó és roma – egy haláltáborban találkozik.

Titok és másság: a csodálatos idegen

Oroszok és romák egyaránt gyakran játsszák a titokzatos idegen szerepét. De még náluk is gyakrabban tűnnek fel különböző keletiek. A titokzatos idegen filmi figurája felbomlasztja a (sajtóból is jól ismert) politikai kategóriákat: a szovjetek is gyakran így jelennek meg (Tóth Tamás filmjeitől Enyedi *Bűvös vadász*áig), társaik a titokzatos másságban az irodalmi orientalizmusból ismert premodern, sivatagi arabok, s különböző (de meg nem különböztethető) türk népek: a népvándorlás korából ismert szomszédok: a besenyőktől a *Julianus barátot* (Koltay Gábor, 1991) istápoló

sivatagi népekig. Később a bülbülszavú törökök veszik át ezt a szerepet (az ő szerepük is kettős: politikai-történeti értelemben elnyomó hatalom képviselői, de a filmpercek időmérlege a hódoltság korának hétköznapi felé billen, még az *Egri csillagokban* is). Ez a premodern orientalizmus egészen a *Hídember* koráig jelen van, az Al-Dunán hajózó Széchenyi alakját, s a fülledt-ködös idegenséget mintha Jókai Aranyembere ihlette volna (a forgatókönyvíró Can Togay egyébként török származású).

Az orientalizmus egyes elemeit magukba építve, a barbár fenevad vonásaival „gazdagodva” jelennek meg a rendszerváltás utáni történelmi filmekben a szovjet katonák (Sára, Gyarmathy-Böszörményi). Érdekes, hogy az Oroszország-ábrázolás a rendszerváltás előtt a nyugatias, *zapadnyik* hagyománnyal összhangban a szovjetek/ oroszok modernitását emelte ki (hiányzott a szovjet-kompatibilis népi elem is), míg az utóbbi 15 évben mintha visszazuhanna Oroszország egy civilizáció-előtti állapotba: nemcsak fent említett politikai filmek barbár zsoldosai, de a sajátos, különös, tehát *más* orosz néplélek hangsúlyossá tétele (Lukáts Andor: *Három nővér*, 1991). A kilencvenes évek szovjet-orosz mesevilágában az orosz eleinte még csak titokzatos idegen: efféle furcsa, ám szerethető oroszok tűnnek fel Fekete Ibolya filmjében (*Bolse Vita*, 1995). Már-már földöntúli, transzcendens alak Enyedi *Bűvös vadász*ában a halhatatlan orosz sakkozó, aki egy szál fehér öltönyben érkezett Budapestre.

Igazi *mesevidékre* akkor jutunk el, mikor már az egykori szovjet Közép-Ázsia és a Kaukázus (Grúzia) tájain járunk.³⁹ Itt születnek az ódon hangulatú eurázsiai mesék: Tóth Tamás filmjei, a *Vasisten gyermekei* (1993) és a *Natasa* (1997); vagy az archaizáló, finom gravírozású grúz történet, a *Bolond gránátalmafa* (Mészáros Péter, 1999). A *Haggyállógva Vászka* (Gothár Péter, 1996), szintén mese – sőt, mint alcíme jelzi: „Lágermese”! – de Szent-Péterváron forgatták. A Kelet-orosz sztyeppék, búzamezők és mesék világába kalauzolja el a nézőt a legutóbbi filmszemlén bemutatott Szaladják-opus is (Szaladják István *Madárszabadító, felhő, szél*, 2005) amely valamikor a 19. században játszódik, valahol Oroszországban, egy örmény festővel a főszerepben...

Ehhez a mesevilághoz sorolható tehát a roma-ábrázolások nagy része, valamint a Balkán, Közép-Ázsia és a Kaukázus, India (a három

³⁹ Ez a reprezentációs séma az európai irodalom sajátja, nem holmi magyar filmes találmány: az orosz, de ázsiai vonásokkal egzotikussá alakított Madame Chauchat a *Varázshegy*(ben): elbűvölő–megközelíthetetlen; csábító, távoli.

utóbbi ld.: a „szótárban”), de az egyetemessé (ill. európaivá) stilizált idő kánonja is. Ez utóbbiról a következő – utolsó – részben lesz szó.

Külföld-kép a nemzetközivé váló magyar filmekben

Az *asszimilálás*, a „kulturális befogadás” kétféleképpen is jellemzi a magyar filmet: a külföldieket is a „keblére öleli”, de a nyugati filmes hagyományokból is sokat merít. Az *Ismeri a Szandi-mandit?* (Gyarmathy Livia, 1969) címe is jelképezi azt, ami egyébként is jellemző törekvése a magyar filmnek (ezzel természetesen nem áll egyedül): beépíteni, magyarrá tenni a különböző külföldi kulturális hatásokat. Ez a film sem a címe (a Sunday-Monday-re történő utalás) miatt fontos, hanem a cseh hatás miatt. A magyar filmbe beemelt külföldi hatások a különböző európai, amerikai filmrendezők (francia ill. cseh újhullám stb.), iskolák látványvilágának, történetmesélésének, humorának stb. átvétele, asszimilálása. Szintén „cseh hatás alatt áll” Gazdag Gyula *Kétfenekű dobja*; a francia „idézeteknek” pedig se szeri se száma: a legjellemzőbb talán Szabó István Resnais-parafrazisa a *Budapesti mesékben*...

Az utóbbi egy-két évben – tehát igen rövidtávon is – jól érzékelhetően *megsokasodtak a külföldiek a magyar filmekben*: mostanra tetőzött a koprodukciós hullám: immár a honfoglalók is kínai árusokkal „futnak össze” Vereckénél (*Magyar vándor*, Herendi Gábor, 2003). A kínaiak már átjöttek Vereckénél: a Józsefváros sorozat, amely a *Közel a szerelemhez* c. filmmel kezdődött, folytatódik a *Rap, revü, Rómeóval* (ahol is központi elemmé válik a roma-kínai multikulturális „együttélés” Budapest szívében).

A 2002-es Filmszemlén bemutatott *Chico* (Fekete Ibolya, 2001) talán az egyetlen magyar világfilm: Che Guevara Dél-Amerikájától Horvátországon és Belorusszián át Jeruzsálemig terjed globális horizontja.⁴⁰ A főhős, kinek alakja nem a képzelet műve, maga is sokféle identitás hordozója. Mindazonáltal nem is igazi globális hős, hanem inkább afféle megkésített internacionalista; a belorusz forgatási helyszín ezt jól példázza, hiszen ez az ország a kommunista rendszer egyik utolsó, torz bástyája. Hasonló világfilm, a témából fakadóan, de a nemzetköziesedő filmes mező fejlő-

⁴⁰ Az *internacionalista* főhős zsidó identitásának tisztázása céljából érkezik Jeruzsálembe. De katolikusnak nevelték, és végül inkább gyónni megy. Később kipával a fején áll a siratófal előtt; gyötrődik: nem tudja mit tegyen /mondjon; a kínos hallgatás végtelenné tűnő másodpercei után végül belekezd... a miatyankba.

désétől nem függetlenül a *Fehér tenyér* (Hajdu Szabolcs, 2006): egy sportoló (tornász) vilákkarrierjéről–bolyongásairól van szó, Magyarországtól Kanadáig és Las Vegasig.

Amerika mindig is a vágyott paradicsom volt: a beat-énekesnői álmokat dédelgető Mari is Amerikába tart egy hajó fedélzetén az *Eszkimó asszony fázik* végén (Xantus János, 1983). A globalizálódó magyar filmben Kanada lesz a kedvenc helyszín: a *Feri és az édes élet* (Czabán György, 2001) után A *Szent Lőrinc-folyó lazacai* és a *Mélyen őrzött titkok* is ott kezdődik, illetve végződik. Ezzel a *külföldi filmi jelenléte banalizálódik, s ugyanakkor elszakad a mozilátogató közönség hétköznapi tapasztalataitól*. Kanada képviseli azt a filmbéli helyet, ami nem egyszerűen külföld, hanem a *radikális máshol*, például a *Mélyen őrzött titkokban*: a felhőkarcolók békaperspektívából, az intézetben felnőtt hősnő csodálkozó perspektívájából: az ijesztő/ csoda. (mint látni fogjuk, ez Európára már egyre kevésbé igaz). Amerika még mindig a titkok földje. Fonyó Gergely *Kelj fel Jancsi!* (1999) c. filmje is rend- és „országahagyó”: Amerika itt is furcsa (s kegyetlen) világ.

Mindenképpen új elem a *hazatelepülő magyar rendező*, s a világlátás, melyet magával hoz. Ez nem a külföld magyar szemmel, hanem Magyarországról (kicsit) külföldi szemmel: Antall Nimród *Kontrollja* (2003) nem tematizálja ezt, de Steven Lovy – idegenbe szakadt hazánk unokája – *Mix* című filmje (2003) már igen. Hőse versenyt fut az idővel, hogy visszajusson az Egyesült Államokba, egy – zongoristakarrierje szempontjából sorsdöntő – meghallgatásra. (A nagymama itthon ragadt annak idején: nem hagyta el *szovjet* (!) szerelmét...). Nem könnyű ebből az országból kijutni (maffia, rendőrség és... a szerelem állják útját). Az amerikai magyart, aki itthon próbál szerencsét a *Valami Amerika* (Herendi Gábor, 2003) állította először a középpontba (persze ő nem hazaszeretettből és nem véglegesen, hanem szélhámosként ideiglenesen él itthon).

Az idősebb generáció esetében, politikai–történeti perspektívából nézve maga a kommunikáció is lehetetlen (*Kvartett*. Vecsernyés János, 2000. Írta: Spiró György drámájából Spiró Gy. és Vecsernyés J.), mint ahogy az volt már az e témában hagyományteremtő *Nagy generáció* (András Ferenc, 1986) esetében is, még a rendszerváltás előtt. A Spiró-féle irodalmi alapanyag ezt (a Canetti *Káprázatából* vagy Ionesco *Kopasz Énekesnőjéből* is ismert) kommunikációképtelenség, egymás-mellett-elbe-

szelés nyelvi–ontológiai dimenziójába helyezi át.⁴¹ A vendég dolgavégzetlen távozik: a film végén visszatér valamely Amerikai metropolisba. Az itthon maradottakban túl sok a keserűség, az idegenbe szakadtakban túl sok a nosztalgia; a párbeszédre semmi esély.

A filmkészítés, a rendezők világa mint társadalmi közeg és „kultúra-termelési mező” messzemenőig nemzetközi – egyelőre főleg: páneurópai – és egyre növekvő mértékben az. Az elmúlt évtizedekben részben a koprodukciók, részben az európai filmfesztiválok révén a magyar rendezők kapcsolatba kerültek külföldi kollégákkal, keresztül-kasul beutazták a világot. A *szimbolikus javak európai piaca* (Cannes, Velence, Berlin, Karlovy Vary) is egyre határozottabb körvonalat ölt. Egyszóval kialakulóban van az európai kulturális (és ezen belül: filmes) mező, melyben az olasz, francia, német, osztrák immár nem idegen, hanem egy szerencsésebb, gazdagabb *alter-ego*. A magyar filmesek maguk is, különösen a szentesített avantgárd képviselői részesei az *európai–transznacionális* filmes miliónek, a fesztiválok és koprodukciók világának.

A *Szerelemtől sújtva* rendezője s producere erről így vallottak: azt akartuk, hogy a kilátás alapján ne lehessen megmondani, hol járunk, legyen ez egy európai nagyváros, akármelyik. A film játszódhat bárhol Európában.⁴² Nyugaton forgatni drágább, ám kellemesebb, s ha a rendező jól megválogatja koprodukciós partnereit, akkor nincs akadálya. Előnyben egyrészt Franciaország, s a mediterrán klíma: Enyedi, Paskovszky Párizsban forgatott, Tarr Béla most éppen Korzikán, Fischer

---

⁴¹ Stóhr Lóránt erről így ír: „...Magyar-magyar szótárra volna szükség. (...) Puha köd ül a fejekben, amelyen nem hatol keresztül a másik ember hangja. (Egyedül) az 'amerikás' magyarban, a Vendégben merül fel a négy szereplő közül, hogy valami nincsen rendjén akkor, ha már anyanyelvünket sem értjük, ha már a legelemibb szinten sem értjük meg egymást. Hazajön a kilencvenes évek közepén, tele illúziókkal, meg akarja hálálni az Öregnek, amit '57 februárjában érte tett, amikor bezörgetett az ablakán, hogy menjen, mert rajta van a listán, de hiába a Vendég minden pénze és jóindulata, egyszerűen nem képes megértetni, hogy ő csak köszönetet akar mondani megmentőjének. Az Öreg ugyanis vakbuzgó kommunista, aki még a rendszerváltás után is hű maradt az eszméhez. Számára minden Nyugatról jött ember Magyarországot gyarmatosító nagytőkés.” Stóhr Lóránt: Vatta az agyban. *Filmvilág*, 2002/5. 54–55, itt: 54.

⁴² A film DVD-„bónusza”, a rendezői és produceri kommentár ezt explicitté is teszi. A sors sajátos fintora, hogy még így sem elég „nemzetközi” a film az amerikai filmforgalmazók nézőpontjából tekintve: Sas Tamás rövidesen újraforgatja azt Hollywoodban, egy némileg módosított forgatókönyv alapján, amerikai színészek közreműködésével.

Gábor a francia Riviérán (*Montecarlo!*), de hősei útközben „beugranak” Velencébe is. Más közönségfilmek, így a *Szerellem utolsó vérig* is Olaszországba téved. Sas Tamás hősnői (*Apám beájulna*, 2003) pedig a Földközi-tengert szabályosan körbeutazzák: Krétától Rómán át Barcelonáig.

Hipotézisem szerint Európa már nem teljesen külföld, a korábbiaknál már magabiztosabban mozognak ott a magyar hősök; abban az értelemben legalábbis, hogy *nem téma sem a határ, amit át kell lépniük, sem a másság, amivel szembesülnek, s ezt a képi megjelenítés is tükrözi*. Pacskovszky, Fésős, Enyedi Európája a mi a hazánk. A közönségfilmekben még *más*, de már nem elérhetetlen, s nem félelmetes. Az *Apám beájulna* kapcsán írja egy filmkritikus:

„Üde kapcsolatok, színes tájak, idegen nyelvű foszlányok: mintha egy olyan útifilmet néznénk Krétáról vagy Gaudi barcelonai katedrálisáról, amely felidéz valamit az első találkozás, az első szerelem, az első lojális barátság emlékéből is. Persze attól az érzéstől is nehéz szabadulni, hogy Magyarország küszöbön álló EU-csatlakozása is képben van: nem az Apám beájulna az egyetlen az idén versenyben vetített filmek közül, amelyben apró magyarok a szédületes, karattyoló nagyvilágban vándorolnak. (...) Itt van mindjárt újabb példának Fischer Gábor filmje... (a Montecarlo!)”⁴³

A külföldi forgatási helyszín egyre gyakoribb. De kérdés, van-e a magyar filmnek európai „mi-tudata”? Erről talán még korai beszélni, de a „fejlődés” iránya efelé mutat. Ám amikor külföldi forgatásokról beszélünk, legtöbbször Romániáról van szó⁴⁴, pontosabb tehát azt mondani, hogy Nyugat- és Kelet-Közép-Európa felé egyaránt nyitott a magyar film. A romániai helyszín – gondoljunk akár Gothár *Részlegére* (1995), Gulyás Gyula *Fény hull arcodra* (2002), vagy Tarr Béla *Werckmeister harmóniák* (2000) című filmjére – nem Romániát (vagy akár Erdélyt) mutatja, de nem is igazán Magyarországot, hanem *újfajta, univerzalisztikus kifejezésformáknak ad vizuális hátteret*.⁴⁵ A *Sátántangónak* (Tarr Béla, 1998) is

⁴³ VA.: c. n. *Filmtett. Mozgóképes havilap*, 2004. március. 9.

⁴⁴ Van olyan is, hogy Románia, Erdély vagy Magyarországot hivatott ábrázolni, mondjuk egy tetszőleges/ fiktív magyar várost, mint Koltai filmje, amit Szatmárnémetiben forgattak, az 56-os Magyarországon játszódó *Világszám! Dodó és Naftalin*. (2004)

⁴⁵ Vannak persze itthon forgatott Kelet-Európai/ „egyetemes” filmek is, *Tamás és Juli* (Enyedi, 1999), *Woyzeck* (Szász János, 1994).

„ez a történelemnélküli, örökidejű, de azért felismerhetően kelet-európai táj”⁴⁶ a színhelye.

Identitáshatárok nélkül

A filmek külföldi-képéről összefoglalva elmondható: az *idegen félelmetes vagy meseszerű, de szinte sosem hétköznapi vagy unalmas*. Ritkán félelmetes, gyakran meseszerű. Történelmünk része. Hétköznapi nem lehet, hiszen: „nem tudja felölteni azokat a típusos és anonim attitűdöket, amelyeket a csoporttagok joggal elvárnak partnereiktől.”⁴⁷ Ugyanakkor gyakran, különösen a populáris műfajú filmekben, a külföldi dramaturgiai funkciója gyakran arra korlátozódik, hogy – *Deus ex machina* – ha elakad a történet, azt előrelendítse. Vagy egyszerűen csak „színt” vigyen a cselekménybe. Az utóbbi években megsokasodtak a koprodukciónak, a külföldi forgatásoknak is, így a mégoly klisészerűen ábrázolt külföldi is közeli, kedves ismerős. Csak a nemzeti kisebbségek és a határontúli magyarok nem jelennek meg a filmvászonon; illetve alig-alig. A rendszerváltás előtt részben politikai okokból, részben a filmes mező sajátosságai, azóta pedig az univerzalisztikus ábrázolásmód és a közönségfilm egyidejű térnyerése miatt.

A rendszerváltással a külföldiek újfajta csoportjai is – bár kis számban, de – megjelennek: migránsok, például a kínaiak, a jugoszlávok, de *nem* tűnnek el az oroszok sem. Sőt: míg a hetvenes, nyolcvanas években fokozatosan visszaszorultak a „keletiek”, addig a nyolcvanas évek végétől (Mészáros Márta), de különösen a '90-es évek elejétől kezdve újra megjelennek: a fiatal és közép-generáció filmjeiben (Gothár Péter, Tóth Tamás, Enyedi Ildikó) pozitív, meseszerű történetekben titokzatos–szerepeltető alakokként. (Közben születnek élesen szovjet-ellenes történelmi filmek is).

Végső soron az a kérdés: az *idegen* – filmi – *életvilága* szisztematikusan eltér-e a magyar(oké)tól, s hogy milyen tendenciák figyelhetők meg e tekintetben a – feltételezett – *globalizáció* folyamatának fényében. Nemzeti identitásokat ábrázol a film, kultúrák találkozását, netalán migrációs folyamatok társadalmi következményeit? Avagy a „külföldiség”, a roma, zsidó identitás is csak a másság egy-egy alelete és a történetmesé-

⁴⁶ Sátántangózás. Az időtől keletre. Balassa Péter, Lengyel László és Szilágyi Ákos beszélgetés. Filmvilág, 1994/4. 7.

⁴⁷ Schütz, Alfred: Az idegen. In: Hernádi Miklós (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományban*, i. m. 411.

lés, a cselekménybonyolítás eszköze, a magyar szereplők bemutatásának, a stilizálásnak, az elvonatkoztatásnak képi-narratív „űrügye”? A *Vászka*, a *Natasa* (Tóth Tamás, 1997) oroszai, a *Tündérdomb*, a *Kisértések* cigányai, Tarr, Gothár, Kamondi, Gulyás erdélyi tájai ez utóbbi irányba mutatnak: a külföldiek, az idegen tájak, és... a titokzatos–egzotikus cigánylányok a magyar film *esztétikai megújításának*, megújulásának fősodrába kerültek.

A koprodukciónak is „univerzálisabb beszédmódra” sarkallják a rendezőket, akár orosz (Tóth, Gothár), akár grúz (Mészáros Péter: *A bolond gránátalmafa*, 1999), akár nyugat-európai (Fekete Ibolya, Enyedi Ildikó) partnerekkel dolgoznak rendezőink: egyre több a mese. E filmek egyre inkább reprezentációk megjelenítései, és nem „a világ” közvetlen reprezentációi; a film az *autopoiesis* elve szerint kezd működni. E „metafizikai” vagy egyetemessé stilizált képi világ egyben a térbeli feloldódást is jelenti, az *egyetemesség* kanonizált megjelenítése révén. Ez a kánon sajátosan filmbéli (bár a jelmezek egy részét a színházi kelléktárból veszik át), de nem sajátosan magyar. Nem magyar a legtöbb meselem: a kerek erdő s benne a magányos kunyhó – Janisch Attila filmjeitől (pl. *Másnap*, 2004) Enyedi *Bűvös vadászán* (1994) át a Fliegaufer Benedek-féle *Rengetegig* (2003) –, vagy a mesefigurává stilizált cigányok, s nem magyar a sivár és kietlen rozsdá- és beton-sivatag sem: a gyártelep, a rogyadozó üzemszarnok. Ezek a szereplők, illetve vizuális elemek közép/kelet-európai „származásúak”, mint Pálfi György faluszéli erdeje, vidéki öregasszonyai (*Hukkle*, 2002) és a nagyvárosi nagyevők (*Taxidermia*, 2006), de a mindenütt érvényes és érthető, európai kulturális örökség részei s részesei; amit látunk: fabula, dráma, geometria. Sok alkotónál az „itt” és az „ott”, a „mi” és az „ők” egyre inkább összemosisodik; megszületett egy sajátos, új tér-idő: *végzetes világ, bűbajos mese* – határok nélkül.

FILMTÁR–SZÓTÁR

Afrikaiai: ld.: „feketék”.

Akcentus (itt: magyarok idegen akcentusa; a külföldiek magyar akcentusáról ld. a főszövegben):

1. A szereplő időskorára, a letűnt történelmi korra való utalás. – A *Tanúban* (Bacsó Péter, 1969): „békebeli” idős logopédus, a „náaturalizmust” „á”-val ejtő értelmiségi (nagypolgári) vallo-másíró; „K und K” akcentus: *Szeressétek Ódor Emiliát* (Sándor Pál, 1970).
2. Érzelmi „távolítás”. – Az *Ötödik pecsétben* (Fábri Zoltán, 1976) az intelligens ám modorosan beszélő nyilas tiszt (a felismerhetetlenségig elmaszkírozott Latinovits Zoltán).
3. Zsidó attribútum. – Csak vajt fülűeknek érthető zsidó attribútum: *A Szerelem* (Makk Károly, 1970) öregasszonyának akcentusa.

Albánia: kommunizmus, hegyek – *Chico* (Fekete Ibolya, 2001).

Amerika:

1. XIX. század – *Amerikai anzix* (Bódy Gábor, 1975), *Az én XX. századom* (Enyedi Ildikó, 1989): Menlo park, 1880.
2. Furcsa világ, tele magyarokkal – *A brooklyni testvér* (Gárdos Péter, 1994), *Getno* (Salamon András, 2004).
3. Vágyak paradicsoma – A beat-énekesnői álmokat dédelgető Mari Amerikába tart egy hajó fedélzetén az *Eszkimó asszony fázik* c. film végén (Xantus János, 1983).

Amerikaiak:

1. Elamerikaiasodott magyarok – *Amerikai anzix* (Bódy Gábor, 1975); *A veréb is madárban* Miszter Hello kalandjai a balatoni „luxushotelben” (Hintsch György, 1968). Schütz Ila, az anyuka az *Utolsó Bluesban* (Gárdos Péter, 2001). *A brooklyni testvér*, az '56-os Tamás (Gárdos Péter, 1994). *A nagy generáció* (András Ferenc, 1986).
2. Ál-amerikaiak – *Valami Amerika* (Herendi Gábor, 2003).
3. Furcsa emberek feketék, transzvesztiták – *Tiszta Amerika* (Gothár Péter, 1987); *Getno* (Salamon András, 2004).

Angolok, Anglia:

1. Távoli idegen – *A Szerelmesfilm* végén (Szabó István, 1970) a Franciaországban élő Katának – váratlan és első látásra motiválatlan dramaturgiai fordulat – angol férje lesz: az angol abszolút ide-

- gen (nem úgy, mint a francia). *Bolse vita* (Fekete Ibolya, 1995): az angol lány egy amerikaival párban képviseli a távoli, ám Kelet-Európa iránt érdeklődő angolszász világot.
2. Ellenség – *Sellő a pecsétgyűrűn* (Mihályfi Imre, 1967): gonosz angol kém, aki valójában ex-náci.
  3. Modernitás – *A Hídember* (Bereményi Géza, 2002): az anglok 19. századi képét rekonstruálja: szakértelem, modernitás (angol híd és... angol WC). Egy angol mérnök testesíti meg Bagó Bertalan filmjében (*Vadászat angolokra*, 2005) is az 1830-as években Magyarországot is elérő Modernitást.
  4. Távoli, kecsesgetető, veszélyes, elérhetetlen világ – *Jutalomutazás* (Dárday István, Szalai Györgyi, 1974).

Arabok:

1. Keleti, mesebeli nép – *Julianus barát* (Koltay Gábor, 1991) az őshazát keresve igen-igen délre sodródik: a sivatagban arabusok tevekaravánja veszi fel, menti meg. *A Három testőr Afrikában* (Bujtor István, 1996): arab statiszták.
2. Rokonszenves mai arab lány – *Meteo* (Monory M. András, 1989).

Ausztria, osztrákok:

1. „Történelmi ősellenség” – A XVII. sz.-tól *Hajdúk* (Kardos Ferenc, 1974), a XIX. sz.-ig: *Szirmok, virágok, koszorúk* (Lugossy László, 1984). „Várkonyi-Jókai” hazafias osztrák-ellenes opusai: *A kőszívű ember fiai* (Várkonyi Zoltán, 1964); *Kárpáthy Zoltán* (Várkonyi Zoltán, 1966); *Egy magyar nábob* (Várkonyi Zoltán, 1979). *A Fekete gyémántokban* (Várkonyi Zoltán, 1981) Kaulmann bécsi bankár csal, lop, megveszteget mindenkit, a szép bányászlány Evilát Bécsbe csábítja stb. [ld. még: „Bécsi professzorok” ill. a „labancok” címszónál].
2. „K und K” gőzmozdonyfüst – *Esti Kornél csodálatos utazása* (Pacskovszky József, 1994), *Az én XX. századom* (Enyedi Ildikó, 1989).
3. Bécsi professzorok – *Az én XX. századom* (Enyedi Ildikó, 1989): „hímsoviniszta” professzora, az *Utazás a koponyám körül* (Révész György, 1970) Pötzl professzora.
4. Elosztrákosodott magyarok – Széchenyi a *Hídember* (Bereményi Géza, 2002) elején nem tud magyarul, ezt Cserhalmi–Wesselényi az orra alá is döngöli.

5. Ma: a Nyugat mint illúzió – *Zsötem* (Salamon András, 1991): a magyar lányok sanyarú sorsa Bécsben.

Balkán: Mesevilág – A Jókai-hagyomány szerint (vö.: *Az aranyember*, Gertler Viktor, 1962). *A Balkán, Balkán!* (Maár Gyula, 1993), Panait Istrati nyomán a Balkánt mesébe illő világként ábrázolja, erőteljes ottomán színezettel. *A Hídember* (Bereményi Géza, 2002) aldunai jelenetében mindez az orientalizmus képi eszköztárával kombinálódik.

Baltikum: Seholy sincs, illetve létezése bizonytalan – *A Terézanyu!* (Bergendy Péter, 2004) c. filmben az egyik emlegetett szerető lett volt, de ebben bizonytalanok a lányok.

Besenyők: a történelemkönyvekből ismert ellenségek – Koltay Gábor: *Honfoglalás* (1996), és *Sacra Corona* (2001).

Bizánciak: rokonszenves idegenek – *István a király* (Koltay Gábor, 1983), *Honfoglalás* (Koltay Gábor, 1996): a magyarokat ők (is) keresztény hitre próbálják téríteni.

Bolgárok: Boldogtalan szerelem – Léna, aki 1956-ban a magyar fiú helyett Szófiát választja: *Pannon töredék* (Sólyom András, 1997).

Burma: *Az én XX. századom* (Enyedi Ildikó, 1989) – egy villanásnyi „abszolút máshol”: „öslakó”, bambusz-erdő.

Cigányok (romák) [ld. részletesen: a főszövegben]:

1. „Tiszták” egy mocskos korban, az 50-es években – A dokumentarista hagyomány normáinak megfelelően filmezett „autentikus” cigányok. Sára Sándornál (*Feldobott kő*, 1968) a barbár önkénynek ellenálló, a diktatúra által végül megtört csoport.
2. A se-nem-ma-se-nem-tegnap időtlenségébe kimenekítve (*Paramicha vagy Glonci az emlékező*, Szederkényi Júlia, 1993), vagy száműzve, a falu s a valóság szélén élnek a cigányok – pl. *Romani Kris - Cigánytörvény* (Gyöngyössy Bence, 1998), *Dallas Pashamende* (Pejő Róbert, 2004). Furcsa lények: pl.: *Kísértések* (Kamondi Zoltán, 2002) cigánylány főhőse, illetve jó kedélyű csodabogarak: *Országalma* (Czabán György, 1998); *Tündérdomb* (Szőke András, 2001).
3. Velünk élnek. Iskolatársaink, városi szegények – *A kis utazásban* (KVB, 2000), vagy előtte: a Budapesti iskola egyes filmjeiben, és más, klasszikus cinéma-vérité irányultságú filmekben (Sára Sándor *Feldobott kő*, 1967; Gyarmathy Lívია *Koportos*, 1979; Schiffer Pál *Cséplő Gyuri*, 1978).

4. Kedves svihákok – a „józsefvárosi” filmekben (*Nyócker*, Gauder Áron, 2004; *Rap, revü, Rómeó*, Oláh J. Gábor, 2004; *Szőke kóla*, Barnóczy Ákos, 2005 stb.)

Cigaretta: nyugati cigi: az elvágyódás, a fogyasztói társadalom metaforája – *Csinibaba* (Tímár Péter, 1996).

Címek:

1. Egyetemes irodalmi-zenei alapanyag – *Woyzeck* (Szász János, 1994), *Werckmeister harmóniák* (Tarr Béla, 2000).
2. Történelmi film – múltbeli hősök, elmúlt korok, az elosztrákosodott Monarchia: pl. *Redl ezredes* (Szabó István, 1985).
3. Marketing-célok – nemzetközi filmpiacon értékesíthető áruvédjegy: a *Dealer* (Fliegauf Benedek, 2004), *Taxidermia* (Pálfi György, 2006), *Getno* (Salamon András, 2003).

Csehek: Szinte egyáltalán nincsenek. Egy személyben Jiri Menzel képviseli őket. – *Szívzűr* (Böszörményi Géza, 1981), *Franciska vasárnapjai* (Simó Sándor, 1996), *Felhőjáték* (Maár Gyula, 1983). Annál jelentősebb a cseh filmművészet hatása.

Disszidensek:

1. Idegen – Kern Andrásék mint visszatért hajléktalan disszidensek az *Idő van* (Gothár Péter, 1985) c. filmben.
2. Kitántorgottak – ld.: „amerikaiak”, és a főszöveg „Ambivalens identitás: hazai kisebbségek, álkülföldiek, külföldi és határontúli magyarok”, valamint „Nyugat” c. fejezeteit.

Dokumentumfilmek: A valóságábrázolás másféle szabályai szerint ábrázolja az idegenséget, mint a játékfilmek – *Társasutazás* (Gazdag Gyula, 1984), *Én is jártam Isonzónál* (Gulyás Gyula – Gulyás János, 1982–86), *Magyar Nők a Gulágon* (Sára Sándor, 1991).

Dollár: Luxus és bűn. – *A veréb is madár* (Hintsch György, 1968); *Hét tonna dollár* (Hintsch György, 1973): álom egy magyar kocsmában arról, hogy hogyan lehet külföldön gyorsan meggazdagodni szerencsejátékból. Az *elvarázsolt dollár* (Bujtor István, 1985).

Dunai hajósok: „Jó” és „rossz” idegen egyaránt lehet.

1. Szerb hajós, aki rokonszenves, de megölik – *Vademberek* (Szurdi Miklós, 2001).
2. Román uszályos, akivel elszökött Pelikán felesége – *A tanú* (Bacsó Péter, 1969).

Egyetemesség – európaivá – stilizált idő, amely sajátosan filmbéli: az erdő, a magányos kunyhó, vagy éppen a sivár és kietlen beton-siva-

tag. Mese, dráma, geometria – Janisch, Attila, *Másnap*, 2004 és *Árnyék a havon* 1991; Enyedi Ildikó, *Bűvös vadászán*, 1994; Fliegaufer Benedek, *Rengeteg*, 2003.

Erdély:

1. A zord, s korántsem „édes” Erdély – pl. Aradon forgatták Tarr Béla: *Werckmeister harmóniák* c. filmjét (ezt persze csak a várost jól ismerők látják), itt teljesebbé válik a rendező, ill. Krasznahorkai apokaliptikus víziója. Kamondi Zoltán filmjét pedig a misztikus-félelmetes Gyilkos-tónál (*Az alkimista és a szűz*, 1999). További filmes példák a hegyes-völgyes, zord Erdélyre: Gothár Péter: *A részleg* (1995), Gulyás Gyula: *Fény hull arcodra* (2002).
2. Napsütötte lankás táj – Hajdu Szabolcs: *Tamara* (2002).
3. Nemcsak háttér: kevés filmben. – Kivételek: az Erdélyben, erdélyi rendező által forgatott *Kínai védelem* (Tompai Gábor, 1999); az *Ennyiből ennyi. Erdély 1990* (Maár Gyula, 2001).
4. Erdély a magyar filmek számára külföld (ugyanakkor olcsó és közeli forgatási helyszín – pl.: a Koltai Róbert a *Világszámot* Szatmárnémetiben forgatta). Ld. még: „Románia”.

Európa:

1. 1990 előtt nincs ilyen – Csak az egyes nyugati országok vannak, s az osztrák határ „a Nyugattól” választ el.
2. 1990 után már nem teljesen külföld – A korábbiaknál már magabiztosabban mozognak ott a magyar rendezők, s a magyar filmszereplők egyaránt. Nem téma sem a határ, amit át kell lépniük, sem a máság, amivel szembesülnek. Európa egyre inkább belföld, még a populáris filmben is; a *Hyppolitban* (Kabay Barna, 1999) is jól beszél már az ifjúság az idegen nyelveket. Egy-egy külföldről már nem is lehet eldönteni, hogy hová valósi (*Szerelemtől sújtva*, Sas Tamás, 2002).

Feketék: Még európai – nemhogy amerikai – nézőpontból is *politically incorrect* módon ábrázolt csodabogarak-csodalények – pl.: *Idő van* (Gothár Péter, 1985), *Ég veled!* (Pacskovszky, 2004); a *Zimmer Feriben* (Tímár Péter, 1998) a kubai lány rokonszenves, ám túlzóan egzotikus is; ugyanez a helyzet a Pacskovszky József-féle *Lopott képekben* (2005).

Finnek: Nyugatiak; barátságosak. A finn nép, mint „rokon-nemzet” nemigen tűnik fel. – *Kisvasút és a gézengúzok* (Markos Miklós, 1984): egy finn házaspár gyereke elcsatangol, elvész a nagy Budapes-

ten. „Helsinki, az már nyugat?” – kérdezi a *Csinibaba* (Tímár Péter, 1996) egyik szereplője.

Franciák, Franciaország:

1. A civilizáció és a (szellemi) szabadság hazája – A kettő általában együtt: *Falak* (Kovács András, 1968), *Szerelmesfilm* (Szabó István, 1970), *A szökés* (Gyarmathy Lívia, 1996): a francia közvetítő, *Moszkva tér* (Török Ferenc, 2000), *Sípoló macskakő* (Gazdag Gyula, 1971).
2. Francia nevű magyarok – Pierre, a *Megáll az idő* (Gothár Péter, 1981) lázadója, vagy Lucie az *Ötödik pecsétben* (ld.: lent, 5. pont).
3. „Kulturális – monémák”: irodalom és zene – *Molière: Dandin György, avagy a megcsúfolt férj* (Várkonyi Zoltán, 1972), *Sade márké és élete* (Szirtes András, 1992). Sanzon: „Tombe la neige” – mondják, éneklük az *Ajándék ez a napban* (Gothár, 1979).
4. Szerelem, szex – Lucie a régi, szép idők csábító tanúja az *Ötödik pecsétben* (Fábrí Zoltán, 1976) vörös rúzzsal, kéjes mosollyal adja oda magát egy darab húsért. „Francúz” kór: *Nárcisz és Psyché* (Bódy Gábor, 1980). Az *Egy szerelem három éjszakájában* (Révész György, 1967) francia katonaszökevény a II. világháború alatt; francia főszereplő magyar szerelme: *Ideiglenes paradicsom* (Kovács András, 1981); *A rejtőzködő* (Kézdi-Kovács Zsolt, 1985); *A mi szerelmünk* (Pacskovszky József, 2000). A *Csak szex és más semmiben* (Goda Krisztina, 2006) Dobó Kata egyik volt szexpartnerere a sok közül: egy francia.

Globális hős, globális piacra – *Chico* (Fekete Ibolya, 2001).

Görögök:

1. Ókor – *Orfeusz és Euridiké* (Gaál István, 1985); *Szerelmem Elektra* (Jancsó Miklós, 1974)
2. Újkor – Csak a Magyarországra tévedt görög kommunisták: *Feldobott kő* (Sára Sándor, 1968), *Isten és ember előtt* (Makk Károly, 1968); és a már-már abszurd identitásmixszel megáldott hajléktalan a *Csudafilmben* (Ragályi Elemér, 2004): a magyar zsidó, de egyúttal görög származású csölakót alakító Kern András.

Grúzia: ld.: Közép-Ázsia és Kaukázus.

Határok:

1. A vágyott, elérhetetlen „üveghegyentúl” – Ahonnan a ’80-as évekig nincs visszaút: *A ménészgazda* (Kovács András, 1978), *Egymásra nézve* (Makk Károly, 1982), *Elveszett illúziók* (Gazdag Gyula,

- 1982). *Előre!* (Erdélyi Dániel, 2001): egy egész család választja – kényszerűen – a kivándorlást.
2. 1990 után elveszti a jelentőségét – Úgy szelik át a határt a *Balra a napban* (Fésős András, 2000), vagy a *Szép napokban* (Mundruczó Kornél, 2002).
  3. Dél és Észak-kelet felé megőrzi jelentőségét – ld.: *Chico* (Fekete Ibolya, 2001), *Passzport* (Gothár Péter, 2000).

Horvátok: Csak történelmi filmekben és csak a „trianoni” határokon túl. A közelmúlt történelmének harcos horvátjai: Fekete Ibolya *Chico* c. filmjében (2001).

Horvátország: Történelem – horvát usztrasák, *Sirokkó* (Jancsó Miklós, 1969), Fábri Zoltán *Befejezetlen mondatának* (1974) Dalmáciája.

Idegen nyelv:

1. A gonosz ellenség, a gyűlölt nagyhatalom nyelve „eredendően csúnya” és érthetetlen – pl. a német (Szabó István: *Szerelmesfilm*, 1970), az orosz (Sára Sándor: *A vád*, 1996).
2. Az angoltanulás mint a rendszerváltozás utáni Magyarországra jellemző tevékenység – Szabó István: *Édes Emma, Drága Böbe*, 1991, Fazekas Csaba: *Boldog születésnapot!*, 2003, Pálos György: *Sztornó*, 2006.
3. Az „elidegenítés” – az *Álmodó ifjúság* (Rózsa János, 1974) francia szalonja.
4. Bensőséges kommunikáció – *Simon mágus* (Enyedi Ildikó, 1999) és a francia lány között, „meta-nyelven”.
5. A múltat jelképező orosz – *Édes Emma, Drága Böbe...* (Szabó István, 1991)
6. A magyar filmi konvenció szerint a külföldiek is magyarul beszélnek. – Javarészt magyar színészek játsszák őket; pl.: az angolokat Darvas Iván, Bujtor István, Tordai Teri stb., *A Pendragon legendában* (Révész György, 1974).
7. '90 után már egyre kínosabb nem beszélni idegen nyelveket – *A Hyppolit* (Kabay Barna, 1999) az első film, ahol a nyelvismertek hiányát mint negatívumot tematizálják, bár ez sem egyértelmű, hiszen a főszereplő nyelvi esetlensége humoros magánszámra szolgál ürügyül a bájosan műveletlen Koltainak. Másutt a főhős nagyon pórul jár amiatt, hogy nem tudja magát a külföldiekkel megértetni, Róma helyett Budapesten köt ki (Kocsis Ágnes: *Frisz levegő*, 2006.)
8. Állatnyelvek – *Tamara* (Hajdu Szabolcs, 2004)

Idegenek, akik mi vagyunk: Félelmeink, szorongásaink megtestesítői – A horror-filmek műfajából ismert figurák, meghatározhatatlan eredetű, származású félelmetes idegenek: pl.: *Hosszú alkony* (Janisch Attila, 1997), *Másnap* (Janisch Attila, 2004).

India: Aranyszínű mesevilág. – *Felhő a Gangesz felett* (Dettre Gábor, 2001): India előbb a főhős álomképeiben, majd a film végén szerelmével útra kelnek, hogy tényleg elutazzanak Indiába. Egy indiai lány maga az egzotikum: az *Álombrigád* (Jeles András, 1983) amúgy is szürreális meséjében.

Izraeliek: *A Terézanyu!* (Bergendy Péter, 2004) sármos félig izraeli szeretője: a szívtipró Csányi Sándor.

Japánok: nyugat-európai szemmel – Immár a magyar filmbe is „begyűrűzött” a japánok nyugat-európai ábrázolásának sztereotípiája: a *Kontroll* c. (szakmai- és közönség) sikerfilmben (Antal Nimród, 2003) feltűnnek a bugyuta, vigyorgó, fényképezőgépes japán turisták, akik nem váltottak jegyet. (A klisé nem semlegesíti a jelenetvégi ironikus „csavar” sem).

Jugoszlávok:

1. A múltban: partizánok – ők képviselik, a közeli idegent, aki „jobb, bátrabb nálunk”, pl.: *Circus Maximus* (Radványi Géza, 1980), *Hosszú vágta* (Gábor Pál, 1983).
2. A jelenben: meg-megjelennek mint migránsok – *Könnyű vér* (Szomjas György, 1989) c. filmtől kezdve.

Kanada:

1. Szublimált, árnyoldalaktól mentes Amerika – a *Franciska vasárnapjaiban* (Simó Sándor, 1996); Lajos kimegy Kanadába a lányához a *Feri és az édes életben* (Czabán György, 2001). Vágyva-vágyott álomvilág, ahová végül eljutnak jobb sorsra érdemes hőseink. (ld. még: a „Niagara vízesés” címszónál.)
2. Kivándorlási célország – *Mélyen őrzött titkok* (Böszörményi Zsuzsa, 2004).

Kelet-Közép-Európa:

1. A ma közös, zord, szürke világa: a mi világunk, de olyan világ amilyenben nem szeretnénk élni: a vágyainktól idegen. – lásd pl.: Szász János (*Woyzeck*, 1994), Gothár Péter (*A részleg*, 1995), Tarr Béla (*Kárhozat*, 1987; *Werckmeister harmóniák*, 2000).
2. Kvintesszenciája a magyar, a cigány, a zsidó sors, díszlete: *Románia*. [Ld. részletesen: e három címszónál, ill. a főszövegben].

3. Közép-Európa – Régióink mint valós történeti képződmény [ld.: Közép-Európa szócikk].

Képeslap: Fiktív külföld – *Amerikai anizs* (Bódy Gábor, 1975). Az elnyomás világában a szabadság csalóka képe: *Csinibaba* (Tímár Péter, 1996): a pestről küldött kanadai képeslap, *Szerelem* (Makk Károly, 1970): a pestről küldött amerikai képeslap, *Apa* (Szabó István, 1966): svájci képeslapok.

Kínaiak:

1. Pozitív kép – *Közel a szerelemhez*: magyar rendőr és kínai piacos lány románca (Salamon András, 1998).
2. Titokzatos idegenek – *Rap, revü, Rómeó* (Oláh J. Gábor, 2004).
3. Nevetségesek – *Magyar vándor* (Herendi Gábor, 2003).
4. Kínaiként számon tartott megjelenített más ázsiai migránsok – *Rap, revü, Rómeó* (Oláh J. Gábor, 2004): mongolok.

Kisebbségek: ld.: „nemzetiségek”.

Kóla: szabadság, Nyugat – *A Megáll az idő* (Gothár Péter, 1981) legendás jelenetében a „nyugati mámor, szabadság” maga; mindezt az ironikus rendezői nézőpont relativizálja. (Ld. még: „cigi”)

Közép-Ázsia és a Kaukázus: Mesevilág – *Natasa* (Tóth Tamás, 1997); *Kisvilma* (Mészáros Márta, 2000). Archaizáló, finom gravírozású grúz történet: *Bolond gránátalmafa* (Mészáros Péter, 1999).

Közép-Európa (nem ugyanaz, mint Kelet-Közép-Európa!):

1. Múlt idő: „Atlantisz” – Egy lehanyaglott, de egykor dicső civilizáció *Esti Kornél* (Pacskovszky József, 1994), *Az én XX. századom* (Enyedi Ildikó, 1989), *Herkulesfürdői emlék* (Sándor Pál, 1976).
2. Osztrák-Magyar Monarchia – német-ajkú, meghatározatlan/„vegyes” származású hős a *Redl ezredesben* (Szabó István, 1985), aki ruszin, de német anyanyelvű, magyar gyökerű. A Monarchia multi-kulturális közege visszatérő toposz (*Szeressétek Ódor Emíliát*, Sándor Pál, 1970 stb.).
3. *A Pál utcai fiúk* (Fáabri Zoltán, 1968) soknemzetiségű – magyar, tót, zsidó – gyerekvilága. – Ld.: még a „Lengyelország” címszónál (*Csoda Krakóban*, Groó Diana, 2004).

Külföldi színész magyar szerepben: Külföldiként magyar hanggal, magyar identitással, furcsán tátogva.

1. Főleg lengyelek, és más „szocialisták”, akik a film története szerint viszont magyarok – *Egymásra nézve* (Makk Károly, 1982), Mészáros Márta Nowickije (*Napló-tetralógia*).

2. Nem helyettesíthető arcok – A szerb, de Bulgáriában élő Dzsoko Roszics pl. az egyik legfoglalkoztatottabb „magyar” színész. Pl.: a *Talpak alatt fűtyül a szél* (Szomjas György, 1976) c. filmben ő „a” magyar betyár. A *Csak egy moziban* (Sándor Pál, 1985) Jean-Pierre Léaud a magyar rendező.
3. Angol gyerekek – A *Pál utcai fiúk* (Fábri Zoltán, 1968).
4. Nyugati sztárok – A finn kultuszfilmrendező, Aki Kaurismäki kedvenc színésznője Kati Outinen A *Mélyen őrzött titkokban* (Böszörményi Zsuzsa, 2004) amerikai („kanadás”) magyarként tűnik fel.
5. Profi külföldi színészek – A „nemzetközivé” váló magyar film felnőtté válásának szimbolikus pillanata, amikor angolok és oroszok játsszák egy Budapesten játszódó magyar (bár koprodukcióban készült) filmben, azt hogy... angolok, oroszok, azaz a külföldi az, ami: *Bolse Vita* (Fekete Ibolya, 1995).

Labancok:

1. A labanc nem más mint a (kuruc) magyar antinómiája – magyart sanyargató osztrák, kegyetlen–ravasz idegen: a *Szegénylegényektől* (Jancsó Miklós, 1965) a *Hídemberig* (Bereményi Géza, 2002) és a *Sobriüg* (Novák Emil, 2004). De a vallási ellentét nincs jelen.
2. Közeli ellenség – A *Hídemberben* (Bereményi Géza, 2002) a Darvas Iván alakította Metternich „ambivalens idegen”: (ki)ismeri a magyarokat, talán még tiszteli is őket konokságukért.

Latin nyelv: elég gyakori, történelmi filmekben a XX. században is – Pl. a *Hangyabolyban* az apácák: *sorornak* szólítják egymást (Fábri Zoltán, 1971), jelentése: idegenség, régmúlt. Még filmcímek is: *Circus Maximus* (Radványi Géza, 1980). Az *Apa* (Szabó István, 1966) című filmben a fiú apja latintudásával büszkélkedik barátjának: a latin itt is titokzatos csoda.

Lengyelek:

1. Barátaink – A *Tiszta Amerika* (Gothár Péter, 1987): lengyel hajléktalan, akit hősünk a „lengyel–magyar két jóbarát” szólással üdvözöl, lengyel eredetiben. De a történelmi filmek e „barátságot” nemigen dolgozták fel, kivétel a *80 huszár* (Sára Sándor, 1978) és egy új film: *Vadászat angolokra* (Bagó Bertalan, 2005).
2. Ellenségeink – A Thököly-felkelés idején játszódó filmben, *A trombitásban* (Rózsa János, 1978) a lengyelt habozás nélkül lemészárolják a haramiává züllött kurucok.

3. Sanyarú sorsúak – *Potyautasok* (Sóth Sándor, 1989): a kegyetlen lengyel kommunista rendszer.
4. Szomszédaink. – Könnyű odakocsikázni: *Az utolsó blues* (Gárdos Péter, 2001). A lengyel nő: egy másik élet ígérete.
5. Rokonaink, őseink – *Lengyel ős: Útközben* (Mészáros Márta, 1979): egy lengyel származású magyar asszony identitáskeresése és jövő nélküli kapcsolata lengyelföldön. A rendező saját lengyel őseinek nyomában: *A mi szerelmünk* (Pacskovszky József, 2000).
6. „Jiddischland” – *Csoda Krakóban* (Groó Diana, 2004): Lengyelország mint Galícia.

Lettek: ld. „Baltikum”

Maffiózók – Az *Európa Express* (Horváth Csaba, 1998) Zavarov névre hallgató, a volt Szovjetunió közelebről meg nem nevezett vidékéről származó maffiavezére, aki egy egész vonatot ejt túsul.

Mesés Ázsia – *A sánta dervis* (Kis József, orosz-magyar film, 1987), Vámbéry Ármin a sivatagon át útban Bokharába, a magyarok múltját kutatva. (Lásd még: a „Közép-Ázsia, Kaukázus” címszónál!)

Michael Jackson – *Szívzűr* (Böszörményi Géza, 1981): Jackson, aki saját magát – a sztárt – alakítja, egy röpke jelent erejéig.

Migránsok: ld. kínaiak

NDK-sok:

1. „Poszt-nácik” – *A kis utazás* (Buzás Mihály, 2000).
2. Post festam – *Zimmer Feri* (Tímár Péter, 1998).
3. Kelet-Berlin mint Nyugat-Moszkva – *Párbeszéd* (Herskó János 1964): Judit Berlinbe megy tanulni: itt Berlin mint egy „második Moszkva”, szocialista elitegyetem jelenik meg.
4. Élsportolók – Pálfi György: *Taxidermia*, 2005

Németek:

1. Nácik – *Elysium* (Szántó Erika, 1986); az *Utószezonban* (Fábrí Zoltán, 1966) az Eichmann-perről archív dokumentum-felvétel látható. Hetediziglen is nácik: a *Szerelmesfilmben* (Szabó István, 1970) Jancsi egy német lányt kínozza az apja „bűnei” miatt.
2. Turisták (NDK/ NSZK) – *A Pogány madonna* (Bujtor István, 1980). Andorai Péter álnémet álturista a *Könnyű vérben* (Szomjas György, 1989)
3. Milliomosok Mercedesszel – a nyugatnémet Lohmann, akinek a fiát elrabolják az *Alvilág professzorában* (Szemes Mihály, 1969). A német milliomos, aki elvonná feleségül Ónodi Esztert

(*A Szent Lőrinc folyó lazacai*, András Ferenc, 2002), ha ebben egy repülőgép-szerencsétlenség meg nem akadályozná.

4. Német nyelv: „A magyar Nyugat” – a *Falfúróban* (Szomjas György, 1985) szól a Danubius rádió.
5. A németek „hült helye” – A Balaton német turisták nélkül: *Szezon* (Török Ferenc, 2004).

Németország:

1. Idegen föld – *A Macskajáték* (Makk Károly, 1972) egyik hősnőjének végtelen idegen új hazája, amit a Szkalla-nővér német veje jelképez (akit nem látunk, de hallunk róla: kedves, de idegen) *Magyarok* (Fábri Zoltán, 1977)
2. Szabadság-föld. – Új toposz: a berlini fal ledöntése, mint a szabadság (a magyar rendszerváltás!) metaforája: *Roncásfilm, avagy mi van ha győztünk* (Szomjas György, 1993), *Bolse vita* (Fekete Ibolya, 1995).

Nemzetiségek Magyarországon (ld. még: svábok, tótok):

1. Svábokról, szlovákokról, szerbekről alig van szó az egyébként nagyszámú magyar történelmi filmben. – Még ott is alig, ahol ez különösen indokolt volna, pl. *Hideg napok* (Kovács András, 1966).
2. Románok, horvátok, netalán vendek még ritkábban tűnnek fel. – A felvidéki-délvidéki filmekből „kiretusálják” a nemzetiségeket, pl. *Witman fiúk* (Szász János, 1997). [ld.: még az egyes nemzetiségi szócikkeknel és a főszövegben].

Niagara vízesés: a szabadság–szerelem metaforája – *Csinibaba* (Tímár Péter, 1996). A megvalósult álmom: *Feri és az édes élet* (Czabán György, 2001). (ld. még: a „Kanada” címszónál!)

Nők: Bevándorlóként könnyebb nőnek lenni, mint férfinak – A külföldi nő nem jelent „fenyegetést”, sőt! lásd pl. *Közel a szerelemhez* (Salamon András, 1999).

Nyugat:

1. „Haladás” – *Az én XX. századom* (Enyedi Ildikó, 1989): Párizs, New York, Ausztria, Hamburg.
2. „Ellenséges nyugati hatalmak” – A Nyugat kriminalizálása gyakorlatilag ismeretlen téma a magyar filmvásznon, a ’70-es évektől mindenképpen.

Olaszok, Itália:

1. Itália dicső múltja – *Boccaccio – A zsarnok szíve* (Jancsó Miklós, 1981), ill. egyetemes kulturális öröksége.

2. A kevésbé dicső, fasiszta, közelmúlt – *Miss Arizona* (Sándor Pál, 1987).
3. Szerelem – *A Herkulesfürdői emlékekben* (Sándor Pál, 1976) egy olasz lány, akibe a főhős szerelmes, Carla Romanelli alakításában. Olasz szépfíúk: *A Szent Lőrinc-folyó lazacai* (András Ferenc, 2002).
4. Szabadság – Kocsis Ágnes *Friss levegő* c. 2006-os filmjében a középiskolás főszereplő-lány útnak indul, hogy stoppal Rómába jusson, megszabaduljon fullasztó budapesti életétől (igaz, csak a határig jut el). Róma itt valójában mintegy Párizs funkcióját tölti be: kellő távolságban, de elérhető közelségben található csábító nyugat-európai, egyúttal latin nagyvárosként valóra válthatóan látszó vágyálmok paradicsoma.

Óperenciás tenger – idegen-fenséges hullámok: az óceán Vlagyivosztoknál, *Bolse vita* (Fekete Ibolya, 1995), szélfúttá dűnék a Balti tenger partján: *Balra a nap nyugszik* (Fésős András, 2000).

Orientalizmus: *Ének a csodaszarvasról* (Jankovics Marcell, rajzfilm, 2001); a magyar múlt perzsaszőnyegre kiterítve [ld. még: a mesebeli idegen fejezetben]. Az orosz és balkáni témákat is gyakran ábrázolják az orientalizmus jegyében (Szaladják István: *Madárszabadító, felhő, szél*, 2005; Maár Gyula: *Balkán, Balkán!* 1993).

Oroszok [ld. részletesen: a főszövegben]:

1. Jó elvtárs/kedves ember, de jól láthatóan mégis idegen – '50-es, majd '60-as évek: *Budapesti tavasz* (Máriássy Félix, 1955), *Így jöttem* (Jancsó Miklós, 1965); *Csillagosok katonák* (Jancsó Miklós, 1967); *A tizedes meg a többiek* (Keleti Márton, 1965); de még a szabadságharc leverésének kontextusában is: a *Szirmok, virágok, koszorúkban* (Lugossy László, 1984). Később, a '90-es évek végétől a nosztalgiafilmekben: *Csocsó, avagy Éljen május elseje* (Koltai Róbert, 2001).
2. Maga az ördög – a '90-es évek elején-közepén, a 45-, illetve 56-körüli időszak ábrázolásakor: *Magyar rekviem* (Makk Károly, 1990); Gyarmathy Livia: *A szokés*, 1996, Sára: *Könyörtelen idők*, 1991, *A vád*, 1996.
3. Ódon hangulatú orosz mesék – *Haggyállógva Vászka* (Gothár Péter, 1996), melynek alcíme: *Lágermese*; *Vasisten gyermekei* (Tóth Tamás, 1993) és *Natasa* (Tóth Tamás, 1997); *Három nővér* (Lukács Andor, 1991).

4. „Szintézis”: a titokzatos idegen. – *A bűvös vadász* (Enyedi Ildikó, 1994) című filmben ambivalens, nehezen megítélhető, kiismerhetetlen, de (éppen ezért) magával ragadó szereplő: az orosz sakkozó. Hasonlóan furcsa, ám szerethető oroszok: *a Bolse vitaban* (Fekete Ibolya, 1995), orosz földművesek Szaladják István filmjében (*Madárszabadító, felhő, szél*, 2005).

Rádió – A SZER, a BBC: London, München hangja az éteren keresztül jut el számos történelmi film szereplőjéhez, pl.: *A szökés* (Gyarmathy Livia, 1996); *Szamárköhögés* (Gárdos Péter, 1986).

Romák: ld.: cigányok.

Románia, románok:

1. Lepusztult, hegyes-völgyes, zord világ – ld.: Erdély-szócikk
2. Ellenség – *A tanú* (Bacsó Péter, 1969): Pelikán felesége egy román uszályossal szökött meg. De pl. az *Édes Annában* (Fábrí Zoltán, 1958) a román hadsereg román volta el van mosva.
3. Szomszéd – *A Bolondos vakációban* (Makk Károly, 1967) csak egy szomszéd ország, lányokkal, tengerparttal stb.
4. Temesvár, Bukarest, 1989: a szabadság, a rendszerváltás metaforája – *És mégis* (Kézdi-Kovács Zsolt, 1991): a meghasonlott főhős, Zeyk Kristóf, a film végén romániai forradalom hírére autóba ül, és útnak indul.

Ruténok: Csak véletlenszerűen. A legvédtelenebb kisebbség — *Redl ezredest* (Szabó István, 1983) mondják ruténnak, amit azzal egészítenek ki a sötét tervek szövegető Habsburgok, hogy mint ilyen, ideális célpont: nem áll mellette-mögötte sem lobbí, sem lázadni kész tömeg (ezért nem lehet zsidó vagy cseh a készülő koncepciók per áldozata).

Spanyolország:

1. Spanyol polgárháború – Történelmi film: *Fedőneve: Lukács* (Köő Sándor és Manosz Zahariasz, 1977). Zalka Máté a spanyol polgárháborúban.
2. Turistacélpont – *Guernica* (Kósa Ferenc, 1982). '80-as évek: a munkások is „szabadon” utazhatnak: Kovács Margit téglagyári munkásnő egy szobrász tanácsát követve elmegy Spanyolországba, hogy megnézze Picasso Guernicáját.

Svábok: Nagyritkán kerülnek csak elő – *A Törvénytelen* (András Ferenc, 1994) hőse keresi sváb apját. A kitelepítésekről nem készültek filmek, hacsak nem számítjuk ide a *Porcelánbabát* (Gárdos Péter, 2004).

Svájc:

1. Fasizálódó környezet a II. Világháború idején – *Dóra jelenti* (Bán Róbert, 1978.)
2. Idill – alpesi, kies kanton-képeslapok az *Apában* (Szabó István, 1966)

Svédország, svédek:

1. „A Nyugat” – *Potyautasok*: (Sóth Sándor, 1989): Lengyelországból a „nyugati” Svédországba szeretnének átúszni (!).
2. Szexszimbólum – *Csinibaba* (Tímár Péter, 1996): „azt hiszitek nem tudom, hogy mind csak a svéd tejcsárda kedvéért vagytok itt?” – fakad ki a fagyaltárus a moziban a Fellini-féle *Dolce Vita* Anita Ekbergjére utalva.

Szerbek: Jó emberek – *Vademberek* (Szurdi Miklós, 2001): Cserhalmi a jólelkű szerb, posztjugoszláv dunai hajós, rossz szerb akcentussal. (Alig-alig látni szerbeket, „rácokat” pedig egyáltalán nem; ld.: még: Jugoszlávia).

Szlovákok: ld.: „tótok”.

Szovjet vezetők:

1. Lenin – a régi ismerős: *Álombrigád* (Jeles András, 1983).
2. Sztálin – az „ikon”, „Sztálin a harcunk”, Sztálin ledöntött szobra: *Napló* (*Napló apámnak, anyámnak*, 1989); *Téltalálat* (Szabó Illés, 2002); a Sztálin-szobor mutatóujja a *Csinibaba* c. filmben (Tímár Péter, 1996) [ld.: a főszövegben].
3. „Nagykutyák”: mindig ünnepi beszédet mondanak – Kedves, időnként groteszk, de semmiképpen nem félelmetes figurák (*Taxidermia*, Pálfi György, 2006; *Csocsó, avagy Éljen május elseje*, Koltai Róbert, 2001).

Szovjetunió (ld. még: oroszok):

1. Mészáros Márta révén otthonossá válik – A szovjetek magyar eredetiben beszélnek... (*Napló gyermekeimnek*, 1981 (bemutató: 1983); *Napló szerelmeimnek*, 1987; *Napló apámnak, anyámnak*, 1989; *Kisvilma. Az utolsó napló*, 2000).
2. Elnyomó rendszer – Sára, Gyarmathy. (Ld. részletesebben: az oroszok címszónál!)

3. A '90-es évektől mesevilág – ld.: fent, a „csodálatos idegenről” írottakat a főszövegben valamint a „szovjet vezetők”, a „Közép-Ázsia” valamint az „oroszok” címszavaknál!].

Sztárok (magyar epigonjai) – a *Gyertek el a névnapomra* (Fábri Zoltán, 1983) Piros Ildikója: mint Jane Fonda. Bujtor István mint Piedone (Bujtor István, *Pogány Madonna*, 1980).

Térkép, földrajz:

1. Csak történelmi filmekben, ott is ritkán – pl.: *Miss Arizona* (Sándor Pál, 1987).
2. *Road-movie* – Sajátos módon még a road-movie is mellőzi az efféle információk közlését, a pontos helymeghatározást, pl. *Balra a nap nyugszik* (Fésős András, 2000); *Az utolsó blues* (Gárdos Péter, 2001).

Tótok (szlovákok):

1. Lenézett tótok – *Az Álmodó ifjúság* (Rózsa János, 1974) koszos „hegyiparasztjai”.
2. Folklor-tótok – a *Jadвига párnája* (Deák Krisztina, 2000) egyszerű falusi folklor-szlovákjai.
3. Öntudatos nemzetiség – A *Jadвига párnájában* (Deák Krisztina, 2000) a szlovák nacionalista lázító pap: egyértelműen negatív szereplő. Nemzetiségi ellentét a *Ki látott engem?*-ben is (Révész György, 1977), sztrájkoló magyar aratók és sztrájkterő tót parasztok.

Törökök:

1. Hálás (mindig legyőzhető) ellenség – *Egri csillagok* (Várkonyi Zoltán, 1968). A *Gyula vitéz télen-nyáron* (Bácskai Lauró István, 1970) ezt tematizálta is. Ugyanakkor kegyetlen, barbár harcos (éppen a janicsár, aki valójában nem is török, hanem Európában elrabolt, törökök-nevelte gyermek).
2. Kifinomult kényúr – A pasa, rózsalugasában. Az ellenség-kényúr kettősséget az irodalmi adaptációkban is viszontlátjuk (Fejér Tamás: *A beszélő köntös*, 1968; Kalmár László: *Gábor diák*, 1955).
3. Migránsok – Ali a jófej áltörök gyrosos a *Csak szex és más semmi*-ben (Goda Krisztina, 2005).

Történelmi film: a magyar néző a külföldiekkel leggyakrabban történelmi filmekben „találkozik” – [Ld.: részletesen: a főszövegben]

Ukránok, rutének, ruszinok:

1. „Oroszok” – Nemigen különülnek el a többi szovjet, poszt-szovjet néptől, embertől. A magyar filmekben az ukránok is „oroszok”. (Böszörményi Zsuzsa, *Vörös Kolibri*, 1995).
2. Szomszédaink – A *Passzport* (Gothár Péter, 2000) fontos kivétel: szomszédunkká teszi Ukrajnát, a filmvászonon is, Jelizavetá személyén keresztül, s a határ témájának „feldolgozásával”.
3. ld.: Rutének, ruszinok nincsenek.

Up-daptation: Az up-daptation fogalma olyan filmeket jelöl, „melyek irodalmi alapanyagukat kortárs szituációban, nyelvezettel, öltözettel és eszköztárral jelenítik meg.”⁴⁸ – Az *Elveszett illúziók* (Gazdag Gyula, 1982) kortárs magyar története mögött (valamint a főcímet illusztráló képkockákon) felsejlik a XIX. századi Franciaország. További példák: *Woyzeck* (Szász János, 1994), *Három nővér* (Lukáts Andor, 1991), *Szenvedély* (Fehér György, 1998). [ld. még a „világirodalom” címszónál].

Varázsló: A varázsló, a sámán, mint a „közülünk való idegen” archetípusa. – *Simon Mágus* (Enyedi Ildikó, 1999), aki a bibliai alaptörténet szerint is idegen Rómában. Kamondi Zoltán több filmjében is (*Az Alkimista és a szűz*, 1999; *Kísértések*, 2002). A *Kísértések* cigánylánya esetében a színes és a fekete-fehér váltakozásával, a kétféle montázs-technikával a film ki is emeli a két – térben is elkülönülő – világ kettősségét.

Világirodalom: az egyetemes (magas)kultúra része: „a miénk” – párbeszédek, hétköznapi szituációk része. Az *Ékezet* (Kardos Ferenc, 1977) hőse például Hemingway-t olvasat a halakkal álmodó öreg, vidéki portással. (ld. még: „zene, filmzene”). A nem magyar irodalmi alkotások adaptációja azonban ritka: *Dandin György, avagy a megcsúfolt férj* (Várkonyi Zoltán, 1972.) [ld. még az: „up-daptation” címszónál].

Világpolgárok (magyar, aki külföldön is otthon van): alig van.

1. Mesében — *Simon mágus* (Enyedi Ildikó, 1999)
2. Mozgalomban — *Chico* (Fekete Ibolya, 2001).

⁴⁸ vö. Screen. Special Issue: Adaptation and the Literary Film, Vol. 43., No 1., 2002/ Tavasz, ill. Dragon Zoltán, „Filmadaptáció: az irodalom és a film végtelen dialógusa”, Filmtett– Mozgóképes havilap (megjelenik Kolozsváron), IV. évf. első (29.) szám, 2003 február, 8–12. o.

3. Sportolóként (tornászként) — *Fehér tenyér* (Hajdu Szabolcs, 2006).
4. De a magyar külföldön általában kívülálló/ turista marad.

Zene (filmzene):

1. „Schubert: magyar” – A komolyzenei zenekari darabok a magyar filmek univerzumának integráns részét képezik, amennyiben maradnak a hagyományos (illusztratív, film ritmusát megadó) filmzene-funkciónál.
2. Az angolszász könnyűzenei számok – Az angol nyelvű betétdalok viszont általában a modern, nyugat-orientált fiatalság életmódját illusztrálják. Elvis Presley kedves idegen.
3. „Narratív” zene – *Macerás ügyek*: zenés film(ön)történet, ahol Godard-ról, Truffaut-ról szól a dal (Hajdu Szabolcs, 2000).

Zsidóság [ld. részletesen: a főszövegben]:

1. Közös sors – A zsidóság filmi ábrázolása a 90-es évekig gyakorlatilag konfliktus-mentesnek mutatja magyarok és zsidók együttélését. A Holokausztért jellemzően a németeket, esetleg egy jól körülhatárolható erőszakszervezetet (csendőrök) téve felelőssé. Zsidó és magyar sors szervesen összefonódik. A zsidó sors a magyar sors allegóriája, ill. metonímiája, s a filmekben sok zsidómentővel találkozunk. A *Szépek és bolondok* (Szász Péter, 1976) főhőse egy zsidó gyermeket kísérve önként választja a deportálást. Ezt a – még a vézskorszakban – is harmonikus szemléletet persze részben a kádár-korszak, e filmek keletkezésének kontextusa magyarázza; igaz, e hagyomány, meggyengülve bár, de a rendszerváltás után is folytatódik (Szabó Istvánnál: *Apa, Tűzoltó utca* 25. stb.; Fábri Zoltánnál: *Két félidő a pokolban*, 1962, *Az ötödik pecsét*, 1976; Jancsó Miklósnál: *Fényes szelek*, 1969; Radványi Gézánnál: *Circus Maximus*, 1980; Simó Sándornál: *Apám néhány boldog éve*, 1977, *Isten veletek barátaim*, 1987, *Franciska vasárnapjai*, 1997; Herskó Jánosnál: *Párbeszéd*, 1963; Sándor Pálnál: *Szerencsés Dániel*, 1983; Gárdos Péternél: *Szamárköhögés*, 1986; valamint: Bacsó Péternél: *Hamvadó cigarettavég*, 2001; Gödrös Frigyesnél: *Glamour*, 2000; Sípos Andrásnál: *Az én kis nővérem*, 1996).
2. A jóvátehetetlen Holokauszt – *Elysium* (Szántó Erika, 1986); *Senki-földje* (Jeles András, 1993), *A Napfény íze* (Szabó István, 1998), *Első kétszáz évem* (Maár Gyula, 1985), *Sorstalanság* (Koltai Lajos, 2004).
3. Titokzatos-mesés idegen (történelmi filmek) – *Tutajosok* (Elek Ildikó, 1989), *Csoda Krakkkóban* (Groó Diana, 2004). *A Jób lázadása*

(Kabay Barna, Gyöngyössy Imre, 1983) példa arra, hogy a filmek a különböző megjelenítési sémákat általában kombinálják: a kisfiú örökbefogadása magyarok és zsidók sorsának *összefonódását* szimbolizálja, de a mégoly rokonszenves idős zsidó házaspárt hosszú ideig az ablakon át, kívülről, *idegenként* figyeljük. Mire azután az idegenség-érzés oldódik, a kisfiú megszereti őket, elérkezik a *deportálások* ideje, mostohaszüleit magyar csendőrök hurcolják el.

4. A megmaradt, asszimilálódott budapesti zsidóság háború utáni identitása: amit egy-egy emlék, egy-egy szó, egy-egy könyv, egy-egy menóra őriz — *Csoda Krakkóban*, Groó Diana, 2004; *Film*, Surányi András, 2000; *A skorpió megeszi az ikreket reggelire*, Gárdos Péter, 1992; *Apám néhány boldog éve*, Simó Sándor, 1977.

KUTATÁS KÖZBEN

PAVLOVICS ATTILA – GYUROK JÁNOS

Kisebbségek – érdekképviselet

Pécsi regionális tapasztalatok

Az Országgyűlés 1993 júniusában közel 100%-os többséggel elfogadta¹ a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. Törvényt (továbbiakban Nektv.) és 2005. június 13-án, hosszas vita után a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló CXIV. Törvényt.

A kisebbségi önkormányzati rendszer megalkotásakor a kisebbségi törvény nemzetközi viszonylatban is egyedi, sajátos megoldást alkalmazott. A kisebbségi önkormányzati rendszer kiépítésével a Magyarországon élő kisebbségek jogot szerezhettek arra, hogy kiépítsék saját legitim önkormányzati rendszerüket, hogy megkezdjék belső rendszerváltozásukat és jogi lehetőséget kaptak arra, hogy a helyi érdekű közügyek intézése során érvényesítsék az adott településen élő nemzeti és etnikai kisebbségek jogait.

A rendszerváltással megjelenő önkormányzatiság formálódása a kisebbségi érdekek előtérbe kerülésének szükségességét hozta magával. A társadalomban jelenlévő nemzetiségek és etnikumok, a társadalom részét képezik, és autonómiájuk biztosítása nemcsak elvárás, hanem a társadalom egységének kifejeződése is. Az Európai Unió tagság, valamint az emberi jogokkal foglalkozó nemzetközi dokumentumok,²

¹ A közel 100%-os többség feltételez egy viszonylag erős politikai és társadalmi konszenzust is, de a törvény elfogadásának idején ez nem feltétlenül állott fenn.

² Több ilyen európai és Európán kívüli dokumentum is létezik. Az EU Alapító Szerződése az ún. Római Szerződés 13. cikkében, az EU Alapító Jogok Chartájának 21. cikke, a Közép Európai Kezdeményezés Dokumentuma, az ENSZ Alapokmányának 1. cikke, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 1. és 26. cikke vagy a szintén az ENSZ keretein belül elfogadott Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek

számos elvárásat támasztanak országunkkal szemben, így a kisebbségi kérdés rendezése is aktuális, nem lezárt folyamat.

A kisebbségek életében jelentős változást hozott a kisebbségi önkormányzati rendszer kiépítése. Szervezeti struktúrájuk az önkormányzati rendszer létrejöttével legitimé, demokratikussá vált. Ez jelentős lépés a differenciált helyzetű kisebbségek legitimitásának erősítését, valamint demokratikus, választott testületeik kiépítését illetően. Ugyanakkor elősegíti polgárosodásukat is.

Pécs az ország kevéssé fejlett régiói közé tartozik, az itt élő nemzetiségek jórészt leképezik az országos helyzetet. A városban működő cigány, horvát, szerb, német, görög, bolgár, lengyel, ruszin, ukrán kisebbségi önkormányzat a törvény szerint egyenlő jogosítványokkal rendelkezik, de igen eltérő problémákkal küzd. A 9 kisebbségi önkormányzat együttműködése és társadalmi presztízse is eltérő, integrációs esélyeik, jövőképük is különböző.

Kisebbségeink demográfiai, nyelvi, szociális, kulturális jellemzői

Országunk területén sok száz éve³ több nemzeti közösség élt és él együtt. A Kárpát-medence e részének újkori etnikai-nyelvi összetétele leginkább a török hódoltság idején bekövetkezett népességpusztulás és átrendeződés után, a 17–18. századi nagyarányú spontán vándormozgalmak és szervezett telepítések során alakult ki. A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek (bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán) legtöbbször közös vonása, hogy évszázadok óta élnek a magyar állam keretei között, nagy részük kettős tudatúnak vallja magát, magyarságtudatuk legalább olyan erős, mint nemzeti kisebbségi kötődésük.

Legutóbbi népszámlálási adatok⁴ szerint 2001-ben a magyarországi népesség 98,5%-át tették ki a magyar anyanyelvűek és 97,8%-át a magyar

---

jogairól vagy az EU Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája mind olyan jogi-politikai dokumentum, amely az emberi jogokat, a kisebbségeket védi.

³ A magyar honfoglalást megelőzően ezeken a területeken már éltek más kultúrájú és más ajkú népek is közel 200–250 ezres nagyságban. A témában lásd: Gyurok János: *A magyarországi horvátok*. Pécs: Gálos Kiadó, 1989. 17–24.

⁴ Népszámlálási adatok 2001. A Magyarországon bejegyzett kisebbségek adatai. Budapest: KSH, 2004. 24.

nemzetiségűek. Az ország 10 milliós lakosságából 232 751 fő vállalta nemzeti, etnikai kisebbségi hovatartozását és 135 788 fő vallotta anyanyelvének valamely nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvét.

A kisebbségi szervezetek becslései, akárcsak a kutatók megállapításai szerint az egyes nemzeti, etnikai kisebbségek létszáma ennél magasabb: a néhány ezertől számuk a közel félmillióg terjed.⁵ A becült és a bevallott adatok közötti eltérés részben a kelet-közép európai országok kisebbségi kérdéseit érintő történelmi, társadalmi, társadalomlélektani jellegzetességekkel magyarázható, részben az érzelmi-kulturális kettős kötődésű kisebbségek dilemmáit is tükrözi. A cigányság magyarországi becült létszámát tekintve az európai adatok viszonyításában 38 ország közül a 4. helyen állunk.

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségi populáció korösszetétele általában véve kedvezőtlen, az előregedő magyarországi össznépességhez viszonyítva is. Több kisebbségnél a korcsoportos megoszlást áttekintve egyenletes csökkenést találunk a fiatal korosztályok felé haladva. A korábbi, sokgyermekes családokat mára az előregedő háztartások váltották fel. Kivételt képez a cigányság, ahol a fiatal korosztály majd tízszerese az idős korúaknak.

A legutóbbi népszámlálási adatok szerint a kisebbségi lakosság iskolázottsági mutatói kedvezőtlenebbek, mint az egész népességre vonatkozó értékek.⁶ Ez főként az igen magas arányú idős réteggel, azaz a korábbiakban alacsonyabb iskolát végzettek jelentős arányával magyarázható. Ezt támasztja alá az is, hogy az iskolaköteles korú népesség iskolázottsági mutatói a nemzeti, etnikai kisebbségek körében általában kedvezőbbek, mint a teljes népességben. Ez a megállapítás nem vonatkozik a cigány kisebbségre.

A nemzeti és etnikai kisebbségek szórványban élnek az ország egész területén, a 3 200 település közül mintegy 1 500 olyan településen, melyek többségében számszerű kisebbséget alkotnak. A magyarországi kisebbségek gazdasági és társadalmi integrációja, mint magának az adott kisebbségnek az elhelyezkedése az egyenlőtlenségi rendszer mentén, rendkívül differenciált. Vannak kisebbségek, ahol ez az integrációs folyamat sikeres (pl. a hazai németeknél) és vannak kisebbségek, ahol ezek az integrációs folyamatok többnyire sikertelenek. Iskolázottsági,

⁵ A becslések elsősorban maguktól a kisebbségektől, a kisebbségi önkormányzatoktól valók. Ezek alapjául a korábbi szervezeteik (nemzetiségi szövetségeik) adatbázisa szolgál.

⁶ Népszámlálási adatok 2001. uo.

foglalkoztatási, jövedelmi mutatóik általában nem térnek el jelentősen az azonos térségekben, hasonló körülmények között élő többségi lakosságétól. Bár ugyanazokat az egyéni és kollektív jogokat élvezik, mint a többi magyarországi kisebbség, a cigány közösségek helyzete sok tekintetben más. Társadalmi integrációjuk nehezebb, a szocializációs különbségek⁷ nagyobb úrt hagynak, mint más kisebbségek esetén, a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció is leginkább e nagy létszámú, önmagán belül is differenciált helyzetű népcsoportot érinti leginkább.

A roma lakosság helyzete nehéz, a társadalmi marginalizálódás veszélyének különösen kitett csoportként. Rossz egészségi állapotuk és életkörülményeik miatt a romák élettartama átlagosan 10 évvel rövidebb, mint a lakosság többi részéé. Ami az oktatást illeti, kevesebb, mint 46%-uk fejezte be az általános iskolát, és csupán 0,24% rendelkezik egyetemi vagy főiskolai oklevéllel. A romákat a társadalomban továbbra is széleskörű hátrányos megkülönböztetés és előítéletesség övezi.⁸ A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának álláspontja szerint a velük szembeni diszkrimináció jelen van az igazságszolgáltatásban, a rendőrség soraiban, a foglalkoztatásban és az oktatásban. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda adatai szerint a diszkriminációs esetek többségét jelentették, a legtöbb eset a „mindennapos rasszizmusra” utalt, például a szórakozóhelyekre történő belépés elutasítása, vagy a foglalkoztatás kapcsán. A lakáshelyzettel és a közintézményekhez való hozzáféréssel kapcsolatos diszkrimináció is komoly probléma.

Ami a roma gyermekeket illeti, többségüket kiegészítő iskolába küldték. Ez az arány az ország egyes részein (pl. Észak–Kelet Magyarországon) eléri a 94%-ot, ami az intézményes előítéletesség meglétének és a közoktatási rendszer kudarcának a jele. Az, hogy a roma tanulóknak aránytalanul magas a száma ezekben az iskolákban, szintén a diszkriminációnak a jele.

Időközben a jogrendszer lassan válaszolni kezdett a diszkriminációs panaszokra, és a magyarországi illetve nemzetközi bíróságoknál megindultak az emberi és kisebbségi⁹ jogokkal a foglalkoztatási diszkrimináci-

⁷ A témával kapcsolatosan lásd: Somlai Péter: *Szocializáció*. Budapest: Corvina, 1997. 115–121.

⁸ A témában lásd: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. 25–29.

⁹ A témában lásd: Öllös László: *Emberi jogok, nemzeti jogok*. Somorja-Dunaszerdahely: Fórum – Lilium Aurum, 2004. 168–195.

óval, a rendőrségi túlkapásokkal, vagy a szórakozóhelyekre való beengedés megtagadásával kapcsolatos bírósági eljárások.

Jogszabályok, rendeletek a kisebbségek védelmében Magyarországon

A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó jogszabályok áttekintésekor az a kiindulási pont, hogy melyek azok a szabályozási területek, ahol megjelennek a kisebbségi érdekek, és melyek azok az ágazatok, ahol az igények ellenére sem valósult meg a kisebbségi érdekek érvényesítését biztosító jogi szabályozás.

A Magyar Köztársaság Alkotmánya 68.§-a¹⁰ foglalkozik a kisebbségi jogokkal. Az alaptörvény és az arra épülő kisebbségi törvény gyakorlatilag a „disszimilálódás” folyamatát kívánta elősegíteni. A 2005. évi CXIV. Törvény tartalmazza az aktuális módosításokat.

Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek alkotmányának is tekinthető. A jogszabály a kisebbségi léttel összefüggő számos olyan életkörülményt és élethelyzetet szabályoz, amely elősegíti a kisebbségi identitás megőrzését. A preambulum meghatározza a törvény célját, felsorolja a szabályozandó életviszonyok körét, a védeni vagy fejleszteni kívánt értékeket, tárgyköröket. Ilyen értéknek tekintendő a nemzeti és etnikai kisebbségek nyelvi, tárgyi és szellemi kultúrája, történelmi hagyományai, valamint a kisebbségi létükkel összefüggő más sajátosságok. A törvény deklarálja, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek harmonikus együttélése a többségi szervezettel a nemzetközi biztonság alkotóeleme. Fontos hangsúlyozni, hogy – nemzetközi dokumentumokkal és több más ország szabályozásával ellentétben – az egész jogszabály mind az egyéni, mind a kollektív kisebbségi jogokat rendezi.

A Nektv. alapvető rendelkezései közül kiemelendő meghatározás, hogy a kisebbségeket a lakosság többi részétől saját nyelve, kultúrája és

---

¹⁰ 68. § (1) A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. (2) A Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást, a saját nyelven való névhasználat jogát. (3) A Magyar Köztársaság törvényei az ország területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek képviseletét biztosítják. (4) A nemzeti és etnikai kisebbségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre. (5) A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény elfogadásához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.

hagyományai különböztetik meg, valamint az ezek megőrzésére irányuló összetartozás-tudat. További feltételként megszabja, hogy a népcsoportnak legalább egy évszázada honosnak kell lennie hazánkban és ez az, ami biztosítja, hogy valóban csak a gyökeret vert és államalkotó népcsoportok válhassanak a kisebbségi jogok címzettjeivé. Egyes kritikai vélemények szerint ez a száz éves kategória csak nagy jóindulattal alkalmazható a tizenhárom kisebbség egy része esetében. A jogalkotó a kisebbségek körének lehatárolása során tisztán a kultúrához kötődő jellemzők alapján rendelkezik arról, hogy egy népcsoport a törvény hatálya alá tartozó kisebbségként kezelendő-e. Egy másik alapvetően fontos rendelkezés meghatározza a hátrányos megkülönböztetés tilalmának konkrét eseteit (asszimiláció, erőszakos ki- és áttelepítés, kisebbséghez való tartozás miatti üldöztetés), valamint rendelkezik a hátrányos megkülönböztetés tilalmáról.

A Nektv. 2. fejezete az egyéni kisebbségi jogokat részletezi, a 3. fejezet a közösségi jogokat tárgyalja. A Nektv. 4. fejezetében a helyi kisebbségi önkormányzatok jogai, 5. fejezetében az országos kisebbségi önkormányzatok jogai, 6. fejezetében a kisebbségek helyi szószólójának jogai kerülnek felsorolásra, ezeket a későbbiekben, a módosítás tükrében részletesen elemezzük. A 7. fejezetben a kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatására vonatkozó szabályok találhatók. A Nektv. számos pozitív és haladó gondolata mellett azonban itt lényeges felhívni a figyelmet negatív oldalára: a végrehajtásra utaló rendelkezései hiányosak, nagyon gyengék a garanciális biztosítékok, nincs megoldva a parlamenti képviselő, ¹¹ szankció sehol nem található.

Jogszabályaink közül több is említést érdemel, mivel – a Nektv-t kiegészítve – kisebbségi jogokat érint. A felsőoktatásról szóló törvény deklarálja a nemzeti és etnikai nyelven történő oktatás lehetőségét, valamint biztosítja a sikeres záróvizsgát követően a kisebbség nyelvén történő oklevél kiállítását. A közoktatásról szóló törvény számos, a kisebbségi szervezetek jogaira és a kisebbségi oktatás módjára vonatkozó rendelkezést tartalmaz, meghatározza az óvodai, iskolai nevelési program tartalmi kereteit, az érettségi vizsga főbb követelményeit. A foglalkoztatási feltételekkel kapcsolatos munkaügyi felügyeletről 2000 januárjában elfogadott törvény további előrelépést jelentett az esélyegyenlőség területén.

¹¹ A hazai kisebbségek parlamenti képviselőinek megoldatlansága mulasztásos alkotmány sértést jelent, amire a törvényhozó a 2005-ben módosított kisebbségi törvényben sem talált megoldást, tehát fenntartotta a kisebbségekkel szembeni jogsértést.

Módosítások a kisebbségi törvényben

Az 1993-ban elfogadott kisebbségi törvény módosításának szükségessége már a törvény elfogadását követő rövid időn belül felmerült a kisebbségek részéről. A törvényhozók sokáig ellenálltak, majdnem sikeres módosítások történtek a múlt parlamenti ciklusban is, de a törvény nem változott meg.

2005 e tekintetben a fordulat évének is tekinthető, hiszen a törvényhozó megváltoztatta a kisebbségi törvényt, annak mindenekelőtt a választójogra vonatkozó részét: valójában új törvényt alkotott e tekintetben. A módosításokat az országos kisebbségi önkormányzatok vegyesen fogadták. A 13 országos kisebbségi szervezet közül 7 önkormányzat elutasította, 6 önkormányzat támogatta a kormány, a kisebbségi hivatal, és a kisebbségi ombudsman előterjesztése nyomán megszületett változásokat.

Az új jogszabályok megváltoztatták az eddigi választási eljárás menetét, ugyanakkor nem rendelkeztek egyéb fontos dolgokról (pl. parlamenti képviselet, garanciális biztosítékok erősítése, kulturális autonómia kiterjesztése stb.) és mindezek közepette megfeledeztek a kisebbségek jogait szabályozó egyéb európai és nemzetközi szerződésekről, jogszabályokról. Egyes esetekben szerzett jogokat vettek vissza (pl. kedvezményes mandátum, az országos önkormányzata létszámának meghatározása), erős központosítást hajtottak végre az országos önkormányzatok javára, a középszint megjelenítését nem ruházták fel kellő jogosítványokkal, kizárták a kisebbségeket a választások ellenőrzéséből és a névjegyzék, illetve regisztráció intézménye tekintetében olyan eljárások megtételére kényszerítik a kisebbséget (azokat, akik választani akarnak, illetve akik jelöltként szerepelnek), amelyek megtételét más nemzetközi szabályozó tiltja.¹² Természetesen nem megkérdőjelezhető a törvényhozó jó szándéka a kisebbségekre vonatkozó szabályozók módosítását illetően, de látva a változások körüli jogi, politikai anomáliákat és a kisebbségek többségének tiltakozását, vélelmezhető, hogy számos kérdés mentén, a korábbi nem feltétlenül idillikus állapotokhoz képest is több megoldatlan és rendezetlen helyzetet teremt majd az etnikai kisebbségi témakörben.

¹² Lásd: Közép-Európai Kezdeményezés, Okmány a kisebbségi jogok védelméről, 2. cikk: Valamely nemzeti kisebbséghez való tartozás szabad egyéni döntés kérdése, és nem származhat hátrány az ilyen választás gyakorlásából, illetve abból, ha valaki nem él azzal.

A hazai kisebbségek többsége nagyrészt falvakban, kistérségekben lakik, régióspecifikus változókkal is leírható jellemzőkkel rendelkezik. A kisebbségi törvény 2005-ös változásai inkább gátolják, mint segítik a kisebbségek regionális és országos társadalmi, gazdasági, politikai integrációját. A régió mint önálló szervezeti és szerkezeti egység amúgy is nagy kihívásoknak teszi ki a kisebbségek többségét, mert a magyarországi nemzetiségek zöme területi-földrajzi tagoltsága gyakran eltér a régiós, szubrégiós határoktól, és tradícióik, hagyományaik okán alig veszik figyelembe az újonnan kialakított regionális struktúrákat.

*A régió és a regionalizmus mint a szubkulturák
és a szubentitások lehetséges színtere*

Igaz az a megállapítás, hogy a regionalizmus korunk egyik meghatározó – Európa szinte minden részében érvényesülő – folyamata, mégsem beszélhetünk összeurópai regionalizmusról, sem homogén, vagy egy típusú regionalizmusról.

Az európai regionalizmus alapvető két iránya a II. világháború utáni Nyugat-Európában jelentkezett, az első irányzat 1970-ben az olasz régiók megalakulásával. Ehhez a folyamathoz kapcsolódik a francia regionalizáció 1972-ben, illetve az 1978-as spanyol alkotmányban szereplő autonóm közösségek felállításával. Ez a regionalizációs hullám elsősorban politikai, illetve közigazgatási természetű volt. A másik főirány az európai regionalizációs politika 1975-ös elfogadásával került előtérbe. Célja a régiók Európája, elsősorban nem nemzeti politikai alapú, hanem a természetes gazdasági egységek területi integrációján alapuló, a gazdasági fejlődést, felzárkóztatást elősegítő területi egységek kialakítását célozta meg a felzárkóztatás érdekében.

Mindkét irányú fejlődésnek vannak közigazgatási kihatásai is. A Maastricht-i szerződésben létrehozott Európai Régiók Gyűlésének definíciója szerint a régió: „a közvetlenül a központi kormányzat alatti helyi önkormányzati szint, képviseleti hatalommal, melyet választott regionális tanács testesít meg.”¹³

A fentiekhez kötődően az európai regionális politika és az ehhez kötődő uniós alapok területi alapú szétosztása, az egységes területi sta-

¹³ Szigeti Ernő: *Régió, közigazgatás, önkormányzat*. Magyar Közigazgatási Intézet, 2001. 102.

tisztikai rendszer nem kívánják meg a tagállamoktól a regionális önkormányzati szint intézményesülését.

Az Európai Unió területi beosztási rendszere egy ötfokú hierarchikus rendszer, amelynek legfelsőbb szintje az egyes országok döntése szerint vagy az egész ország, vagy azon belül a nagy régiók. A második kitüntetett szint a régió, amelyhez a Strukturális Alapok egész támogatási rendszere, a támogatást igénylő pályázatok, programok, projektek benyújthatósága kötődik. A harmadik szint megközelítőleg egy megyényi területet jelent, és elsősorban a Kohéziós Alaphoz kötődik. A további két szintet az EU lokális szintnek tekinti, a negyedik szint létrehozásával kapcsolatos döntést a tagállamokra bízta, míg az ötödik szintet egységesen a település jelenti.¹⁴

Az Európai Közösség Alapító Szerződésének 130. cikke (b9 bekezdése) kimondja, hogy „A Bizottság háromévente jelentést nyújt be az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak, valamint a Régiók Bizottságának a gazdasági és szociális kohézió megvalósításában elért eredményekről, illetve arról, hogy az e cikkben felsorolt eszközök miként segítették ezeket elő. E jelentésben szükség szerint megfelelő javaslatokat kell megfogalmazni.” Az Európai Bizottság 1996-ban publikálta első jelentését (First Report on Economic and

---

¹⁴ Az Európai Parlament és Tanács 1059-es, 2003. május 26-i rendelete határozta meg a NUTS rendszer írásos szabályait. Tulajdonképpen az eddigi gyakorlatot erősítette meg, bizonyos érdekes kitételekkel, módosításokkal, az alábbi elvek mentén. A NUTS rendszer kialakítása az összehasonlításon a stabilitás, a népességszámon alapuló számbavételen alapszik, illetve figyelembe kell venni az adott tagállam politikai, történelmi, szociális, gazdasági, földrajzi sajátosságait is. A 3. cikkely 2. pontja határozza meg a NUTS szinteket. A rendelet 3 szintet határoz meg. NUTS-1 szinten 3 000 000–7 000 000 fő, NUTS-2 szinten 800 000–3 000 000 fő, NUTS-3 szinten 150 000–800 000 fő létszámban fogalmazza meg a népességszámot. A magyar statisztikai régiók (NUTS-2), a megyerendszer (NUTS-3) teljes mértékben megfelelnek ezeknek az értékhatároknak. Az 5. cikkely 4. pontja határozza meg azt, hogy a tagállamok 3 évente, a 3. év második naptári félévében kérhetik a módosítást, ez a módosítás a következő év utáni év elején lép életbe. A tagállamnak biztosítania kell a megfelelő statisztikai adatokat az újraértelmezett beosztásnak megfelelően. A NUTS-1 szintet eddig úgy „értelmeztük” mint állami szintet: ez már részben Írország, Dánia, Svédország esetében igaz, valamint a kisebb tagállamoknál, mint pl. Luxemburg, vagy csatlakozás előtt álló országoknál (Ciprus, Málta, Szlovénia); a NUTS-1-et nem állami szintként értelmezi Finnország (két NUTS-1 térséget határoz meg), ugyancsak két NUTS-1 térséget határoz meg Ausztria, Portugália három NUTS-1 térséget, Hollandiában négy NUTS-1 térség található.

Social Cohesion). A jelentés négy kérdéssel foglalkozott: 1. Csökkennek-e a tagállamok, a régiók és a társadalmi csoportok közötti gazdasági és szociális különbségek az Unió harmonikus fejlesztési célkitűzéseinek megvalósítása nyomán? 2. Milyen szerepet játszottak a tagállamok e célkitűzések megvalósításában? 3. Miként segítették elő az Unió egyéb politikái a kohéziós célok megvalósítását? 4. Milyen hatásuk volt a strukturális politikai intézkedéseknek?

A kohéziós jelentés megállapította, hogy 1983–1995 között a tagállamok közötti jövedelmi különbségek jelentősen csökkentek, mindenképp előtérbe emelve, hogy a négy kohéziós ország fejlődése felgyorsult. A régiók közötti különbségek viszont lényegében azonosak maradtak.¹⁵

Azt lehet megállapítani, hogy nem csökkent a különbség, és ez is egy jelentős eredmény, hiszen ha nem lettek volna ezek a támogatások, akkor a különbségek jelentősen növekedtek volna, és ez azon politikai erők erősödését jelentette volna, melyek a szeparatizmust, az esetleges Unióból valló kiválást forszírozná.

Az Európai Unió 2002–2006 közötti programozási periódusát előkészítő viták egyik tanulsága az volt, hogy az integrált európai gazdaság versenyképességének erősítését a strukturális politikai alapelvek folyamatos fenntartásával párhuzamosan kell megoldani. E megállapítás egyszerűen a regionális politika tradicionális dilemmájára adott egyértelmű válasznak is tekinthető. Az európai regionális politika ugyanis – eltérően az USA-ban meghonosodott területfejlesztési paradigmától – hosszú időn keresztül a méltányosság, az igazságosság és a szolidaritás elvéből kiindulva az elmaradott és a válságba jutott térségek támogatását hangsúlyozta. Az Európai Unió támogatáspolitikájában is ez a felfogás dominál, aminek következtében az egységes európai tér versenyképességi mutatói a vetélytársaktól eltérően kedvezőtlenül alakultak.¹⁶

Legelőször 1996-ban a „Kohéziós jelentés” hívta fel a figyelmet arra, hogy az Unió támogatáspolitikájában jelentős iránymódosulásra van szükség. A hatodik időszak jelentés az Unió régióinak fejlődéséről 1999-ben nem véletlenül szentelt jelentős teret (a dokumentum közel felét) a versenyképesség befolyásoló tényezőknél.

A kelet-közép-európai országok csatlakozása új megvilágításba helyezi mind a régi dilemmát, mind pedig a versenyképesség kérdését az Unió

¹⁵ Horváth Gyula: *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Budapest: Osiris, 2003. 54.

¹⁶ Uo. 75–76.

globális teljesítő képességéről, mely nagy valószínűséggel csökkenni fog, a regionális különbségek pedig növekednek. A ma támogatott régiók egy része az Unió egy főre jutó átlagos GDP-jének csökkenése miatt elveszti jogosultságát, más részüknek pedig a jelentős mértékű kelet-európai támogatások miatt valószínűleg csekélyebb forrásokkal kell beérniük. Emiatt teljesen jogosnak tekinthető az a félelem, hogy a támogatásokból kiszoruló régiók népességében a közösség iránti érzés megrendül, gyengül a pszichológiai kohézió, amelynek közvetett módon társadalmi hatásai is lehetnek. Sokkal fontosabb azonban a gazdasági konzekvencia. Sok bizonyíték támasztja alá, hogy a jelenleg az uniós átlag alatt lévő régiók többsége jelentősebb támogatás nélkül képtelen lenne a növekedés fenntartására.¹⁷

A regionalizmus mint szervezeti-gazdasági egység és mint ideológiai politikai változó is leírható. A Kárpát-medence és a Balkán, különösen annak észak-nyugati része tágabb értelemben akár egy globális régióknak is tekinthető. Több kutatás¹⁸ is igazolja, hogy a hazai kisebbségek etnikai-nemzetiségi tudata elsősorban lokális, szubregionális, szubetnikus jellegű. Kevésbé globális jellegű ez a régiós változó a magyarországi kisebbségeknél, mint pl. a romániai, vagy szerbiai magyarságnál. Ennek legfőbb oka a terület földrajzi, társadalomtörténeti és szocializációs sajátosságai keresendő elsősorban.

A kisebbségi önkormányzatok létrejöttének rövid története

Az első kisebbségi önkormányzati választásokon leadott szavazatok nagy száma szinte mindenkit meglepett. A magyarországi kisebbségek társadalmi státusa, a kisebbségi csoportok fejlődéstörténete, főbb jellemzői és a róluk kialakított társadalmi kép alapján kevesen voltak, akik ilyen szavazati arányra számítottak. A kisebbségi önkormányzati választásokat megelőzően a hazai kisebbségek döntő többségben kulturális jellegű, egyesületi jogállású szervezetekbe tömörültek. 1994 után helyüket és szerepüket átvették az önkormányzatok.

Magyarországon az általános önkormányzati választásokkal egyidőben – 1994. december 11-én – került sor első ízben a kisebbségi önkormányzatok választására. Ezeket sikeresnek mondhatjuk: egyrészt mert

¹⁷ Horváth: i.m., 75–76.

¹⁸ A témával kapcsolatosan lásd: Baráth Árpád–Gyurok János–Sokcevićs Dénes: *A magyarországi horvát fiatalok életmódja*. Croatica, Budapest; 2002.

sikerült szabályosan lebonyolítani őket, másrészt mert a részvételi arány tekintetében is eredményesek voltak, hiszen 680 településen alakultak helyi kisebbségi önkormányzatok. Ezzel új autonómiaforma valósult meg, a kisebbségi érdekérvényesítés új alapokra helyeződött. A választási eredmények azt is igazolták, hogy a kisebbségi önkormányzatiság általános társadalmi támogatottságnak örvend a többség részéről is.

A következő szakasz 1994 decembere és 1995 februárja között zajlott le, amikor a fővárosban választották meg a fővárosi önkormányzatokat, majd február és április között megalakultak az országos kisebbségi önkormányzatok, amelyeket a helyi szintű kisebbségi képviselők saját soraikból választottak meg. A maximum 53 főt számláló országos önkormányzatokból 11 jött létre, tehát a 13 kisebbségből 11 tudott, akart országos kormányzatot alakítani. A fokozatos bevezetésre utal, hogy 1995-ben újabb lehetőség volt további településeken önkormányzati választásra és ezzel 172 településen éltek.

A helyi és az 1995 első felében megalakult országos kisebbségi önkormányzatok választással létrejött, erős jogosítványokkal felruházott testületek formájában működtek, majd 1998-ban és 2002-ben újabb választások következtek. Jelenleg 1 838 helyi (ebből 11 fővárosi szintű) kisebbségi önkormányzatnak van szerepe a demokratikus közélet alakításában, különösen ott, ahol egymás mellett élnek különböző származású, identitású, anyanyelvű emberek.

Kisebbségi önkormányzati választás

A 2005. évi CXIV. Törvény – melynek alapvető célja a kisebbségi önkormányzatok hatáskörének pontosítása és saját intézményrendszerük létrehozása volt – hivatkozik az Alkotmány 68.§ 4. bekezdésére és azt kissé szabadon értelmezve, a kisebbségi önkormányzatok három szintjéről rendelkezik. E szerint létezik települési és fővárosi kerületi, együttesen: *települési*, fővárosi és megyei: *területi*, valamint *országos kisebbségi önkormányzat* (1.§).

A törvény kimondja, hogy kit lehet egy adott kisebbséghez tartozónak tekinteni, valamint, hogy ki lehet választó és választható a kisebbségi önkormányzati választáson. (2.§) A magyarországi kisebbségi törvény meghatározza a „nemzeti és etnikai kisebbségek” fogalmát (a hazai szakirodalom szerint etnikai kisebbség az, amely nem rendelkezik anyaországgal) és felsorolja a honos kisebbségeket, melyek megfelelnek az

ország területén való legalább egy évszázados jelenlét kritériumának. A törvénymódosítás azonban nem vesz tudomást a nagy létszámú bevándorló kisebbségről (pl. kínaiak) és az ország területén tartózkodó külföldieket bevándorlónak, illetve letelepedettnek nevezi. Kérdés, hogy ez a különbségtétel a növekvő migráció mellett meddig lesz fenntartható.¹⁹

A törvénymódosítás alapján a *települési kisebbségi önkormányzatok* megválasztásakor csak a jogszabály által meghatározott jelölő szervezet állíthat jelöltet (7.§(1.)), ezzel a módosítás kizárja a független jelöltek indulását. A törvény Értelmező rendelkezések fejezetében a jogalkotó meghatározza a jelölő szervezet kritériumait (26.§(2/a)). Ezek szerint jelölő szervezet politikai párt nem lehet, csak olyan társadalmi szervezet, amely a választást megelőző 3 évben már be volt jegyezve.

Minden választópolgár annyi jelöltre szavazhat, amennyi a megválasztható képviselők száma. A választást akkor kell kitűzni, ha a kisebbségi választói jegyzékben szereplő választópolgárok száma a kitűzés napján eléri a 30-at (5.§) és akkor lehet megtartani, ha legalább 5 jelölt van (7.§(3)). A területi (fővárosi és megyei) és az országos kisebbségi önkormányzatok megválasztásában a települési kisebbségi önkormányzati képviselők elektorként vesznek részt (12.§).

Területi szinten akkor lehet választást tartani, ha legalább 10 településen, ill. 10 fővárosi kerületben működik települési kisebbségi önkormányzat (14.§). A megválasztható képviselők száma 9 fő (15. §). Listát az a szervezet állíthat, amely a megyében (fővárosban) megválasztott electorok legalább 10 %-át jelöltként állította a települési kisebbségi önkormányzati választáson (16.§). Ennek hiányában a szervezetek közös listát indíthatnak. A választást akkor lehet megtartani, ha legalább 9 jelölt van (16.§ (3)).

Országos kisebbségi önkormányzati választás

A szabályozás a területi szinten meghatározottakra épül. Akkor kell kitűzni a választást, ha országosan legalább 4 települési kisebbségi önkormányzat működik (szemben a területi szinttel, ahol ez a szám 10) (22.§). A közgyűlés tagjainak száma a települési kisebbségi önkormányzat számtól függően 15 és 53 fő között lehet (23§).

¹⁹ Majtényi Balázs: Mi lesz veled „bezzeggyerek”? Változóban a kisebbségi jogi szabályozás. *Fundamentum*, 2005. 3. sz.

A törvénymódosítás bizonyos hiányosságai ellenére nagyrészt eléri célját, a kisebbségi önkormányzatok hatásköreinek pontosításával, sőt némi előrelépést is jelent a kisebbségi törvényhozásban a működési feltételek anyagi és eljárási garanciáinak biztosításával.

A kisebbségi önkormányzatok létjogosultsága

A Nektv. nemzetközi viszonylatban is egyedi, sajátos megoldást alkalmazott: összekapcsolta a helyi önkormányzati választásokon legitimált, közjogi státussal rendelkező önkormányzatot a kisebbségek szétszórt elhelyezkedésével, azaz a tipikusan területi autonómiához kötődő formát az eddig alapvetően egyéni jogok biztosítását megalapozó letelepedési sajátosságokkal ötvözte. Ez nem kis részben azon szándéknak is köszönhető volt, hogy a kisebbségek magyarországi számarányához viszonyítva kétségtelenül nagyvonalú megoldás követhető példaként is állja meg a helyét. Ugyanakkor a törvény utat nyitott a tényleges területi autonómiának is azzal, hogy a kisebbségi települési önkormányzat létrehozására adott lehetőséget.

A létrejött kisebbségi önkormányzatok számára a kulturális autonómia megnyilvánulását jelenti, hogy törvény biztosítja azt a jogot, hogy saját hatáskörükben önállóan dönthetnek intézményalapítás, átvétel, fenntartás kérdésében, különösen a helyi közoktatás, a helyi írott és elektronikus média, a hagyományápolás, közművelődés területén. A kisebbségi önazonosság megőrzéséhez elengedhetetlenül szükséges döntések körében hozandó települési önkormányzati rendeletek megalkotásához a helyi kisebbségi önkormányzatok egyetértése szükséges (vétőjoggal rendelkeznek). Az állam törvényességi ellenőrzése – mely a fővárosi, megyei közigazgatási hivatalok kötelezettsége – garantálja, hogy e jogokat az adott kisebbségek megfelelően gyakorolhatják.

A kisebbségi önkormányzatok létrejöttének további előnye, hogy a településeken a tennivalók egy része megosztható. A kisebbségi ügyekben ugyanakkor a párbeszéd, adott esetben a nézetek különbözősége és ütközése a testületek szintjén jelenik meg.

A törvény a helyi kisebbségi önkormányzatokat tehát a már működő helyi önkormányzati rendszerbe integrálta. Ez a magyar államszervezet egységét megőrizve biztosítja az ország etnikai érdeazonosságainak és érdekkülönbözőségeinek megjelenítésére is szolgáló önkormányzati szervezetet. A helyi önkormányzati szabályozás mintájára a kisebbsé-

gi képviseletet is önkormányzati modellt követ: 1. választott szervezet; 2. döntését csak törvényességi szempontból lehet felülvizsgálni; 3. szervezetét maga alakíthatja; 4. társulhat, szövetségbe tömörülhet; 5. saját forrásokkal és vagyonnal rendelkezik.

Az országos kisebbségi önkormányzatok hivatottak ellátni az általuk képviselt kisebbségek országos, valamint regionális képviseleteinek védelmét. Kiemelten lényeges jogosítványukkal élhetnek akkor, amikor kulturális autonómiájuk érdekében intézményeket hozhatnak létre és összehangolhatják az érintett intézmények működését.

Míg a helyi szintű kisebbségi önkormányzatok a települési önkormányzatok partnerei, az országos kisebbségi önkormányzatok a törvényhozás partnereiként nyilvánítanak véleményt az általuk képviselt kisebbségeket e minőségükben érintő jogszabály-tervezetekről. A Nektv. széles körben határozza meg a helyi és az országos kisebbségi önkormányzatok feladatát, hatáskörét. E hatáskörök gyakorlásához az állam költségvetési támogatást biztosít. Az önkormányzati státusz a kisebbségek esetében nem rendelkezik a teljes eszköztárral. Míg az önkormányzati forma – különösen a közvetlenül választott – a legerősebb közjogi, politikai legitimitással rendelkezik, addig a tényleges eszköztár és mozgástér korlátozott. A kisebbségi önkormányzatok egy része nem igényel hatásköri átruházást, csak részvételt a kisebbségi ügyek intézésében. Másik részük a szociális kérdésekben, megint másik a klasszikus kisebbségi autonómia (oktatás, kultúra) ügyeiben való döntést szeretné saját kezben tudni. Alapvető különbségek mutatkoznak az ambíció terén. Elsősorban a cigány kisebbségi önkormányzatok – melyek országos átlag tekintetében a többséget alkotják – kulturális feladat- és hatáskörükön túl, jogszabályi felhatalmazás nélkül, de a valós élethelyzetek nyomására egyéb, elsősorban szociális ügyekben is el kívántak járni.

A Pécssett élő nemzeti és etnikai kisebbségek

Pécs soknemzetiségű város, a többségben lévő magyarság mellett német, horvát, cigány, szerb, bolgár, lengyel, orosz, görög, ruszin nemzetiségek tagjai, közösségei alakítottak kisebbségi önkormányzatot a városban. Pécs M. J. Város Közgyűlése a Baranya megyei Közgyűléssel közösen a nemzetiségi kutatások előmozdítására és támogatására közalapítványt hozott létre, melynek feladata a nemzetiségi régiók kutatása. E döntéssel a két testület felismerte azt, hogy a megye illetve

a város etnikai, nemzetiségi problémái nem kötődnek csak a szigorúan vett közigazgatási határokhoz, hanem célszerű a régiót tekinteni vizsgálati egységnek. Számos intézmény végez nemzetiségi kutatásokat, pl. a Pécsi Tudományegyetem, a Baranya megyei Levéltár, Janus Pannonius Múzeum, Baranya megyei Könyvtár stb. Célszerű ezeket a külön-külön végzett kutatási munkákat integrálni. Többek között ezt a feladatot látja el a Kisebbségkutató Közalapítvány.

A városban élő nemzeti és etnikai kisebbségek életében igen jelentős szerepet foglal el saját kultúrájuk, nyelvük ápolása és megőrzése. A Pécsen élő kisebbségek a szerbek, bolgárok, lengyelek, ruszinok, görögök kivételével már rendelkeznek olyan intézményekkel, amelyek a közösségi és kulturális tevékenységük központjává válhattak. Így például a német nemzetiség esetében a Lenau Ház és a Lenau Egyesület, a horvátoknál az August Senoa Klub, a Horvát Színház, a cigányoknál a Rácz Aladár Művelődési Ház, melyet a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület működtet, a Gandhi alapítvány által működtetett iskola. Valamennyi intézményi és közösségi célokat is szolgál.

Az 1994. évi önkormányzati választás során nyílt először alkalom arra, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. LXXVII törvényben írtak szerint kisebbségi önkormányzatok létrehozására is sor kerülhetett. Akkor még csak négy kisebbség élt – horvát, német, cigány, szerb – a kisebbségi önkormányzat alakításának lehetőségével. 1995-ben megalakult a bolgár, majd 1996-ban a lengyel, 1998-ban a görög kisebbségi önkormányzat. A 2002-es választásokon már 9 kisebbségi önkormányzat kezdte el tevékenységét, az előzőeken kívül a ruszin és az ukrán kisebbségi önkormányzat.

Érdekes adatokat mutat a 2001-es népszámlálás, mely betekintést ad Pécs városának a nemzetiségi hovatartozást befolyásoló tényezőire, a népesség nyelvismeretéről korcsoportok és nemek szerint, valamint a kisebbséghez tartozók állampolgárságának és nemének megoszlására.

A népesség nemzetiségi hovatartozását befolyásoló tényezők (Pécs)

Nemzetiség, nyelv	Nemzetiség	Nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik	Anyanyelv	Családi, baráti közösségben használt nyelv	Anyanyelvén kívül beszélt nyelv	A nyelvet beszéli	Kisebbséghez tartozónak vallja magát
Népesség	162 498	162 498	162 498	162 498	162 498	162 498	162 498
Magyar	146 930	145 764	147 939	149 628	14 314	162 253	150 417
Afrikai	4	4	3	3	9	12	8
Arab	52	58	37	33	97	134	71
Bolgár	36	42	29	17	39	68	53
Cigány, romani, beás	1 477	1 261	915	902	758	1 673	1 869
Görög	65	142	54	49	77	131	155
Horvát	819	1 196	790	826	2 579	3 369	1 702
Kínai	48	51	49	46	128	177	51
Lengyel	70	99	60	61	165	225	125
Modern héber, zsidó	4	13	–	1	31	31	15
Német	3 038	3 839	1 751	2 012	28 070	29 821	5 061
Örmény	6	6	4	4	3	7	14
Román	60	80	56	61	993	1 049	125
Ruszin	12	19	15	22	13	28	31
Szerb	134	202	103	150	1 019	1 122	292
Szlovák	39	50	23	14	251	274	86
Szlovén, vend	31	39	29	35	42	71	66
Ukrán	84	82	77	75	102	179	124
Nem válaszolt	11 588	12 688	11 209	11 313	..	..	..
Ismeretlen	338	494	321	426	..	..	..

Forrás: KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL, 2003.

A 2002-es választási adatok (Pécs)

Pécs városában a nemzeti és etnikai kisebbségek az 1994. évi első kisebbségi önkormányzati választások óta minden települési és kisebbségi önkormányzati választás alkalmával megmérettették magukat. Választási eredményeik több mint figyelemre méltók. A rájuk adott szavazatok egyfajta etnikai szerkezetet is jelölnek, továbbá visszaigazolják korábbi állításunkat, miszerint a kisebbségek népszámláláskor rögzített létszáma nem feltétlenül fedi a tényleges valóságot. Mindezek mellett természetesen a választási eredmények a kisebbségek politikai elfogadottságát, népszerűségét és bizonyos fokú integrációját is jelentik egyben. A névjegyzékben a választópolgárok száma a szavazás befejezésekor 128 718 fő, ebből 56 440 fő szavazott érvényesen.²⁰

<i>Megnevezés</i>	<i>Érvényes szavazatok száma összesen</i>
Bolgár	1 146
Cigány	7 331
Görög	4 512
Horvát	7 086
Lengyel	2 028
Német	32 363
Szerb	916
Ukrán	686
Ruszin	417

Baranya megyében országos hírű egyesületek és alapítványok működnek, amelyek az oktatási és szociális, valamint a foglalkoztatási esélyegyenlőség megvalósítása területén is kiemelkedően eredményesek. Ilyenek: a Gandhi Közalapítvány, a Collegium Martineum Egyesület, az Amrita OBK Egyesület, a Fii La Noi – Tarts Velünk Beás Cigány Egyesület, A Siklós és Vidéke Cigányokért Érdekvédelmi Szövetség.²¹

Pécsett működik, mint nem a város által fenntartott intézmény, a Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, Magyarország

²⁰ A kisebbségi önkormányzati választások eredményeinek bemutatását lásd: PMJV Polgármesteri Hivatal

²¹ Dr. Farsang R. Katalin – Dr. Cserti Csapó Tibor: Baranya megye cigány/roma népességének jelene és jövője. In: *Határmenti régiók és kisebbségek a 19–20. században*. 2004.

és egyben Európa első roma nemzetiségi, érettségit adó intézménye, melyet a Gandhi Alapítvány 1994-ben hozott létre. A nemzetiségi program keretében a diákoknak lehetőségük van arra, hogy megismerkedjenek mindkét, a magyarországi romák által beszélt nyelvvel (beás és lovári), valamint a nemzetiségi nyelven közvetített roma kultúra elemeivel. A végzett tanulók jelentős részre a felsőoktatásban folytatja tanulmányait. A diákok nagy része tanulmányaik végén a tanult két nemzetiségi és két idegen nyelv valamelyikéből felsőfokú nyelvvizsgát tesz.

A pécsi, s talán az egész baranyai horvátságának is szellemi központja a Horvát Színház, mely 1994 óta működik, Magyarországon elsőként. A színtársulat klasszikus vígjátékokkal járja a falvakat, de minden évben bemutatják egy-egy kortárs horvát, vagy magyar szerző darabját. Nyári színházi játékokat szerveznek. A Horvát Színházat Pécs M. J. Város Önkormányzata is támogatja, az önkormányzati támogatás kb. 20 millió forint évente, az állami támogatás évente általában 30 millió forint.

Megemlíthetjük még az August Senoa Horvát Klubot, mely megalakulása óta segít a Pécssett és vonzáskörzetében élő közel 20 ezer horvát anyanyelvű lakosnak hagyományai őrzésében, identitástudatuk megerősítésében.

A német nemzetiség pécsi központját jelentő Lenau Ház, kulturális programjaival, könyvtárával, nagymértékben segítséget nyújt a német kisebbségi kultúra megőrzésében. Pécs M. J. Város a Lenau Ház programjaihoz minden évben jelentős támogatást biztosít.

A Rácz Aladár Közösségi Ház a város roma lakosságának egyik kulturális központja, melyet a város minden évben, így az idén is jelentős összeggel támogat.

A pécsi kisebbségi önkormányzatok 1998 óta Társulási Tanács keretében fejtik ki tevékenységüket. A Kisebbségi Társulási Tanácsban a megválasztott kisebbségi önkormányzatok delegáltjai és Pécs M. J. Város képviselője vesz részt. A tanács tesz javaslatot a Pécs M. J. Város által, a kisebbségi önkormányzatok számára biztosított működési és programköltségek felosztására.

A Kisebbségi Társulási Tanács azonos jogállású Pécs M. J. Város Közgyűlésének bizottságaival. A Kisebbségi Társulási Tanács koordinálja a települési önkormányzat és a város kisebbségi önkormányzatai közötti kapcsolatokat, egyezteteti azok érdekeit. Szakmai véleményével támogatja a város által fenntartott intézményekben folyó kisebbségi, oktatási tevékenységet, elősegíti a kisebbségi jogok érvényesülését. A Kisebbségi

Társulási Tanács a kisebbségeket érintő ügyekben készült és a bizottságok illetve a Közgyűlés elé kerülő előterjesztéseket előzetesen véleményezi. A Kisebbségi Társulási Tanács jogosult kisebbségi ügyekben való előterjesztés, vagy önálló indítvány sürgősségi tárgyalásának kezdeményezésére, és arra való ajánlattételre. Amennyiben a Kisebbségi Társulási Tanács feladatkörében olyan ügy megtárgyalására kerül sor, amely egy illetve több bizottság hatáskörébe tartozik (költségvetés, egyéb szakmai kérdések), egy vagy több bizottsággal együtt tarthat ülést.

Összegzés

A magyarországi kisebbségek helyzete nagyon differenciált az egyenlőtlenségi rendszerben. Mobilitási és integrációs esélyeik is eltérőek. Vannak kisebbségek (pl. a hazai romák), akik leginkább csak horizontális mobilitási esélyekkel rendelkeznek, még egyesek (pl. a hazai németek) e tekintetben jobb eséllyel bírnak, bizonyos vertikális mobilitási lehetőségeik is vannak. A magyarországi nemzetiségek döntő többsége vesztese a rendszerváltozásnak, aminek következményei ma is jól megfigyelhetők. Politikai integrációjuk kevésbé sikeres, mint néhány határon túli magyar közösséggé. Egy-egy kisebbség önmagában is több differenciált helyzetű csoportra osztható. Nagyrészt falvakban, hátrányos helyzetű kistérségekben, városi, perifériális, szegregált övezetekben él a hazai kisebbségek egy jelentős része (különösen a hazai cigányság). A kisebbségi önkormányzati rendszer megjelenése, 1994 óta a nemzetiségek politikai legitimitása nem megkérdőjelezhető, de önkormányzataik még mindig inkább kulturális szervezetként, mint valóságos önkormányzatként működik. A kisebbségi törvény 2005-ös megváltoztatása egy sajátos politikai alku eredménye, amely megosztotta magát a kisebbségi társadalmat is, és figyelmen kívül hagyta a magyarországi nemzetiségek társadalmi rendszereinek szerkezetét, valamint nem volt tekintettel több releváns nemzetközi jogi-politikai szabályozó rendszerre, ami a kisebbségi és emberi jogok rendezése miatt született.

SZEMLE

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A panteonizáció helyei

Panteonizációs diskurzusok és műfajaik a 19. századi magyar irodalomban és képzőművészetekben

Porkoláb Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezésed.*

Budapest: Anonymus, 2005. 185 old

Egyszerre van könnyű és nehéz helyzetben a Porkoláb Tibor monográfiáját ismertető recenziens, hiszen már magát a kötetet is egy „kvázi-absztrakt”, a munka egészét bemutató írás vezeti be. Ebben a szerző összefoglalja és közös értelmezési horizont alá vonja munkája három – funkcionálisan rokon, ám műfajilag heterogénnek tetsző – tematikáját, azaz a bárdköltészet, a *panteon*- és *imagoképzési* törekvések, valamint a kommemoráció szónoki műfajának közösségileg szabályozott, ceremoniális intézményesülését a 18. század végének és a 19. század első felének magyar irodalmában. A műfaji és tematikus triptichon elemeit a szerző az irodalomtörténetben meghonosodott eddigi kánonoknál komplexebb összefüggésrendszerbe kívánja helyezni azáltal, hogy feltérképezi a *panteon* és *panteonizáció*-terminusok által lefedhető korabeli interpretációs–diskurzív stratégiák játékát. Emellett azt is rögtön megmagyarázza, hogy pontosan mit ért *panteonizációs* eljáráson:

„A könyv a *panteont* a halhatatlannak elismert (azaz a gloriifikációs eljárás konszenzusigényének megfelelő) hősokeket megillető nemzeti hála kinyilvánításának reprezentatív helyeként határozza meg. A nemzeti panteon intézménye hivatalos, institutionális formában ad lehetőséget a kriptovallásos rituálékra, a *reverentia* profán változatának (a nemzeti géniusszal való érint-

kezés etikettjének) gyakorlására. A panteon olyan szimbolikus architektúrával bír (vagy akár imaginárius) nemzeti kultuszhelynek tekinthető, amely rendkívüli hatékonysággal képes a «nagy emberek» intézményesített tiszteletét a közösség önazonosságának megerősítésére átfordítani. A *panteonizáció* műszo nem csupán a Panthéonba (vagy valamely más, a nemzeti panteon státusára emelt objektumba, nekropoliszba stb.) történő bebocsáttatás proceduráját jelentheti, hanem általában a panteonképző nyelvi és nem nyelvi szertartások rendszerét, azaz a ceremonialis kommunikációnak azt a változatát, amely feladatát elsősorban a nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok felépítésében és működtetésében látja.” (5. o.)

A klasszikus magyar irodalom történetét kutató Porkoláb Tibor, akit elsősorban kultusztörténeti és textológiai kérdések foglalkoztatnak, a pragmatikai kommunikációelmélet és szövegtan premisszáiból indul ki – történészek számára is példamutató módon és érzékenységgel kezelve választott korpuszának heterogén anyagát –, s ezek alapján olyan heurisztikus–teoretikus koncepciót konstruál, amely az egyes diszciplínák határain átívelve, tudományágak közötti perspektívában is hasznosíthatónak bizonyulhat. A szerző fentebbi tömör, de problémaérzékeny és interdiszciplináris fogékonyságú definiálási igénye is jelzi, hogy a szűkebb, a felvilágosodás- és reformkori magyar irodalomtörténettel foglalkozó szakmai körökön kívül mások, így a kommunikáció- és retorikatörténetre, valamint a textológiára összpontosító nyelvészek, a társadalom-, eszme-, művelődés-, fogalom-, kultúr- és kultusztörténet vagy akár a nemzetépítés területein működő kutatók, oktatók számára is haszonnal forgatható a kötet.

Az alcímben a *panteonizáció* terminus mellé rendelődő másik két kulcsfogalom (közösségi emlékezet, emlékezés) által reflektált *emlékezet-problematikára* való utalás még jobban tágítja a kötet tematikája által nyitott interdiszciplináris horizontot – egy olyan időpontban, amikor a hazai tudományos élet is egyre nagyobb teret szentel a közösségi emlékezetkutatásnak (illetve a társadalmak közösségi emlékezetéhez kapcsolódó történeti aspektusok feltárásának).¹ Porkoláb munkájában a tema-

¹ Ami az emlékezet-problematika magyar recepcióját illeti, a Maurice Habwachs tematikáját (*Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 1924.) továbbgondoló Jan Assman művének lefordításán túl (*A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz: Budapest, 1999.) számolhatunk a klasszikus francia nemzetépítési stratégiákat feltérképező, egyben dekonstruálni igyekvő Pierre Nora által kezdeményezett kollektív történelmi vállalkozás eredmé-

tika interdiszciplináris komplexitásának kutatástörténete is kirajzolódik, köszönhetően a kötet végén található alapos, irodalmi, esztétikai, nyelvészeti, művészettörténeti, szociológiai, filozófiai, vallástörténeti és történeti szakirodalmat egyaránt magába foglaló gazdag bibliográfiának.

A munka első harmada az allegorikus „dicsőség temploma”-képzetnek és a bárdköltészeti szerephagyománynak a magyar irodalomban való egymásba ágyazódását és sokrétű következményeit körüljárva rámutat arra a folyamatra, melynek során a haza nagyjainak virtuális galériájaként elképzelt *nemzeti pantheon* felállítása iránti igény tért kezdett hódítani a 18–19. század fordulójának magyar irodalmában. Ráadásul ez az egyéni és közösségi szinten egyaránt megjelenő korabeli elvárás immár *intézményesített* kultusz keretében² kívánta ünnepelni a kiválasztottakat. Ez az erőfeszítés funkcionális szempontból még meglehetősen heterogén volt, de tendenciájukban konvergens elemekből tevődött össze.³ E folyamat különféle módozatainak (a költészet monumentum-funkciója, az erény tipológiája és a költői önreprezentációk) végigkövetése után jut el a szerző – az emlékezet kanonizálásáról szóló alfejezetben – a történetész nézőpontból talán legérdekesebb kérdésekig: az emlékezetnek a korabeli költészetben egyre inkább tért nyerő *nemzetkonstituáló szerepe* vizsgálataig. A korabeli magyar poézis (és a terjedelmes elméleti szakirodalom) tüzetes áttanulmányozása számos elméleti következtetés levonására sarkallja

---

nyének hatásával is. A nyolckötetes vaskos tanulmányosorozat [Nora, Pierre (éd.): *Les Lieux de mémoire*. Gallimard: Paris, 1984–1992.] bevezető és problémafelvető írása magyar nyelven: Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3. 142–157. A teljesség igénye nélkül utalok néhány, az utóbbi időben magyar nyelven megjelent – történészek által jegyzett – tanulmányra, illetve kötetre: K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látkepe. *Aetas*, 1999. 3. 132–141.; Hofer Tamás: Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? *BUKSZ*, 1994. tél, 465–470.; Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág: Budapest, 2000. A fent említett kutatások kapcsán többek közt megemlíthető a Teleki László Intézet szervezésében, 2005. szeptember 22–23-án Budapesten tartott *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből* című konferencia.

2 „A »Dicsőség Temploma« így a tiszteletadás olyan helyeként azonosítható, ahol egyfelől az egyén mutathatja be áldozatát a haza oltárán, másfelől a közösség ünnepelheti az arra érdemes egyént egy intézményesülő szertartásrend keretében.” Porkoláb: i. m. 16.

3 „Ez az imaginárius (a közösségi emlékezetet reprezentáló költészet által létező) nemzeti kultuszhely egyaránt betöltheti a nemzeti temetkezési hely (mauzóleum), a dicscsarnok és az archívum funkcióját.” Uo.

a szerzőt. Többek közt arra, hogy az időbeliség szempontjából és tematikailag is figyelemre méltó különbség fedezhető fel a történetírás és a költészet sajátos nemzetkonstituáló funkciója között. Egyfelől, míg az előbbi narratív és diakronikus, addig az utóbbi mnemotopikus és – eredendően kommemoratív voltából fakadóan – sok szempontból atemporális.⁴ Másrészt viszont – a nemzetépítés, a nemzet formálódása és a patriotizmus kutatásának szempontjából nézve a kérdést – éppen a vizsgált korszak költészetének nemzetkonstituáló tevékenysége kezdi időbeliesíteni saját korábbi hagyományának territoriális képzeteket keltő patrióta éthosát.⁵ Az Assmann szavaival „intézményesített mnemotechnikának” tekinthető korabeli költészet tehát a maga kanonizált és szakralizált toponómiáján, antroponómiáján (folyamatosan bővülő hérosz-katalógusán) és az atemporálisat a történetivel vegyítő sajátos kronológiáján keresztül járult hozzá az ekkortól fogva örökérvényűnek tekintett nemzeti pantheon kiformalódásához, illetve megszilárdulásához. Ez egyszerre több funkciót is betöltött: a nemzeti hősök tiszteletének kommemoratív intézményesítésével a nemzettudat erősítésének, és az erényre nevelés általánosabb humanisztikus célkitűzésének egyaránt megfelelni igyekezett.

A kötet második tematikus egységét (*Panteon-idea, panteon-modellek, panteonizáció*) rövid, ám alapos eszmetörténeti és historiográfiai fellevezetés nyitja, mely a nemzeteszme szakralizálódását a keresztény templomok funkcióbővülésében, illetve módosulásában kézzelfoghatóan materializálódó pantheon-idea alakulását követi nyomon, nyugat-európai példák alapján (Westminster Abbey, Panthéon). Ezután tesz javaslatot a – főként a francia szakirodalomban meghonosodott – *panteonizáció*-terminus használatának diszkurzív kibővítésére (e recenzióban ld. fentebb, 151–152 old.), megelégedve, hogy „e diskurzus sajátosságai különösen jól feltárhatók az irodalmi panteonizáció jellegzetes műfajai (például az emlékkóda és az emlékbeszéd) vizsgálatával”.⁶ Előbb azonban – mintegy fellevezetésképpen – a panteon-idea magyarországi recepcióját tekinti át. Ez a kacsaringós eszmetörténeti

⁴ „Míg a történetírás narratív szerkezetbe foglalja a közösség szempontjából nevezetesen bizonyuló (úgynevezett *epoch-making*) eseményeket, addig a kommemorációs szertartásnak tekintett költészet (...) mnemotoposzként rögzíti az események jelölésére alkalmas helyek és hősök neveit”. Uo. 58.

⁵ „Ez az új topika háttérbe szorítja a *hazadicséret* örökölt, humanista–latin mintákat követő érvkésletét – pontosan jelezve, hogy a haza természeti–földrajzi értékekre hivatkozó, territoriális fogalmának helyét a kollektív emlékezetben megalapozott, tehát az időben létező nemzet víziója veszi át.” Uo. 59.

⁶ Uo. 69.

itinerárium a korabeli publicisztika (*Mindenes Gyűjtemény, Erdélyi Múzeum*), útinaplók és programírások vonatkozó reflexióiból tárja fel az európai panteon-modellek hazai recepciótörténetét, melyek „többnyire egy kontrasztképző retorikai stratégia részeként, propagandisztikus mozgósító céllal, a tudós érdem emancipálásának szokványos diskurzusába illeszkedve, a literátori agitációnak és önreprezentációnak alárendelve jelennek meg”.⁷ A teoretikus keretek vázolása után a – Széchenyi fordulatát kölcsönvéve – „üdvleldei planumok” konkrét realizálásának (a korban még áthidalhatatlannak bizonyuló) problémáit veszi sorra: Kölesy Vince Károly és Melczér Jakab irodalmi nemesi–nemzeti panteonjától (*Nemzeti Plutarkus, 1814–1815*) Mednyánszky Alajosnak a Duna partjára elképzelt szoborpanteonján át jut el a leginkább közismert, Széchenyi-féle funerális panteon⁸ Gellért-hegyre megálmodott tervezetéig (amelynek a szerepét végül egyfajta „spontán panteonizáció” eredményeképp az 1885-től immár hivatalosan is „díszsírkertként” működő Kerepesi úti temető látja majd el). Porkoláb ezt követően a panteonizációs processzus ikonográfiai legitimációjának történetét vázolja fel: Kazinczy koncepciózus ikonofiliájától Ferenczy István múzeumi szoborpanteon-tervezetén keresztül a nemzet hivatalos festőjének státusát kivívó Barabás Miklós könyvatos panteonjáig, illetve – a már 1848 után születő arcképalbumok és képes életrajzgyűjtemények tömegigények kiszolgálását lehetővé tevő könyvpanteonjain át – egészen a 19. századi idealizáló hazafi-portrék kánonjával szakító, 20. századi, individualizáló vizuális irodalmi panteonok születéséig kíséri a képző- és alkalmazott művészeti és irodalmi panteonizációs eljárások szövevényes útját.

A harmadik, s egyben zárófejezet (*A panteonizáció műfajai: az emlékbeszéd és az emlékóda*) a magasztaló ékesszólás ceremoniális műfajait retorikai–műfajelméleti, valamint pragmatikai–történeti kommunikációelméleti alapokról kiindulva, elsősorban intézményes háttérük, multimedialitásuk szemszögéből vizsgálja, kiemeli továbbá toposz- és előírárendszeireknek a kommemorációs eljárásokban játszott szerepét. A szerző – a magyar irodalomtörténet által meglepően kevésbé kutatott – emlékbeszédekre összpontosít; előbb körülhatárolja a kutatás korpuszát (döntően az Akadémia és a Kisfaludy Társaság megbízásából elhangzottakra korlátozva), majd tematikai alapon tipologizálja az emlékbeszédeket: parentációs, évfordulós, moralizáló és biografikus–adatoló válfajokat különböztet meg. A funkció-

⁷ Uo. 80.

⁸ Széchenyi István: *Üdvlelde. Gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékivel.* Pest, 1843.

nális–tematikus vizsgálat mellett egy másik, diakronikus elemzési szál is kirajzolódik: az emlékbeszéd műfajának hosszú távon bekövetkező fokozatos devalválódása, sőt végleges kiüresedése, amennyiben a 19. század derekán még feltétlenül „panteonizációs igényeket kielégítő műfaj a századvégen és a 20. század első évtizedeiben formálissá és tömegessé váló tudományos–kegyeleti aktusként, regisztrációs eljárásaként veszíti el jelentőségét.”⁹ Azonban éppen a műfajnak a megváltozott társadalmi–kulturális kontextusban történő ellehetetlenülése teszi lehetővé annak *par excellence* panteonizációs eljárásaként való definiálását.¹⁰

Ezeknek a műfajtörténeti változásoknak a tükrében tehát jobban megérthetjük az alábbi folyamatot és annak módozatait: a 19. század elején a költészet – a 18. századi bárdköltészeti szerephagyományt kulturális mnemotechnikaként adaptálva – kívánt „nemzeti dicscsarnokot” építeni, majd a század derekán a ceremoniális dicsőítés műfajai (az emlékbeszéd és -óda) vették át tőle fokozatosan a nemzeti panteonkonstituálás stafétáját, tovább gazdagítva az imaginárius nemzeti dicscsarnok korabeli színtereit, melyeket a poézis és a „materiális” panteonizáció funerális és ikonográfiai műfajai addigra már (illetve az előbbiekkal párhuzamban) kanonizáltak. Porkoláb Tibor minuciózus munkájában az alapvetően irodalomtörténeti kiindulópontból továbblépve, vizsgálati korpuszának több szempontú, finom elemzésén át – valamint a felhasznált elméleti fogódzók sokrétűségéből adódóan is –, egy jóval általánosabb, meglehetősen szerteágazó, sok vonatkozásában ma még kevésbé kutatott folyamat, a magyar nemzetépítés 18. század végétől a 19. század végéig (sőt egyes vonatkozásaiban még tovább is) ívelő szakaszának belső komplexitására és finom hangsúlyáttevéseire mutat rá meggyőzően. Nemcsak teoretikus és analitikus érzékenységgel, hanem már témaválasztásával is túllép kiindulópontjának diszciplináris premisszáin, és megannyi kapcsolódási pontot kínál a tematikájukban hasonló, ám más módszertannal és kérdésfeltevéssel dolgozó kutatók számára, akik együttesen járulhatnak hozzá – hogy az emlékezet helyeinek metaforáját parafrázáljam – a nemzeti panteonizáció magyar(országi) helyeinek jobb és pontosabb ismeretéhez.

⁹ Porkoláb: i. m. 7.

¹⁰ „Innen nézve az emlékbeszéd olyan szónoklatként definiálható, amelyet a nemzetet (a nemzeti irodalmat) reprezentáló intézmény felhatalmazottjaként fellépő orátor deklamál (olvas fel) egy kommemorációs eljárás keretében, s amely dicsőítő elokvencia konvencióit követve bocsája be a halhatatlanként magasztalt „nagy embert” az (imaginárius) nemzeti panteonba.” Uo. 155–156.

A. GERGELY ANDRÁS

Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont

Stefan Böckler, Cseresnyés Ferenc et al. (szerk.):
*Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria
térségben.* Trento: Alpok-Adria Munkaközösség
(magyar változat), 2004. 430 old.

A kisebbségtudomány diszciplínává érett. Lehet ezt vitatni, és különbséget tenni egyes kisebbségi önismereti vagy kutatási területek, jogi vagy önkormányzati ügymenetek között, de lehet megtisztelő szavakat keresni az új tudásterület hiányzó alapjait megteremtő kísérletezők dicséretére is.

Az alábbi írás ez utóbbit választja szempontjául. A szóbanforgó kiadvány az Alpok-Adria Munkaközösség többnyelvű köteteként jelent meg, Trentóban, olasz érdekeltségű milióban. A kisebbségtudomány hazai ágazatai így csak részben érvényesek rá – értékelő szempontként, mérceként azonban mégis latba esnek. Márcsak azért is, mert hasonló példát aligha ismer a szakirodalom, s maga a kötet korszakos jelentőségű áttekintésnek tetszik.

A kisebbségkutatás diszciplináris alapjait számtalan kutató még számtalanabb historikus kísérletre vezeti vissza, akár az újkorig vagy az ókorig, mindegyre azt szemlélve: mikortól számítható, hogy egy kisebbséget, etnikai és kulturális, vallási vagy számszerű alárendeltségben leledző csoportot megkülönböztettek, akár előnyére, akár sérelmére. A hazai kisebbségtudomány egyetemen is tanulható tudásterület immár, kiépült egy akadémiai intézménye is, így a szakterület korántsem mondható kezdetlegesnek, „gyermekcipőben” totyogónak. Sőt: akik nem párto-

lóan, vagy védelmére szólnak, azok nemegyszer inkább épp azt hangsúlyozzák, talán túlságosan is kiépült immár, s „etnobilizációként” fungál, vagy annak elméleti háttérében leli gyakorlati biztonságát...

A kevésbé pejoratív, de több érzékenységet eláruló kutatási háttér áttekintését három nagyobb területre oszthatjuk. Az elsőben, amely részint egy euró-zónában, uniós együttműködési miliőben ismerhető fel, jelen van a kisebbségi képzés, kutatás, helyzetfelismerés, folyamat-elemzés, konfliktuskezelés eszköztára és tanulható technikája, továbbá normarendszere is. A második inkább kétfelé oszlik, egyik felől a magyarországi és a határon túli kisebbségek sérelmi helyzete, konfliktusaik kezelési módja, foglalkozásuk agasztó arányai, illetve változásai, asszimilációs trendjeik specifikus módjai kerülnek feldolgozásra, legyen a végeredmény statisztika, demográfia, térkép, iskolázottsági vagy nyelvhasználati tapasztalat, nacionalista közbeszéd vagy kisebbségvédelmi joggyakorlat (ehhez adalékként a Teleki László Alapítvány, a kisebbségvédelem intézményei és az önkormányzatok honlapjai, vagy a határon túli magyar kutatóbázisok kiadványai jó illusztrációk). Másik irányból nézve – s ezt az imént „tipologizált” helyzet ellenoldala jól illusztrálja egyazon intézmény, az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete működésében, konferenciáin, vagy akár honlapján is – egy jóval „puhább”, kultúraközpontú, vallásra és identitásra, átélési gyakorlatra és szimbolikus politikára érzékenyebb kutatási részterület (ha úgy jobban tetszik: megismerési technika és értelmezési mód), amelyen a kulturális antropológia tapasztalati anyaga kínál interpretációt. Ez utóbbi terület azért említendő, sőt azért kiemelendő, mert a korábbi, a „szocializmus korszakában” és azt megelőzően is minden másságot valamely „nemzeti kérdésként” sikerült taglalnia a szakemberek többségének, anélkül azonban, hogy az érintettek erről akár tudtak volna, akár befolyásolhatták volna, miként fogalmazznak „tudományos” ismeretanyagot arról, ami rájuk vonatkozik.

E megismerési területek aprólékosabb elősorolása nem azért történt itt, mert a tárgyalandó kiadvány bármelyik „kategóriába” oly könnyen besorolható volna. Épp ellenkezőleg. A *Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria térségben* című kötet olyan köztes tudástartományban helyezhető el, amelyben éppoly nyomatékosan helyet kell kapjon a kisebbségjog megannyi komponense, mint a térségi identitások puha jelenség-együttese, a demográfiai trendek ismertetése éppúgy, mint a saját állapotrajz megformálásában érdekelt kisebbségi képviselők hatá-

sa. Miképpen a kötet címe, úgy a feltárás módja is átjár a (diszciplináris) határokon, megkísérel kölcsönös megértésért dolgozni, „átlát” és „átlátogat” a másik zónába, regisztrál állandóságot és változást, folytonosságot és megszakadási veszélyeket, kulturális másságot és kölcsönösséget egyaránt. A térképmelléklettel is ellátott 430 oldalas kötetet a szerkesztők szerényen „tanulmánynak” nevezik, melyben egyes régiók, államok, önálló tartományok, tagcsoportok összegzik létformáik és megmaradási módjaik historikumát, jelenét és feltételeit. Egy szakértőkből álló munkaközösség, amely végül vitaanyagként terjesztette elő „országtanulmányait” és regionális áttekintéseit ama Kisebbségi Munkacsoportnak, amely mindezt elméleti, terminológiai, lexikai, történeti, demográfiai és lingvisztikai kontextusban megvitatta és egységes formátumban közzétette, végső soron azt a lehetséges kooperációt is tükrözi, amely nemcsak politikai, nemcsak térségi, hanem kulturális megértés mentén is eredményesnek bizonyulhat(ott). A kötet az egyes kisebbségek, valamint az egyes térségek jogi-politikai, mentális és kulturális „implikációit” tartalmazza, beleértve többnyelvűséget és autonómiát, válogatott bibliográfiát és társadalmi törekvéseket, állampolitikai rendezőelvek hatását és változó politikai konstellációk következményeit is.

Kisebbségtudományi szakkönyvvel van tehát dolgunk, de nem az átpolitizált, nacionalizmustól áthatott, nemzetépítő vagy múlt-konstruáló, közös emlékezetet „átíró” vagy jelent manipuláló célrendszer elméleti következményével, hordozójával, vagy éppen ellenpontoszó opuszával. Nincs politikailag áthangolt terminológia a könyvben, viszont van olyan egységesítési szempont (ajánlás), amelyet irányadónak tekinthetnek a résztvevők, s ezáltal az egyes fejezetek követik a föltérési körvonalakat akkor is, ha elhangzó következtetések esetleg eltérnek regionális és nemzeti kontextusban, vagy törvényi szabályozás, esetleg állami kezdeményezések következtében. Miközben a kisebbségeket „az Új Európában” a „határokat átívelő hidak tartóoszlopaiként” kezeli a szerkesztői észjárás, nem kíván eltekinteni attól sem, hogy az európai egységesülési folyamat makro- és mikrointegrációs hatásait földolgozza. „A határok a történelem sebhelyei” – idézi a bevezető tanulmány mottója Alfred Mozert –, tudatosítva az olvasóban, hogy a „nagy határvonalat” jelképező (vagy inkább megjelenítő) vasfüggöny lehullása után rendszerbomlasztó hatások mutatkoztak, s ezek az egymástól addig mesterségesen elszigetelt nemzetek, identitások, gazdaságok vagy politikai felépítmények oly hirtelen találtak egymásra gazdasági, politikai, népcsoportközi,

államterületi, nyelvi és kisebbségjogi téren, hogy abban a kényszerek és rossz hagyományok éppúgy szerepet kaphattak, mint a békés együtt-lét ábrándképe. A kisebbségek és határokon átnyúló együttműködések programját a programkoordinátor Stefan Böckler olyan híd-szerepként értelmezi, amely az Alpok-Adria térséget az Új Európa felé vezeti. Ugyancsak ő idézi Paul Tillich sorait a megélenkült nemzeti-etnikai problematikák feloldására vállalkozó tevékenység programjához: „Csak az állhat az áthidalás és ezáltal a béke szolgálatában, aki egy határ vonal mindkét oldalának részese, nem pedig az, aki a szilárd elhatároltság nyugalmában biztonságban érzi magát”.

Az elhatárolódás és közeledés tendenciái mintegy két évtizede, a Területi Önkormányzatok és Közigazgatási Szervek Határ menti Együttműködéséről szóló Keretegyezmény óta két léptékben folytatnak tervezést. A jó ideig nyomatékosabb *állami* szintet, melyet később, a nyolcvanas évektől már meg-megbontott a pontszerűen elképzelt határmenti érintkezési zónák folytonos övezetkévé válása, vagyis a határok „elmállása” és a térségi kapcsolatok szomszédsági politikává alakítása, a kilencvenes évektől már egy újabb, *regionális* övezetesség egészítette ki. Utóbbi részint a nemzetállamiságon túllépő formációk, „egységképződmények” reprezentálója is lett (lásd a „Régiók Európája” fogalomkörét), részint pedig az integrált Európába helyi kapcsolat- és identitás-hálózatokkal bekapcsolódó érdekszférák megtestesítője. Számos, az egységesülési folyamat bürokratikusán megoldott alakzatát ezek a helyi szintek a maguk módján elvitatták, megválaszták, „átírták”, de az adminisztratív projektekből sokszor hiányzott a kulturális tartalom, az értékek, eszmények, normák közös elfogadásából adódó békességes megoldás-együttes. Pedig hát politikai vagy területiális identitás-egységben csakis azok képesek egymásra találni, akiknek egymáshoz kulturálisan, a különbözőség vállalása és megvallása mentén, vagy éppen az integrációt csakis az önmegvalósítás kereteként elfogadó módon lehet közük. A fejlődésvonalak, mint ezt Böckler írja, együttműködési realitásként „potenciált és tendenciát jelölnek ki”, de ennek csupán a tényleges tapasztalatok adhatnak hitelt, s formálhatnak köztes jellegű, interkulturális vagy multikulturális kooperációkat.

Mindezt nemcsak szemléletmódok átvétele, értékek követése nehezíti. Olyan, egyébiránt még Európa perifériáira éppúgy jellemző, de világszerte is ható jelenségek nem különben, amelyen például a periférizáltak szegénysége a centrum gazdagságával szemben, az elválasztó

falak és intézményes normák kialakítása a sikerképesek által, az Európán kívüli (globalizációs, migrációs, információs és makropolitikai) közrehatások erőteljesebb megjelenése az uniós milióben (továbbá már a hetvenes évektől kezdődő időszakban is), a határkapcsolatok virtualizálódása mögött megmaradó mentális határok, normarendek, multikulturális aspirációk egyaránt olyan tanulságokkal szolgálnak, amelyeket a nemzeti keretek alapján elképzelt Európa nem kifejezetten tekint sajátjának. E szempontból „a nemzetállamiság és a kisebbségi kérdés egyugyanazon érme két oldalát jelenti”, a történelmi határok hasította szakadék, illetve a Habsburg impérium, a trianoni döntés és az államközi összetűzések hullámai formálta helyzetkényszer hatotta át az együttműködések tiltásának szempontrendszerét. Tisztázatlanok maradtak, majd külpolitikává érettek és geopolitikává merevedtek a kisebbségek kezelésének kérdései, különösen a határmenti térségekben, aminek utóbb az Európai Határmenti Régiók Munkaközössége által feloldani kívánt merevsége, az Európa Tanács kisebbségvédelmi Keretegyezménye (1995) és a Közép-Európai Kezdeményezés oly módon próbált ellene szervezni, hogy ennek eredménye az érintett népcsoportok helyzetét együttesen kezelő, a határok mindkét oldalára egyként figyelemmel lévő szemléletmód kialakulása lett.

E kötetben „a viták folyamatának – zsákutcáktól és kerülőutaktól megszabadított – felvázolása” a nemzeti színezetű szemléletmódok közötti sajátos kompromisszumképesség és együttműködés eszméjének nevében mutatkozik. Az átfogó bevezető szerint „ez a tanulmány nemcsak *ténybeli eredményei* alapján járul hozzá a népcsoportok harmonikus együttéléséhez a határokon belül és azokon túl, hanem a *lebonyolítás módjával* konkrét példát szolgáltat az ilyen csoportok közötti határokon átnyúló együttműködés lehetőségére” (kiemelések az eredetiben). Mindez talán azon esetekre is érvényes, amelyekben a kutatási összefoglaló egyes részeit vagy „objektív nehézségek és szubjektív szemléletmódok miatt nem lehetett közös nevezőre hozni” (27. old). Példaképpen: Horvátországban – az előzetesen megválogatott kritériumok szerint – mintegy tizenöt kisebbségi népcsoport él, melyeknek azonban korántsem egyenlő a státusa, feltártsága, nyilvánossága, vagyis legitim létmódja, s nemegyszer az interetnikus kapcsolatrend fontosabbnak is bizonyult, mint a kisebbségi séma alkalmazása. A séma az Alpok-Adria Munkaközösség „Első kisebbségi jelentésében” alkalmazott javaslat volt, melyet a tagtartományok beszámolóíhoz készítettek el, s ezt egészítette ki utóbb

(1996) a „Kisebbségi konfliktusokat tárgyaló szakértői beszámolóok irányelvei” című ajánlás, a munkacsoportok tárgyilagos csoportosítási elvei szerinti adatbázis-építés, valamint a szakmai viták ezt követő kiegészítései (pl. 1997 novemberében Siófokon). Föltárult például annak gondja, hogy a „régí” és az „új” kisebbségek közötti megkülönböztetés mivégre alakult ki, milyen velejárói vannak a kisebbségek öndefinícióinak, milyen nemzetpolitikai „válaszok” követik egy-egy csoport kisebbségkénti megjelenését, milyen „releváns szignálok sokaságát váltja ki” a nemzeti keretektől eltérő identitáskeresés, milyen (tudományon túli, közvetlen érvényesülő) politikai jelentősége van vagy lehet a politikai szereplők közötti megjelenésnek, nyelvi-kulturális-vallási vagy gazdasági-térségi-érdekvérvényesítési ismérvek szerinti reprezentációnak, a migránsok (munkavállalók, menekültek, bevándorlók) és a tradicionális csoportok jogállási különbségének, stb. (26. oldal).

A kiadós méretű kötet a felvezető kerettanulmányt követően tartalmazza az elemzési séma vázlatát (főbb pontjai: 1. A kisebbségi helyzet alapvető jellemzői, történelmi és szituatív elemei; 2. területi, demográfiai sajátosságai és viszonyszámai; 3. a gazdasági tényezők; 4. a politikai és képviselési jellemzők; 5. a kulturális jellemzők; 6. a kisebbségi kapcsolatok és többségi keretfeltételek; 7. az együttélési modellek és perspektívák; 8. a határokon átnyúló együttműködések), majd a részletes régió-tanulmányokat. Ezen belül találjuk Baranya, Győr-Moson-Sopron, Somogy, Vas és Zala megyék, valamint Burgenland, Friuli-Venezia Giulia, a Horvát Köztársaság, Karintia, Szlovénia, Trentino-Dél-Tirol és Velence aprólékos leírását. Az áttekintéseket összefoglaló zárja, továbbá az Alpok-Adria Munkaközösség egy nyilatkozata a nemzeti és nyelvi kisebbségekről (1998. novemberéből), s kiegészítésként egy térkép a tárgyalt terület elhelyezkedéséről és a Közép-Európai térség országairól, néhány demográfiai adattal jellemezve őket.

A kiadvány (önminősítő, de nem egykönnyen cáfolható) deklarációja szerint a kisebbségi léthelyzetet és határokon átnyúló kapcsolatokat ekként feltáró munka célja nemcsak a potenciális konfliktusok megelőzése a hatékonyabb kisebbségvédelem mentén, hanem az átfogó megfontolások feltételeként elvárható teljesebb információs háttér lerakása is, amely az európai együttműködéseknek épp az integrációs folyamatok felgyorsulásában aktuálissá vált feladatait szolgálhatja.

JAKAB ATTILA

Nemzet és terület Közép-Európában – geopolitikai megközelítésben

Gyula Csurgai: *La nation et ses territoires en Europe centrale. Une approche géopolitique.* (European University Studies. Series III: History and Allied Studies, 965)
Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt a. M. – New York
– Oxford – Wien: Peter Lang, 2005, ix+271 old.

Csurgai Gyula, a genfi székhelyű Geopolitikai Tanulmányok Nemzetközi Központja¹ alapító igazgatója, 2002-ben megvédett doktori disszertációja átdolgozott változatában a közép-európai nemzeti és kisebbségi kérdéskör újszerű és sajátos megközelítését tárja az olvasóközönség elé. Műve központi témája a kárpát-medencei magyar kisebbségek, azon belül pedig elsősorban a vajdasági magyar közösség helyzetének geopolitikai elemzése, értékelése és bemutatása egy kiszélesített európai és nemzetközi (globalizált) politikai és gazdasági kontextusban, ahol erőviszonyok és érdekek feszülnek egymásnak.

A könyv első fejezete a tulajdonképpeni problémafelvetést tartalmazza. Ebben kerül megfogalmazásra a nemzeti(ségi) kérdés mibenléte, a terület és a nemzeti kisebbség közötti szoros és meghatározó viszony, illetve az állampolgárság és a nemzeti hovatartozás – a nyugati szemlélt számára sokszor érthetetlen – összefüggése. A szerző kidomborítja a terület (terület) fontosságát és szerepét az ideológiákban, kollektív emlékezetekben és nemzeti reprezentációkban. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza,

---

¹ International Centre for Geopolitical Studies (www.geopolitics.ch).

hogy mindez szorosan kapcsolódik ahhoz az identitáskereséshez, amely minden átmeneti állapotban levő társadalmat jellemez. A közép-európai társadalmak éppen ilyen, elsősorban politikailag és gazdaságilag átalakuló társadalmak, ahol napirenden lévő probléma az identitáskeresés és identitásépítés, az „egységes nemzetállam” fogalmának újraértékelése, a megnyilvánuló sokféleséggel való erőteljes szembesülés. Felteszi a kérdést, hogy miképpen lehetne újraértelmezni az állam, a nemzet és a kisebbség viszonyát úgy, hogy elkerülhető legyen az etnikai konfliktus? Melyek lennének azok az állam-modellek, amelyek a területi integritás fenntartása mellett a kisebbségek számára biztosítanák az autonóm intézményes és jogi önszerveződés lehetőségét? Összeegyeztethetők-e az etnikai-kulturális közösségi és a politikai-jogi nemzetállami hovatartozás társadalmi szerveződésai egyazon rendszer keretében? A kisebbségi kérdés megoldása európai vagy inkább regionális szinten keresendő? Meddig terjed és hogyan alkalmazható az önrendelkezés joga? Hogyan közelítsünk a határmódosítás kérdéséhez? Csurgai ezekre és az ezekkel összefüggő kérdésekre keresi a választ.

Ahhoz azonban, hogy az olvasó pontosan értse, miről is beszél a szerző, elengedhetetlen a fogalmi tisztázás. Ezt a célt szolgálják a soron következő fejezetek. A második fejezet keretében kerül meghatározásra a geopolitika és a terület fogalma. A geopolitika tulajdonképpen egy több dimenziós, interdiszciplináris elemzési módszertan, amely a különböző tényezőknek (történelmi múlt, kultúra, etnicitás, demográfia, vallás, gazdaság, stb.) a politikai és a társadalmi történésekre egy jól körülhatárolható földrajzi egységen belül (pl. Koszovó, Balkán, Kárpát-medence) együttesen kifejtett hatását igyekszik megérteni és megértetni. Csurgai ennek segítségével igyekszik megvilágítani a magyar kisebbségek, különösen a vajdasági magyarok helyzetét. Ugyanakkor nem feledkezik meg magáról a területről sem. Az erről alkotott reprezentációban ugyanis gyakran kapcsolódik össze a múlt, a jelen és a jövő. Konfliktus azonban csak akkor keletkezik, ha több, rendszerint ellenkező igény és reprezentáció ütközik egymással, ugyanazért a területért. A vesztfáliai nemzetközi rendet egyre jobban kikezdő globalizáció korában ez mind gyakoribb. Hiszen csökken a nemzetállamok szuverenitása, erősödik az etnikai és kulturális alapú regionális identitás, illetve a gazdaság egyre erőteljesebb nyomást gyakorol a politikára; mindez új hatalmi rétegek kialakulásával is társul.

A harmadik fejezet szintén a fogalmakat járja körül: Közép-Európa, kisebbség, nemzet (politikai, illetve kultúrnmzet), valamint terület (szemben a térrel). A szerző kiemeli a különböző nemzetfelfogások alapelveit – szerződés, illetve származás (vérségi kapcsolat) –, amelyek meghatározzák a társadalom megszervezését és irányítását is. Míg az egyik az egyénekből építi fel a nemzeti közösséget (pl. a francia), addig a másik a közösségből vezeti le, annak függvényében határozza meg az egyént (pl. a német). Mindez elsődrendű az adott állam és nemzet közötti viszonyban is.

A negyedik fejezet tovább boncolgatja a terület kérdését, az arról alkotott felfogások tükrében. Ez alkalommal Csurgai a geopolitikai diskurzusokat és reprezentációkat, illetve azok jellegzetességeit veszi górcső alá. Kiemeli a nemzeti identitás és az iskolai oktatás közötti összefüggést, valamint a térképek szerepét, amelyek a „szakralizáció” elengedhetetlen kellékei. Felhívja a figyelmet arra, hogy a reprezentációk egy adott nemzetben belül is különbözhetnek egymástól, és emlékeztet rá, hogy a széleskörű terjesztést megelőzően azokat mindig egyének vagy jól meghatározható kis csoportok dolgozzák ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy azok nehezen tekinthetők a közösség „termékének”. Arról nem is beszélve, hogy rendszerint egy másik nemzeti közösség tagadását célozzák, esetenként létjogosultságát kérdőjelezzik meg.

Az ötödik fejezetben ezek ismeretében jutunk el a nemzetfogalom közép-európai fejlődéséhez, és a történelem súlyával való szembesüléshez. A modernitás ugyanis olyan nemzetállam-modellt kristályosított ki a térségben, amely a homogenizációt és az etnikai egységet (egyöntetűséget) tűzte ki célul. Ennek jobb megértéséhez a szerző vázolja a Habsburg monarchia újkori történetét és elemzi a nemzeti kérdést. Egy sokszínű, de egységes teret és szabad közlekedést jelentő birodalomból alakultak ki azok az utódállamok, amelyek a birodalmi gondolkodást mintegy „nemetesítették”. Ebben a fejlődésben fontos szerepet játszottak II. József (1780–1790) központosító (és németesítő) törekvései. Az osztrák-magyar dualizmus minden további átalakulást lehetetlenné tett. Az első világháborút követő területi rendezés azonban semmit nem oldott meg. A régi problémák helyett újakat teremtett, egy erősen – és ésszerűtlenül – fragmentált régióban, ahol a határok elsődrendű szerepe az elválasztás lett. Mindennek megvoltak a gazdasági és politikai következményei (pl. az európai egyensúly felbomlása). A térség 20. századi politikája pedig nagy részben a határ-

kérdések körül forgott, még akkor is, ha a kommunista hatalmi rendszer azt évtizedekre befagyasztotta. Jugoszlávia szétesése, Csehország és Szlovákia szétválása, Koszovó helyzetének tisztázatlansága azonban azt bizonyítja, hogy a kérdés még mindig nagyon időszerű.

Csurgai ilyen előzmények után tárgyalja a hatodik fejezetben a liberális demokrácia és a soknemzetiségű állam kérdését, amely egyrészt a közélet és a magánélet szétválasztása, másrészt pedig az individualizmus és a közösségi hovatartozás kérdése is egyben. A tét a kisebbségi etno-kulturális identitás, illetve annak megjelenítése egy olyan nemzetállami közegben, amelyben az etnikai többség az állam egységét és oszthatatlanságát szűken és kizárólagosan értelmező felfogás foglya.

A vajdasági magyar kisebbségnek szentelt hetedik fejezet mintegy összegzi és konkrét esetre vonatkoztatja az előzőekben felvezetett elméleti megközelítéseket. Ez egyben azt is jelenti, hogy itt szembesül egymással a magyar és a szerb geopolitikai reprezentáció, amelyben elsősorban a 16. századdal kezdődő területi és népességi átalakulások játszanak fontos szerepet. A közelmúlt történései pedig elválaszthatatlanok a kommunista Jugoszlávia megalakulásától (amely hátrányosan érintette a szerbeket), fejlődésétől (1974 után fokozatosan gyengült a központi hatalom) és felbomlásától; illetve Koszovó problémájától, mely felszínre hozta az új szerb geopolitikai stratégiát. A Vajdaság kivételével mára a szerbek mindent elveszítettek.

Ez tehát az a kontextus, amelyben a Magyar Köztársaság külpolitikája, s benne a vajdasági magyarokkal kapcsolatos álláspont (magatartás) megfogalmazódik. Erről szól a mű nyolcadik fejezete. A szerző megítélése szerint a magyar állam mozgásterét az euroatlanti integrációs érdekek, a jószomszédi viszony fenntartását célzó törekvés (pl. kétoldalú szerződések) és a vajdasági magyarokért érzett felelősség határolja be.

Kétségtelen azonban, hogy lehetetlen nem szem előtt tartani azokat a geopolitikai átalakulásokat, amelyek az európai kontinens délkeleti részén (vagyis a Balkánon) lejátszódnak. A kilencedik fejezetben tehát Csurgai az erőviszonyok és szövetségek átrendeződését elemzi. Ezek kihatnak a Vajdaságra is, mivel a térség gyakorlatilag egy geopolitikai csomópontot alkot (a Dunának is köszönhetően). Itt újra fellelhető az a történelmi állandó, hogy a Balkán fejlődését és sorsát elsősorban külső hatalmi érdekek és többé-kevésbé irányított történések határozzák meg. Napjainkban itt találkoznak (és ütköznek) Oroszország, az Európai Unió, Törökország és az Amerikai Egyesült Államok politikai

és gazdasági elképzelései, törekvései és érdekei. Mindebben fontos szerep jut a nyersanyagoknak és energiaforrásoknak, illetve a potenciális piaclehetőségeknek.

Napjainkban ezek azok a körülmények, amelyek a kisebbségi kérdés megoldását Közép-Kelet Európában behatárolják, ahol ismételten (véres és kegyetlen) területi átrendeződéseknek lehettünk szemtanúi. Könyve tizedik fejezetében a szerző tehát lehetőségeket, alternatívákat keres, elsősorban az egységes (etnikai alapú) nemzetállam-felfogással szemben. Vázolja annak a soknemzetiségű államnak az elképzelését, amely elismeri a sokféleséget, és valamiképpen harmonizálja az egyéni és a közösségi jogokat. Csurgai az állam, a nemzet és a kisebbségek közötti kapcsolatrendszer újragondolását szorgalmazza, és az egyént előtérbe helyező (a 19. században gyökerező) liberális demokrácia helyett – amely esetenként a többségi nemzet (sokszor önkényes) egyeduralmát eredményezte – felveti a „társulási demokrácia” (*démocratie associative*) gondolatát (pl. Svájc, Spanyolország). Kétségtelen, hogy mindez szükségessé teszi az önrendelkezés újragondolását is, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy az újabb és újabb nemzetállamok létrehozása bármit is megoldana. Az új helyzet ugyanis újabb (már régen közismert) problémákat teremthet. A szerző szerint inkább autonómiában (elsősorban regionális szinten és nem annyira etnikai alapon) és a határok funkcionális szerepének a leépítésében (*défonctionnaliser les frontières*) kellene gondolkodni. Mindebben ihletet adhatna Dél-Tirol példája. Ez a példa azonban így, „kulcsra készen” nem exportálható. Mindenképpen szükséges a helyi realitások elmélyült ismerete, hiszen csakis arra alapozva lehet építeni egy olyan globalizálódó világban, ahol gyengülni látszik a nemzetállam hatásköre és egyre inkább felértékelődnek a régiók és a hálózatok.

Az előzmények tükrében szinte természetes, hogy a tizenegyedik, és egyben utolsó fejezetben Csurgai Gyula a vajdasági magyar kisebbség autonómiájának a kérdését vizsgálja. Részletesen ismerteti az 1999-ben kidolgozott, a Vajdaság és a vajdasági nemzeti közösségek önkormányzatának politikai és jogi kereteiről szóló megállapodást. Megítélése szerint a háromszintű autonómia (regionális, területi és személyi) kivitelezése elsősorban belső (Szerbia társadalmi, politikai és gazdasági fejlődése) és külső (pl. a nyugat-balkáni térség további fragmentációja) tényezők függvénye, és csakis lépcsőzetes folyamatként képzelhető el.

Következtetéseiben a szerző összegzi elemzései eredményeit, és kiemeli a kisebbségi kérdés geopolitikai tétjét. Ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy a kontinens biztonsága tulajdonképpen a közép-kelet európai térség stabilitásától függ.

Lehetséges, hogy az érdeklődő magyar olvasó számára a Csurgai Gyula által felvetett, elemzett és bemutatott kérdések közül sok minden világos és közismert (vagy legalábbis annak tűnik). Ne feledjük azonban, hogy a mű olyan közönséghez is szól (elsősorban), ahol (a szakembereket leszámítva) Budapestet és Bukarestet nem mindig tudják pontosan elhelyezni a térképen. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szerző megközelítése, a geopolitikai perspektíváknak a kidomborítása, az azokban való gondolkodás újszerű és gondolatébresztő. Ez mindenképpen figyelmet érdemel. Nem lenne tehát érdektelen, ha a könyv magyar nyelven is eljuthatna a szakmai és szélesebb hazai olvasóközönséghez.

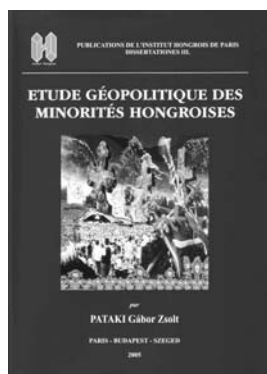
KÁNTOR ZOLTÁN

Kisebbség és geopolitika

Pataki Gábor Zsolt: *Étude géopolitique des minorités hongroises*. (Dissertationes III.) Paris-Budapest-Szeged: Institut Hongrois de Paris, 2005.

Pataki Gábor Zsolt könyvében a kárpát-medencei magyar kisebbségek mai problematikájának geopolitikai célzatú elemzésére vállalkozott, nem először. A könyv a Párizsi Magyar Intézet gondozásában jelent meg, a „Dissertationes” sorozat III. köteteként, és lényegében a szerző hasonló témájú, 2000-ben megjelent könyvének második kiadása, új adatokkal és tényekkel frissített ill. javított változata. A szerző és a kiadó ezúttal is francia nyelven jelentette meg a művet, mivel éppen a francia és frankofón olvasóközönset célozza meg – és ezen keresztül a tágabb szakértői és kutatói közönset – a magyar közönset által egyébként jól ismert geopolitikai helyzet minél objektívabban dokumentált és szakszerű bemutatásával.

A Kárpát-medencei kisebbség geopolitikájáról írott könyv első kiadása 2000-ben a Lille-i Egyetemi Kiadónál jelent meg *Le devenir géopolitique des minorités hongroises dans le Bassin des Carpates* címmel (magyarul: A kárpát-medencei magyarság geopolitikai kilátásai), és lényegében a szerző a Párizsi Egyetemen 1998-ban „Summa cum Laude” megvédett doktori disszertációját tartalmazza. A könyvet 2003-ban geopolitikai műhelyvitával egybekötve mutatták be a nagyközönsetnek a Párizsi Magyar

Intézetben. A sikeres bemutatót követően felterjesztették a francia *Société de Géographie* különdíjára. Ezt évente egyszer ítéli oda a tekintélyes, 1821 óta működő akadémiai testület, és a 2004. évi különdíjat Pataki könyve nyerte el.

A magyar nemzeti közösségek kérdésköre igen bonyolult annak nemzetközi és geopolitikai aspektusai miatt. A legtöbben általában kisebbségi kérdésként fogalmazzák meg a kárpát-medencei magyarság mai problémáját, és ezen belül – tekintve, hogy a „kisebbségi” már eleve egy multidiszciplináris megközelítést feltételez – a jogászok nemzetközi- és emberi jogi problémaként, a szociológusok társadalmi, a közgazdászok gazdasági, a politikusok politikai problémaként igyekeznek a maguk módján értelmezni, és jó esetben adekvát megoldást találni rá.

Pataki szerint érdemes a magyar kisebbség összetett problémáit a *geopolitika* komplex módszertanával tanulmányozni, hiszen a kisebbségi magyar nemzetrészek sorsa és helyzete mindig is leginkább az illető állam és Magyarország közötti kapcsolatnak volt a függvénye. A magyar kisebbségek és Magyarország közötti kapcsolatrendszer egésze kimonodottan érzékeny problémaként van jelen a románok, szlovákok és szerbek *geopolitikai képzetében*. Hosszú ideig magát a magyar-magyar kapcsolat meglétét is a „magyar irredentizmus” újjászületéseként interpretálták, és ez a helyzet sokszor teljesen abszurd megnyilvánulásokhoz vezetett. A szomszédos államok magyarokkal szembeni ellenérzései főleg abból eredeztethetők, hogy az ott élő magyar kisebbség szállásterülete egybeesik a régi magyar területekkel. A szomszédos államok lakóinak geopolitikai képzetében még a 21. század elején is létezik olyan félelemérzet – minden ráció, szerződések, EU-, NATO- illetve más politikai tényállások ellenére –, miszerint e területek sorsa nincs véglegesen rendezve (Erdély, Felvidék, Vajdaság stb.), és hogy egy szép napon a magyar állam majd újra előáll bizonyos területi követelésekkel – az ott élő magyarság érdekeire hivatkozva. Bizonyos mértékig még mindig érezhető a biztonságérzet hiánya és a vélt magyar igényektől való félelem, mely ideig-óráig a környező államok biztonságpolitikájának szerves részévé is vált. A magyar állam a kommunista korszakban akár naponta is deklarálhata (Kádár, Grósz, stb.), hogy semmilyen követelése nincs a szomszédos államokkal szemben, ezt – ellentétben a magyar féllel – ők sohasem vették komolyan. Pataki szerint ezért is indokolt a közép-európai nemzetek antagonisztikus, de adott esetben komplementer vagy konfrontatív

geopolitikai képzeteit is szemügyre venni, így a könyv első fejezetében e kérdések elméleti hátterét fejt ki részletesen.

A *geopolitikai helyzet a történelmi evolúció adott pillanatában* egy olyan szituáció, melynek során kisebb vagy nagyobb földrajzi terület felett *hatalmi rivalitások* léteznek, két vagy ennél több *geopolitikai tényező* között. A geopolitikai elemzés alkalmas a kárpát-medencei magyar (és más nemzeti) kisebbségek mélységi vizsgálatára, mivel nem elégszik meg azzal, hogy pontosítja és feltérképezi az adott helyzet tétjeit, hanem próbálja megértetni a főszereplők gondolkodásmódját és cselekvési opcióit, még akkor is, ha azok hamisak.

A 2. és 3. fejezetben a magyar nemzeten belüli különböző geopolitikai helyzetek szakszerű bemutatásával találkozunk. A nagyszámú ábra, grafikon és táblázat objektív pillanatfelvételt készít a magyar kisebbségekről, melyek minden Magyarországgal határos országban erős nemzeti, nyelvi és kulturális identitással rendelkeznek, így *valós nemzeti közösségeket* alkotva a szomszédos államok területén. A magyar nemzeti közösségek problematikája a Közép-Európában folyó geopolitikai viták különleges esetét jelentik, mivel a sajátosan erős identitástudattal rendelkező magyarok revindikatív – de békés – politikai akciókat folytatnak abban az államban, amelyben élnek. A Kárpát-medencében manapság – még a hivatalos nemzeti statisztikák szerint is – mintegy 13,4 millió magyar él, melyből legkevesebb 2,8 millió (21,4%) a mai Magyarországgal határos országok területén él, ezen belül is a legtöbben Románia Kárpátokon inneni területén (Erdély, Bánság és Partium). A számok tükrében azt találjuk, hogy Európában egyedül a kisebbségben lévő oroszok száma haladja meg a határontúli magyarok lélekszámát. Ebben a geopolitikai térségben tehát a magyar kisebbségek státusza elsőrendű geopolitikai tét, úgy Magyarország, mint a szomszédos államok számára. Sőt, nagyobb léptékből nézve, egész Európa számára.

A szerző a 4. fejezetet Magyarország biztonságpolitikai és geostratégiai környezetének szenteli. A nemzeti kisebbségek státuszának kérdése mindenképpen az egyik legérdekesebb téma Közép- és Kelet-Európa biztonsága szempontjából. A térség már régóta magában hordozza az etnikai feszültségeket, és a kommunista rendszer összeomlása után a nacionalista erők felszínre kerültek. A Berlini Fal leomlása után nagyszámú, addig elfojtott nacionalizmus tört fel, és a viták középpontjába három geopolitikai tényező került: a nemzet, a nemzet szállásterülete és az állam.

Az 5. és 6. fejezet a magyar nemzeti közösségek politikai képviseleti rendszereit ill. gazdasági-társadalmi és szociális jellemzőit elemzi. A magyar kisebbségek és a többségi állam között meglévő konfliktus, a kisebb provokációktól eltekintve, nem tekinthető nyílt konfliktusnak: ezek a kisebbségek folytonos és tudatos harcot vívnak ugyan megmaradásukért, de csakis *politikai* és *kulturális téren*, lévén hogy egyedüli „fegyverük” a politikai képviselet – mely 1989 előtt nem volt lehetséges – illetve a magyar kulturális szolidaritás. 1989 után a már szabadon szerveződő kisebbségi magyar szervezetek (RMDSZ, Együttélés, VMDK, VMSZ, KMKSZ, stb.) a kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektettek az összmagyarsággal fenntartott intézményes kapcsolatok kiépülésére, valamint az egyetemes magyar szellemi közösségbe való integrációra (a nemzetközileg elfogadott „határok szabad átjárhatósága” illetve a „határokon átnyúló kulturális, gazdasági, stb. együttműködés” elvei mentén). A romániai, szlovákiai, szerbiai magyar közösségek 1990 óta saját, többé-kevésbé jól működő struktúrával rendelkeznek, és ezek segítségével képesek saját nemzetközi kapcsolatokat fenntartani (Európa Tanács, Európai Parlament, FUEV stb.). Ezen belül is megkülönböztetett szerepet játszik a pártközi együttműködés (ld. EUCD- és EDU-, illetve LI-tagságuk). Ezzel teljesen új helyzet adódott a magyar kisebbségek történetében: 1990 óta közvetlen és azonnali módon tudták nemzetközi szinten bemutatni az ellenük alkalmazott elnyomó állami politika gyakorlatát.

Nemzeti identitásuk megőrzésében játszott különleges szerepe miatt külön fejezetet (7.) szentel a szerző a magyar nemzeti közösségek oktatási helyzetképeinek és kilátásainak. A magyar kisebbségek ellenállása is fokozódott a legújabbkori geopolitikai változások nyomán, így egyre jobban képes az oktatási téren ellene irányuló negatív diszkrimináció ellen küzdeni. Ebben hatalmas szerepe van a felerősödött magyar-magyar párbeszédnek.

A szerző a 8. fejezetben az anyaország határon túli magyarsággal kapcsolatos politikáját elemzi (nemzetközi politika vs. nemzetpolitika). Ezt a rendszerváltozás után konszenzussal elfogadott külpolitikai törekvések mindhárom fő iránya átszeli, nevezetesen az euroatlanti integráció, a jószomszédi viszonyok kialakítása és a nemzetpolitika. E célkitűzések közötti egyensúly megtartása elsődleges prioritás: a három fő törekvés sikeres megvalósítása úgymond egymást feltételezi, és egymással szorosán összefügg. Az 1996 júliusában nehezen megszült magyar-magyar csúcs jóval többet jelentett a magyar kül- és nemzetpolitikában, mint

amennyire azt akkoriban értékelték, és létrejöttében nagy szerepük volt az akkori ellenzéki pártoknak. Nagy politikai támogatottsága miatt mérföldkövet jelentett a magyar nemzetpolitikában: először mondatott ki és foglaltatott dokumentumba – magyar kisebbségi közösségek, illetve Magyarország közötti kapcsolattartására vonatkozó záródokumentumban – az a három alapelv, hogy (i) a magyar kormány kész támogatni az autonómiatörekvéseket; (ii) a magyar kisebbségi közösségek részt vehetnek az őket érintő jogi, törvényhozásra vonatkozó és külpolitikai döntések meghozatalában; és (iii) a magyar kisebbségi közösségeket nemzetközi jogalanyként tekintik.

A magyar kisebbségek legfontosabb közös vonását Pataki az autonómiatörekvésekben látja, s ezt a 9. fejezetben tárja eléink. A magyar kisebbségek helyzete és problémái országonként, sőt még azokon belül régióként is változik, sok közös vonás észlelhető azonban érvelésrendszerükben, valamint az illető többségi nemzet (állam) felé megfogalmazott követeléseikben. A magyar kisebbségek autonómia-struktúrájának nagyon eltérő szituációkra is alkalmazhatónak kell lennie, ugyanis a kisebbségi magyarság geopolitikai helyzete a legtöbb esetben még egy adott országban is nagymértékben változik, azonban az autonómia jó működéséhez szükséges bizonyos területiség megléte is. A történelem során olyan alapvető demográfiai változások következtek be, melyek folytán mára – népességföldrajzi szempontból – a magyar közösségek szállásterületei a következő három kategóriába sorolhatók:

- azok a területek, ahol a magyarok *tömbben* élnek (50–90%-os többséget alkotnak): a Székelyföld, a Csallóköz, valamint a Bácska északi része;
- azok a területek, ahol a magyarok *számbeli kisebbségben* élnek ugyan, de jelentős mértékben befolyásolják a helyi közélet alakulását (30–50%): Vajdaság, Bánság, Partium, Közép-Erdély, Kelet-Szlovákia;
- azok a területek, ahol a magyarok nagyon kis százalékban vannak jelen és szétszórtan – *szórványban* – élnek: Dél-Erdély, Felvidék, Horvátország, Burgenland.

Attól függően, hogy e három kategória melyikében található a magyarok, eltérő a mentalitásuk is, és adott esetben teljesen másképp fogják föl a helyileg adaptálható autonómiát. A tömbben élő magyar közösségek (Székelyföld, Észak-Bácska, Csallóköz) problémái lényegesen különböznek a lokálisan kisebbségben élő magyarok problémáitól (Vajdaság,

Bánság, Közép-Erdély, Kelet-Szlovákia). A tömbmagyarság jobban pártolja az adminisztratív és *területi autonómia* gondolatát, míg a többiek megelégednének a *kulturális autonómiával* is. Ugyanakkor mindannyian egyetértenek abban, hogy identitásuk megőrzése érdekében az államnak előbb-utóbb létre kell hoznia számukra valamilyen autonómia-rendszert. Mivel a létező magyar közösségek geopolitikai helyzete nagymértékben különbözik, ezért a legmegfelelőbb az lenne, ha a három kategóriára külön-külön kidolgoznának egy-egy jól adaptálható autonómia-típust, és ezeket integrálnák egy egységes, ún. *magyar autonómia-modellbe*, mely tartalmazná mindhárom kategória elemeit, és lokálisan bármikor alkalmazható lenne (személyi autonómia, különleges státuszú helyi autonómia, területi autonómia).

A határontúli magyarság autonómiatörekvései során feldolgozta a nyugat-európai demokratikus rendszerekben már jól működő önrendelkezési és autonómia-rendszereket. A magyarság ezeket az autonómia-modelleket – legyen az személyi vagy területi elvű – általában követendő példaként mutatja be dokumentumaiban, utalva pl. Spanyolország és Olaszország, valamint Belgium regionális tagoltságára és a régiók sajátos autonómiájára. A legtöbbit idézett és valóban klasszikus példa *Dél-Tirol* esete, mely több szempontból is különleges státusszal rendelkezik az Olasz Köztársaságon belül.

A tizedik, utolsó fejezetben a szerző a kárpát-medencei magyarságra nézve több geopolitikai scenáriórt vázol fel. Feltételezi, hogy egy állam területén a nemzeti kisebbségek megléte egy nemkívánatos geopolitikai helyzetet eredményez, és minden, ilyen típusú problémával szembesülő állam megpróbálja csökkenteni a heterogenitását, különböző homogenizációs (asszimilációs) és más koercitív módszereket alkalmazva. Összegezve a magyar kisebbségek problematikája békés úton való rendezésének módozatait, Pataki a következő 7 scenárióhoz jut:

1. A magyar kisebbségek *kivándorlása*. Radikális, de bekövetkezhet: az állam nem biztosít jó körülményeket a kisebbségek számára, avégett (is), hogy közvetve távozásra kényszerítse.
2. *Asszimiláció* a többségi nemzetbe: kis valószínűséggel következhet be, ugyanis éppen a legtöbb konfliktust magában hordozó területen a legerősebb a magyarok nemzeti identitása. Mindazonáltal az asszimiláció jelenleg is nyomon követhető, de ez főleg a vegyesen lakott területekre érvényes (vegyes házasságok nyomán) és szórványterületeken (önkéntelen beolvadás).

3. *Kettős (magyar) állampolgárság*: a 2004. évi események fényében kevésbé valószínű.
4. A *határmódosítás* elképzelhetetlen mindegyik geopolitikai szereplő számára, mivel az megkérdőjelezhetné a II. világháború óta létező status quót.
5. *Regionalizáció* és esetlegesen föderális struktúrák létrehozása: talán a legjobb megoldás, ha a régiót hosszútávon és teljes kiterjedésében szemléljük. Viszont a politikai szereplők és a népesség egyik országban sincsenek felkészülve ilyen jellegű megoldásra.
6. *Adminisztratív decentralizáció*, melynek véglete lehet egy *de facto területi autonómia*: elképzelhető, de csakis akkor, ha már a politikai szereplők maguk is meggyőződnek arról, hogy ez nem jelent területelcsatolást.
7. Személyi elvű *kulturális autonómia* is teljességgel megvalósítható, viszont jelenleg ezt a megoldást is erőteljesen ellenzik a többségi nemzetek nacionalista szereplői. Ehhez nagymértékben az is hozzájárul, hogy a kulturális autonómia hol rosszul vagy félreérthetően van megfogalmazva, hol pedig az érintett többségek látnak benne sokkal többet, mint amit valójában jelent. Holott sok jel utal arra, hogy a többségi nemzeteken belül egy-egy szűk értelmiségi réteg már felfogta ennek a jelentőségét: a kulturális autonómia kevés engedmény révén hosszú távú biztosítékokat nyújt a kisebbségek centrifugális irányú mozgásai ellen. (A perszonális autonómiának nincs területi alapja, leképezése, mivel az államon belüli térben bárhol elhelyezkedő lakosok egy bizonyos csoportjára vonatkozó jogokat testesíti meg.)

A könyv végén található következtetésekben a szerző megállapítja, hogy a magyar nemzeti közösségek általános helyzete nagyban függ a „fogadó állam” kisebbségpolitikájától. A magyarok súlyának csökkenése két fő objektív jelenséggel magyarázható: az összmagyarságra számított gyenge demográfiai növekedési ütem, valamint a határontúli magyarok ellenében alkalmazott többé-kevésbé hatásos asszimilációs politikák. A más etnikumokhoz viszonyított kisebb mértékű demográfiai növekedés is két tényezőre vezethető vissza: elsősorban a magyarság körében oly jellemző, *viszonylag kis születési arány*, melyet a demográfusok már a 18. század óta kimutattak. Másodsorban a határontúli magyarok *kivándorlási rátája magasabb*, mint a többségi nemzeteké (románok, szlovákok, ukránok, stb.). A határontúli magyar kisebbségek ezek szerint úgy

is felfoghatók, mint *Magyarország demográfiai tartalékbázisa*, viszont ez egy relatíve új jelenség, és semmiképpen sem nyújt pozitív képet a magyar kisebbségek túlélése szempontjából.

A szomszédos államok asszimilációs politikáinak hosszútávú hatása napjainkig érzékelhető és kimutatható a magyar kisebbségeken. Mindmáig jól láthatók az etnikai összetétel megváltoztatására tett kísérletek eredményei, ugyanakkor a szomszédos államok új technikákat is bevetettek: többségi etnikumhoz tartozó személyeket telepítenek be újonnan létrehozott militarizált övezetek, valamint iparosítás leple alatt (Szekélyföld, Vajdaság), vagy menekülteket telepítenek be tartósan a vegyes lakosságú körzetekbe (krajinai szerb menekültek a Vajdaságban). A magyarság aránya leginkább azokon a területeken csökken, amelyeknek a múltban is erőszakosan változtatták meg az etnikai összetételét (Dél-Szlovákia, Baranya, Kelet-Szlavónia, stb.). Mégis, a magyar kisebbségek egyik legfontosabb közös vonása, hogy *elutasítják az elszakadás (szecesszió) gondolatát*, ugyanakkor *autonómia létrehozására törekednek*, saját maguk szeretnék kézbe venni sorsuk irányítását. Ez a legérzékenyebb kérdés a nemzetállam és a nemzeti kisebbségek viszonyában.

ZAHORÁN CSABA

Trianon és ami utána következett

Lucian Leuştean: *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon 1918–1920*. Iași: Polirom, 2002.

Lucian Leuştean: *România și Ungaria în cadrul „Noii Europe” (1920–1923)*. Iași: Polirom, 2003.

Lucian Leuştean Iași-i történész nem könnyű, de örököldnek mondható témába fogott első terjedelmesebb tudományos munkájában. Bár már lassan száz év telt el az első világháborút követő nagyszabású változások óta, mégis közhelynek számít, hogy Trianon kérdése nem tekinthető lezártnak. Azon kívül, hogy az egész komplex kérdéskör – illetve annak újra- és újraértelmezései – még mindig tartogat anyagot a történészek számára, időnként nagyobb publicitást is kap¹. Trianon témája így bővelkedik a magyar, román, vagy világnyelveken írt szakirodalomban, de mivel magyar-román vonatkozásban az érintett felek látásmódja meglehetősen különbözik egymástól (ami a magyarok más szomszédjaira is érvényes), talán nem feleslegesek az újabb munkák sem – feltéve, hogy tudnak újat mondani, vagy elő tudnak állni valami újszerű megközelítéssel. Erre azért

---

¹ Igazat kell adnunk a szerzőnek, aki Trianon magyar feldolgozása kapcsán megállapítja, hogy Magyarország ma is „Trianon korszakában” él. (*România, Ungaria și Tratatul de la Trianon 1918–1920*, i.m. 43) Hogy ez mennyire így van, azt Koltay Gábor – egyébként Magyarországon is vitát kavart – Trianon-filmjének romániai bemutatása körül a tavalyi év elején keletkezett botrány is igazolta. A filmet ugyanis engedély nélkül vetítették le, ami kiváltotta a román hatóságok hisztérikus közbelépését. Végül egy román magán televíziócsatorna is bemutatta a filmet, összekötve az alkotók és néhány román történész vitájával. A film kapcsán egyébként Lucian Leuştean is megszólalt, az eredetileg a Curentul román napilapban megjelent írásának magyar fordítását lásd a Múltunk 2005/2. számában.

is szükség van, mivel a szakmából a köztudatba átszűrődő „tanulságok” hatással vannak a két nemzet és ország kölcsönös viszonyára is. Lucian Leuştean esetében ez most annál is inkább érvényes, mert tavaly óta a román külügyminisztérium államtitkáráként dolgozik.

Leuştean a *Románia, Magyarország és a Trianoni békeszerződés 1918–1920* bevezetésében röviden ismerteti vizsgálódása céljait – azaz Trianon és a magyar-román kapcsolatok kérdésének bemutatását az első világháborút követő néhány évben, főképp diplomáciatörténeti szempontból. Eközben szól a kérdés nehézségeiről is, elsősorban a történész kényes helyzetéről, ahogy a történetek bemutatása közben könnyen szembetalálhatja magát a két fél vádaskodásával: objektivitásra törekedve az egyik oldal árulónak vagy gyengének bélyegezheti, míg a másik számára még ez is kevés lehet.

Az első fejezet Erdély román birtokbavételét taglalja, amihez az Osztrák-Magyar Monarchia – és a történelmi Magyar Királyság – szétesése, valamint az első világháború befejezése nyújtja a hátteret. Kitér Románia visszalépésére a háborúba az utolsó pillanatban, majd a magyarországi románok mozgolódására, és az őszirózsás forradalom után hatalomra került új magyar politikai vezetésnek a helyzet kezelésére irányuló törekvéseire (de valahogy kimarad a kolozsvári magyar gyűlés, amely a gyulafehérvári román gyűléssel szemben az erdélyi magyarok önrendelkezési jogát volt hivatott demonstrálni). Arról viszont említést tesz, hogy a román bevonulást övező kusza helyzetben az antant képviselőinek egy csoportja elismerte a magyar panaszok „legalább egy részének” a jogosságát, míg a többi tiszt a románokat pártján volt (34.). Érdekes a szerzőnek a könyv zárófejezetében szereplő megállapítása, ahogy röviden a Károlyi-kormány politikáját értékeli: „(Károlyi) a demokratikus és a wilsoni elvekkel kísérletezett egy olyan országban, amely azelőtt még nem ismert ehhez hasonlót. «Hosszútávú» perspektívája «rövid távon» súlyos kudarccal zárult személyére és országára nézve egyaránt.” (183.)

A következő fejezetben Románia, Magyarország és a párizsi békekonferencia szövevényes kapcsolata kerül bemutatásra az 1919-es év első hónapjaiban. Leuştean rámutat, hogy a békekonferencia közel sem rendelkezett egységes állásponttal az újonnan kialakítandó európai berendezkedésről – kiemeli a Wilson elnök megfogalmazta önrendelkezési elv homályosságát és körülményes alkalmazhatóságát a térségben. Ezt pedig megtoldja azzal a ténnyel, hogy „a békemű alkotóinak lehetősége az események ellenőrzésére a Párizstól való távolság növekedésével arányosan csökkent” (51.), ami lépéselőnyt biztosított a román félnek. Az 1919-es

év első felében uralkodó állapotok bemutatásával párhuzamosan röviden ismerteti a román igényeket, valamint az ezekkel kapcsolatos egyes szövetséges elképzeléseket, miközben nem mulasztja el azok értékelését sem – román nézőpontból.

A harmadik fejezet a Tanácsköztársaság időszakával foglalkozik. A szerző elismeri a magyarországi kommunista vezetés külpolitikai rugalmasságát, de elkerülhetetlennek tartja a háborús konfliktus folytatódását. Az ugyanis szerinte egyenesen következett a magyar nacionalizmus céljainak változatlanságából. Leuştean – talán egy kissé túlságosan is sommásan – leszögezi, hogy a magyar külpolitika alapvető célja Kun Béla vezetése alatt sem változott meg, és az továbbra is a „történelmi Magyarország területi integritásának megőrzése” volt (109.). Ugyanakkor viszont cáfolja azokat az állításokat, amelyek szerint a Tanácsköztársaság – legalábbis rövid távon – támadóan lépett fel szomszédjai ellen, rámutatva arra, hogy ezt épp a csehszlovák és a román kormány, illetve az azokat támogató francia tisztek hozták fel ürügyül akcióik megindolásához. Végül kiderül, hogy a szerző sem osztja azt az egyébként Magyarországon is eléggé elterjedt vélekedést, amely szerint a szövetséges hatalmak Trianonban részben a Tanácsköztársaság bolsevizmusáért „büntették volna” a magyarokat, lévén, hogy Magyarország határainak túlnyomó részét már korábban rögzítették. Igaz, teszi hozzá, a román politikusok szemszögéből a budapesti kommunista fordulat „valóságos égi manna volt”, mivel tökéletes indokul szolgált a „főellenség” elleni katonai fellépéshez (110.).

Az utolsó előtti fejezetben a szerző Budapest román megszállását eleveníti fel, valamint szól a román intervenció ellentmondásos nemzetközi megítéléséről is. A francia és angol támogatás mellett bemutatja az amerikai részről érkező, gazdasági és hatalmi érdekekből fakadó bírálatokat is. Nem hallgatja el a román megszálló csapatok viselkedésére vonatkozó kritikákat sem, akár magyar, akár az antant helyi megbízottainak részéről hangoztak el, de ezek jó részét túlzottnak tartja. Összeveti a román megszállás román és magyar megítélését, illetve a kérdés feldolgozását. Többek közt eddig még nem publikált – a rekvirálásokra vonatkozó – román dokumentumok alapján Leuştean megkérdőjelezi a román történetírásban elterjedt „nyájas megszállás” mítoszát (142.), végül pedig arra a megállapításra jut, hogy mindenképpen – még hozzá elfogulatlanul – át kellene írni a román megszállásnak a román-magyar „historiográfiai harcban” kialakult ábrázolását.

Az utolsó fejezet a trianoni békeszerződés aláírásáig tartó időszakot taglalja. Bemutatja a magyar külpolitika kétségbeesett tapogatózásait, a békefeltételekre adott magyar választ, röviden magát a békeszerződést és a Millerand-féle kísérőlevelet. A szerző részletesen kitér a román békeküldöttség tevékenységére is, nem hallgatva a Brătianu román miniszterelnök határozottságát övező, általánosnak mondható ellenszenvről sem. Leuştean is aláhúzza a román politikus realista machiavellizmusát, aki a „régii diplomácia” tipikus képviselőjeként a különféle fennkölt elveket csupán hasznosságuk szerint tartotta be. Mindazonáltal megállapítja, hogy Brătianu manőverei és a határozott román katonai akciók nélkül valószínűleg jóval szerényebbek lettek volna Románia nyereségei (181).

A kötetet egy néhány dokumentumot tartalmazó melléklet, gazdag bibliográfia, valamint pár román politikust és Bukarestet ábrázoló fénykép egészíti ki. A nem túlságosan jó minőségű fényképek helyett azonban talán hasznosabb lett volna egy-két – legalább vázlatos – térkép, illetve Erdély etnikai viszonyait bemutató adatsor.

A *Románia és Magyarország az Új Európa keretében (1920–1923)* című könyvben a szerző ott folytatja, ahol az előző rész véget ért. Először az 1920–1921 közötti kelet-közép-európai helyzetet tekinti át, és ismerteti a meghatározó nemzetközi összefüggéseket – a diplomáciai játszmák közepette lassan formálódó „Új Európát”, és a „széttöredezett” térség viszonyainak letisztulását. Sorra veszi a gazdasági, katonai vagy politikai szövetségek, illetve föderációk terveit, amelyek szinte azonnal megjelentek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával. A térség egyfajta újraegyesítésére irányuló kísérletek azonban sorra meghiúsultak, főképp a nemzetállami aspirációk és érdekellentétek miatt. A vizsgált időszakban az egyes alternatívák közül – a gazdasági jellegű Dunai konföderáció, a szovjetellenes lengyel-magyar-román szövetség, Take Ionescu román külügyminiszter öttagú (román-csehszlovák-jugoszláv-lengyel-görög) szövetségének koncepciója – végül csak két szerényebb terv, a lengyel-román védelmi szövetség és az Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter által szorgalmazott, és főként Magyarország sakkban tartására szolgáló Kisantant valósult meg. A szerző kitér a magyar szemszögből különösen érdekes, a két világháború közötti korszakban szinte végig „kísértő” magyar-román szövetség (esetleg unió) elképzelésére is, amelyre a román történetírás jobbra „ellenséges diverzióként” tekint. (69.) (Vö. Romsics: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris: Budapest, 2005.)

A következő fejezet a kisebbségi kérdést elemzi. A magyar olvasó számára talán ez a könyv legérdekesebb része, hiszen román szemmel, az épülő román nemzetállam prizmáján keresztül mutatja be a témát. Az 1918 utáni magyar-román viszonyt Leuştean a kölcsönös vádaskodások „ördögi köreként” (92–93.) írja le, a két nemzet közötti rossz viszony elmérgesedését pedig a magyar és a román nemzetállami törekvések ütközésében látja. Románia Erdély-politikájával kapcsolatban megállapítja, hogy a „magyarok, bár belátták, hogy többé nem tartoznak a magyar államhoz, még nem «veszítették el» teljesen Erdélyt” (95.). A magyar kisebbség ugyanis nem is annyira számarányából kifolyólag jelentett veszélyt Nagy-Románia konszolidálódására, hanem inkább társadalmi szempontból, mivel a magyarok alkották az erdélyi társadalom gazdasági és kulturális elitjének nagyobb részét. A városok „elrománosítása” alatt azonban Leuştean nem a városi lakosság beolvasztását érti, hanem a román elitek megteremtését, amelyek átvehetnék az addig uralkodó magyarok helyét. C. A. Macartney brit történészre hivatkozva leszögezi, hogy a „román gondolkodástól idegen volt az asszimiláció közép-európai (német) eredetű eszméje” (96.), amit azzal a ténnyel támaszt alá, hogy több mint hetven évnek kellett elteltnie az erdélyi városok „nacionalizálásához”, azaz hogy az erdélyi románok aránya a városi lakosságon belül elérje a tartomány népességén belüli arányukat (azaz körülbelül 75%-ot). Az „asszimilációra egy pillanatra sem gondol” románok csupán arra tettek kísérletet, hogy a magyar kisebbségről leválasszák az utóbbi évtizedekben elmagyarosodott-elmagyarosított svábokat, zsidókat, szászokot, románokat és görög-keleti, illetve görög-katolikus vallásúakat (tehát feltehetően román eredetű embereket). (96.) Ezt követően a szerző egymás után ismerteti a fő súrlódási felületeket: az oktatást, a földkérdést – a két legfontosabb, ugyanis gyakorlatilag minden erdélyi családot érintő „harcsteret” –, valamint a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, a politikai szervezkedést és a sajtót. Ezután néhány oldalon kissé felszínesen vázolja az első világháború utáni magyarországi kisebbségpolitikát is, végül pedig bemutatja a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kialakulását.

A harmadik fejezet a román-magyar kapcsolatokat taglalja 1921 és 1923 között. A Trianon utáni viszonyt egyfajta magyar-román „hidegháborúként” jellemzi, és felvázolja annak gazdasági, nemzetközi-politikai és diplomáciai összefüggéseit is. Kitér a magyar revizionizmusra és a román reakciókra, majd az egész kérdéskört három esettanulmánnyal illusztrálja (a bécsi baloldali magyar emigráció jellemzése, egy 1923-as

határc incidens bemutatása, valamint Camil Manuilă magyarországi fogva tartásának ügye).

A két könyvben számos biztató tendencia figyelhető meg, amelyek nemcsak az egyes részkérdések historiográfiai összefoglalásainak fényében, de külön-külön is jól látszanak. A szerző megkísérel eltérni a román történetírásban mindmáig erősen jelen lévő hagyományos, „nemzeti” megközelítéstől, amely Erdély és Románia egyesülését egyfajta történelmi törvényszerűségként taglalja, és egyoldalúan, kizárólag a román szempont bemutatására koncentrál. Ezzel szemben Leuştean a történész szakmai felelősségére hivatkozva kritikusan áll hozzá néhány olyan, bevettnek számító értékeléshez, mint például a gyulafehérvári népgyűlés „népszavazás-jellege” vagy a Tanácsköztársaság elleni április 16-i – „román-francia koprodukcióban megrendezett” (*Románia, Magyarország és a Trianoni békeszerződés*, 82.) – támadás körülményei.

Örvendetes továbbá, hogy megpróbálja bemutatni a magyar nézőpontot – beleértve annak lélektani oldalát is. Ám annak tökéletes megértése, úgy tűnik, nem minden esetben sikerült. Bár meglehetősen sok hivatkozás történik magyar történészek munkáira is, sajnos sok fontos könyv és tanulmány csak magyar nyelven hozzáférhető, és nem jelent meg a világnyelveken is. Trianon és a magyar politikai gondolkodás témájában pedig ugyanannyira elengedhetetlen a magyar történelmi háttér alapos ismerete, mint a románé. Leuştean azonban jóformán a korszak egész magyar politikai elitjét egy kalap alá, a „nagy magyar” nacionalizmus kalapja alá veszi, ami nem igazán tekinthető árnyalt megközelítésnek. Ugyanis annak ellenére, hogy 1918 őszeig valóban minden számottevő magyarországi politikai erő a magyar állam integritásából és oszthatatlanságából indult ki, kissé egyoldalú a Károlyi-féle kormányok és a Tanácsköztársaság összemosása az azokat megelőző, illetve követő kormányzatokkal. A kép ennél sokkal összetettebb. Továbbá kissé vitatható az is, ahogy Leuştean az erdélyi magyarokban az impériumváltás kiváltotta elkeseredést és frusztrációt taglalja. Ez ugyanis – bármennyire is megfelel a valós helyzetnek – könnyen azt a látszatot keltheti, mintha a magyar panaszok túlnyomó többsége mögött csupán az uralkodó pozíció elvesztése állt volna, nem pedig valódi sérelmek (is). Az viszont mindenképpen pozitív, hogy a szerző „megszólatatja” a másik felet is – gyakran idéz a Jakabffy Elemér szerkesztette *Magyar Kisebbség* román testvérlapjából, a *Glasul Minorităţilor*-ból. A magyar olvasó számára viszont érdekes lehet a román állami és nemzeti érdekek józan kifejtése.

Magyar szemmel nézve azonban nem igazán meggyőző a szerzőnek a trianoni határookra vonatkozó okfejtése. A döntés jogosságát egyoldalúan indokolja a franciák és britek képviselte reálpolitika, valamint a leginkább az amerikaiak által képviselt „elvont” eszmék szembeállításával. A határárkérdés kapcsán Leuştean azt is megjegyzi, hogy a Trianoni békeszerződés rendelkezései közül végül épp Magyarország határai bizonyultak a legtartósabbaknak, amit az „idő próbája” is megerősített. Az ugyan tény, hogy Magyarország mai határai szinte teljesen megegyeznek a Trianonban megállapítottakkal, ám a román történész itt nagyvonalúan elsiklik a második világháború előtti és alatti határváltozások felett, amely ezeket a határokat egy másik logika alapján módosította – még ha csak ideiglenesen is. Emellett az új magyar-román határ kijelölése kapcsán néhány tárgyi tévedés is becsúszott – az amerikai határjavaslat alapján Magyarországnak meghagyandó partiumi városok (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagyvárad és Arad) közül Aradot román többségűnek nevezi a szerző, valamint mind a négy város környékén „jelentős” román lakosságról ír. Holott Arad is – még az 1920-as román összeírás adatai szerint is – magyar többségű volt, és az említett városok a nyelvhatáron, illetve vegyes környezetben feküdtek. Leuştean történelmi érvekkel alátámasztott állításai inkább a belső-erdélyi, a román többségű vidékekből valóban szigetszerűen kiemelkedő magyar (és szász) városok esetében állják meg a helyüket. A végül a románok javára meghozott döntést alátámasztandó megemlíti a történelmi, gazdasági és stratégiai érveket is, ám mindezt csak egyoldalúan, azaz román szemszögből, miközben pedig ugyanezek a szempontok a magyar állam szemszögéből is ugyanígy érvényesek voltak. (*Románia, Magyarország és a Trianoni békeszerződés* 56.)

Ami a magyar-román nemzeti konfliktust illeti, Leuştean megelégszik azzal a már említett állítással, hogy az a két nemzet egymást keresztező nemzetállami törekvéseiben gyökerezik, de tovább már nem megy. Nem is nagyon keresi a választ arra a kérdésre, hogy „a győztes mindent visz” elv érvényesítése helyett milyen módon lehetett volna úgy megoldani a kérdést, hogy az *mindkét* fél számára elfogadható legyen. Pedig – Jászi „idealista”, svájci mintájú javaslatán kívül – már közvetlenül az impériumváltás után számos magyar tervezet (később pedig román és külföldi javaslat is) született az erdélyi kérdés rendezésével kapcsolatban (bővebben: lásd Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére [1918–1940] In: *Források és stratégiák*. Csíkszereda, 1999.) Leuştean ugyan röviden szól

az Országos Magyar Párt 1922-es programjáról, ám azt a román állami szuverenitást alapjaiban megkérdőjelező dokumentumként értékeli. Az 1923-as választási együttműködés, az ún. „csucsai paktum” kapcsán viszont megemlíti a legradikálisabb magyar követelések zárójelbe tételét.

Lucian Leuştean két könyve – a szerző minden objektivitásra való törekvése mellett – határozottan román szemszögből vizsgálja Trianon és az első világháborút követő néhány év magyar-román viszonyának a témáját. Az „Új Európát” a világháború után kialakult status quo pozíciójából szemléli, és bár a „kényes” témáknál mindkét kötetben több érdekes felvetése is van, ezeket gyakran nem folytatja. Ebben a tekintetben tehát úgy tűnik, hogy könyveiben a szerzőnek nem sikerült maradéktalanul megfelelnie a saját maga által felállított elvárásoknak, mindazonáltal a szakmailag is megalapozott újszerű értelmezések megkülönböztetik őket a hagyományosabb munkáktól. Ezért mindenképpen ígéretes lépésnek tűnnek egy valóban szakmai, a politikai kurzusoktól és az érzelmeiktől kevésbé befolyásolt magyar-román párbeszéd folytatására az eddigi párhuzamos történelmek helyett.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.):

Folyamatok a változásban. A hatalomváltozások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században.

Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. 452 old.

A Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja immár évek óta szeptember végén, október elején rendezi szokásos éves konferenciáját. 2004. őszén a tudományos tanácskozás elsősorban a XX. században lezajlott közép-európai politikai változások társadalomtörténeti, szociológiai, diszkurzív elemeire fókuszált. A kötet pedig az elhangzott előadások egy részének tanulmányra bővített változatát tartalmazza.

Nieder Müller Péter bevezető tanulmányában az évszázados magyar nemzeti projekt a modernizáció/modernitás megjelenését elemzi a mai közbeszédben. S bár a szerző is kiemeli, hogy a témában kevés a konkrét elemzés, az empirikusan megalapozott ismeret, hipotézisként felvázolja – a címben megjelölt témán túl – az ellenmodernitás diskurzusai, magyarországi megjelenési formáit, amelyet kiemel a jobb- és baloldali szembenállásból, leírásában a társadalmi és kulturális logikák mentén artikulálódó beszédmódokra helyezi a hangsúlyt. Írása szinte bevezetője a következő tematikus blokknak is, amely az impériumváltások diskurzusait vizsgálja. Romsics Gergely a két világháború közötti német, és abból is elsősorban a historista valamint völkisch olvasatokat vizsgálja a Habsburgokkal és birodalmukkal kapcsolatban. Zahorán Csaba az új román és cseh történeti szintézisek 1918–19-es kapcsolatos álláspontjaiból szemléz, s végkövetkeztetése kevés öröme ad okot: míg a cseh szintézisek inkább hajlanak a tárgyilagosabb, a más népek szempontjait jobban figyelembe vevő beszédmódra, a román szintéziseket a mai napig a nemzetiesítő, a Nagy-Románia megalakulásával kapcsolatos teleologikus beszédmód jellemzi. Szarka László munkája a párizsi békekonferencia elé tárt csehszlovák érvek mögötti koncepciót vizsgálja, míg Horváth Sz. Ferenc és François Bocholier pedig regionális szinten vizsgálja ezen impériumváltások életpályákra kiható következményeit. Az erdélyi román Iuliu Maniu az új Romániában is egy rövid szakasztól eltekintve

(1927–1931) ismét a margón találja magát, mint egy centralizált nemzetállamban jelentkező regionális érdekcsoport, más politikai kultúrában szocializálódott képviselője. Kudarca nemcsak az övé, hanem egész nemzetkéé és politikai csoportjáé: Erdély Romániához csatolása a nemzeti célok elérésén túl – amit soha nem tagadtak meg – saját politikai ideáljaik bukását is hozta. Paál Árpád erdélyi magyar életútja pedig azt bizonyítja, hogy a körülmények, a vélt vagy valós sérelmek, a külföldi példák hogyan mozdítják el a polgári radikális, Jászit tisztelő politikust és közíró-t jobboldali katolikus majd kifejezetten szélsőjobboldali antiszemita irányba, úgy, hogy a változás gondolatilag mindvégig koherens maradjon az egykori Udvarhely megyei alispán számára.

Simon Attila és Popély Árpád dolgozatai már átvezetnek a közép-európai impériumváltások logikus következményeihez: ahhoz a helyzethez, mikor a többségi nemzet immár hatalmi eszközök birtokában kísérli meg a kisebbségek felszámolását vagy legalábbis etnikai tömbjük megbontását. Előbb telepítéssel, többé-kevésbé jogállami keretek között maradván, majd erőszakolt asszimilációval, deportálással a második világháború után – Csehszlovákia példáján. S bár az elűzés, a belső kényszer migráció, a reszlovakizáció nem tudta a Prága által kívánt mértékben csökkenteni a magyarság számát, az eljárások együttes alkalmazása, a népesség átrendeződésében a 18. század oldal óta nem tapasztalt változásokat hozott: a nyelvhatár számos ponton vált elmosódottá, néhány kivétellel vegyes lakosságúvá vált az addig etnikailag homogén magyar terület jelentős része. Lagzi Gábor az 1943–44-es ukrainai és volhíniai, az ukrán felkelőhadsereg (UPA) által elkövetett lengyelek elleni mészárlások felidézésével az etnikai tisztogatások egy kevésbé ismert epizódjára hívta fel a figyelmet. Stefano Bottoni pedig a román állambiztonság 1956-ot követő erdélyi akcióinak pontos ismeretében mutatja meg: egy totalitásra törekvő nemzetállam kezében az eszközök csaknem korlátlanok egy kisebbség értelmiségének megfékezésében.

Az Átalakulás, átalakítás, forradalom című fejezetben Ablonczy Balázs az 1945 elit tagjainak emlékiratait elemzi, hogy miképpen látták az 1945 után berendezkedő új világot. Tischler János a kommunista lengyel államhatalom egyik legfontosabb szervének, az állambiztonságnak 1944 és 1956 közötti történetét és struktúráját tekinti át. Majtényi György pedig az 1945 után megteremtett „új értelmiség” fogalmának tartalmi elemzését adja, majd magát a csoportot is igyekszik statisztikailag és társadalmi helyzet tekintve behatárolni. Gagy József pedig

a magyar kisebbségi elit társadalomképének változásairól írt. Az 1950-es, 60-as évek Magyar Autonóm Tartományának kádereit mélyinterjúk és levéltári források segítségével igyekeznek a szerző leírni és bemutatni.

Az utolsó fejezetben pedig a legutóbbi rendszerváltozások néhány aspektusa jelenik meg: Gyurgyík László az elmúlt két évtized szlovákiai magyar társadalmának változásait kutatta. Következtetései nem sok optimizmusra adnak okot: a kedvezőtlen etnodemográfiai folyamatok mellett ekkor erősödtek fel olyan, hosszú távra kiható trendek, amelyek számos kérdést vetnek fel a kisebbségi magyar társadalom jövőjét illetően, elsősorban az iskoláztatás, a társadalmi egyenlőtlenségek és az etnikai csoport egyes tagjait elválasztó szakadékok tekintetében. Papp Z. Attila elemzésében a romániai magyar sajtópiac szereplőinek szociológiai sajátosságait elemezte, és megkísérelte egy médiaelit-tipológia felállítását: eszerint a „lokálpatrióta”, a „menedzser” és az „örökös” kategóriája lenne a romániai magyar lapvezetők leírására a legalkalmasabb. Kötet záró tanulmányában Kiss Tamás pedig erdélyi magyar vállalkozók körében folytatott kutatásának tapasztalatait osztja meg olvasójával: nem elsősorban a státusz, hanem annak reprezentációja érdekli. Az, hogy az életpályák miként jelennek meg az egyes élettörténetekben, elmesélik miképpen reflektálnak saját múltjukra és az etnikai csoportéra, amelyben élnek.

A *Folyamatok a változásban* című kötet hű tükrre annak a többes, társadalomtörténeti, szociológiai, narrativitást kutató megközelítésnek, amely az utóbbi években vezette a TLI Közép-Európa Tanulmányok Központjának munkatársait egy új magyar kisebbségtörténet fogalmi kereteinek megalkotásában.

Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok?*

Székelyföld változása az „ötvenes” években.

Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2005. 687 o.

(Múltunk könyvek sorozat)

A tanulmánykötet négy éves kutatómunka eredménye. A 12 szerző, 21 anyagát 5 nagyobb blokkba csoportosította Bárdi Nándor a kötet szerkesztője. Az első két tematikus egységben a székelyföldi államosításokról (Olti Ágoston, Gidó Attila) és a helyi hatalmi elitnek szerkezetváltásáról (Gagyai József, Novák Zoltán) valamint a kollektivizálásról, mint a falu

átalakításáról (Kápolnási Zsolt, László Márton, Oláh Sándor) szerepelnek tanulmányok. Ez a székelyföldi társadalom átalakításának genezisének háttere. Az utolsó blokk, mintegy kézikönyvszerűen pedig ennek az átalakításnak az eredményeit összegzi statisztikák és egy felújított kronológia közlésével (Oláh Sándor, Vincze Gábor). Az említett fejezetek közti 300 oldal szól lényegében a MAT-ról, mint a magyarság Románián belüli intézményes integrációs kísérletéről, amellyel párhuzamosan a nemzeti/falusi kultúra szocialista átalakítása folyik. Az előbbi szerkezeti kísérlettel hat tanulmány foglalkozik. A szerzők kényesen ügyeltek arra, hogy a nagypolitikai mezők eseménytörténete és a mindennapi élet átalakulása egyszerre jelenjen meg a tanulmányokban (Stefano Bottoni, Gagy József, Oláh Sándor, Novák Zoltán). Alapvető tételük, hogy Románia többi tartományaihoz hasonló irányítási egységről van szó, amelyben a nyelvhasználati kérdést rendezték szovjet mintára és nyomásra. De ez a nyelvhasználati jogbiztosítás (a lenini-sztálini nemzetiségpolitika lényege) az ötvenes évek második felére önjáróvá tette a magyar kisebbségi azonossággal is bíró tartományi elitet. Hiszen a nyelvhasználat nem választható le az azonosság tudattól és az identitás politikai hagyományoktól (a lenini-sztálini nemzetiségpolitika történeti zsákuticája). S ez a belső fejlődés kerül szembe a XX. kongresszus utáni romániai sztálinista szerkezetörzéssel. Erről szólnak a kulturális élet kapcsán a kötet negyedik, utolsó előtti blokkjának tanulmányai (Lázok Klára, Boér Hunor, Gagy József, Stefano Bottoni). A nagy vitát kiváltott – és itt a vita anyagát is feldolgozva újraközölte – Földes László ügyéről szóló Bottoni tanulmányhoz hasonló jelentőségű a székelyföldi múzeumügyben folytatott játszmák elemzése. A kötetet, mint tudásmegjelenítő szerkezetet a politikai és a mindennapi mezők együtt értelmezése; a forrásfeltárás és az elemzés egyidejűsége; a fiatal történészek és a sokat tapasztalt antropológusok egymás melletti szövegei feszítik izgalmas viszonylatkeresséssé.

Czoch Gábor (főszerk.)–Kocsis Aranka–Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony: Kalligram, 2005.

Pozsony történelmét alapvetően meghatározta a város multikulturális és multiethnikus jellege, illetve a város politikai helyzetének sorozatos változása. Ennek a múltnak szlovákiai és magyarországi kutatók együtt-

működésén alapuló tanulmányozására szerveződött az a tudományos program, amelynek ez a könyv az első eredménye. A hosszabb távú közös munka megalapozásának tekinthető, 22 szerző munkáját tartalmazó tanulmánykötet célja egyfajta számvetés készítése arról, hogy milyen utat járt be, és hol tart jelenleg a város múltjának feltárása. A kötet első részében azok a tanulmányok kaptak helyet, amelyek a nemzetközi, a szlovák és a magyar várostörténet-írás, illetve szorosabban véve a Pozsony történeti kutatások helyzetéről adnak számot. A historiográfiai rész Bácskai Verának az európai várostörténet-írás főbb irányait és jelenlegi helyzetét áttekintő írásával indul, majd Viliam Čičajnak a szlovák, illetve Gyáni Gábornak a magyar várostörténet tendenciáit ismertető tanulmányai következnek. Elena Mannová az elmúlt évtizedekben Pozsonyról született összefoglaló történeti munkák áttekintésén keresztül a történetírás és a politika kapcsolatát, illetve a történetírói szándékok mögött kitapintható nemzeti-ideológiai törekvéseket vizsgálta. Ebben a részben olvashatjuk még Magdaléna Paríkovának a városi etnológiai kutatásokat bemutató, és Michal Badának az 1918 utáni pozsonyi tárgyú szakirodalom áttekintését nyújtó írását.

A historiográfiai bevezetést a város múltjának egy-egy fejezetét tárgyaló tanulmányok követik, mintegy bepillantást nyújtva a jelenleg folyó pozsonyi tárgyú kutatásokba. Ezekből az írásokból a kora középkortól egészen a második világháborút követő évekig terjedő időszak történelme rajzolódik ki. A tanulmányok a következő tematikus blokkokba szerveződnek: *Városigazgatás és társadalom a közép-és kora újkorban* (Juraj Šedivý, Tózsza Rigó Attila, Frederik Federmayer, Tomáš Tandlich, H. Németh István, Jana Skladaná és Fukári Valéria tanulmányai); *Reformkor és nemzeti ébredés* (Tóth Árpád, Czoch Gábor, Vesztróczy Zsolt, Pálmány Béla, Miskolczi Ambrus tanulmányai); *Politika és etnicitás a 20. században* (Szarka László, Rózsa Mária, Filep Tamás Gusztáv és Vadkerty Katalin tanulmányai). A kötetet válogatott képanyag és térképmelléklet színesíti. Igényes kivitelű, érdekes írásokat tartalmazó könyv. Az utóbbi időben egyre intenzívebbé váló magyar–szlovák történettudományos együttműködés újabb fontos állomása.

FELHÍVÁS A REGIO LEENDŐ SZERZŐIHEZ

A kéziratokat megőrizzük és kérésre visszaküldjük. A kéziratokat elektronikus formában (*.doc, *.rtf dokumentumként) várjuk a szerkesztőség e-mail címére (zs.domok@tla.hu). A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg a 40 ezer leütést, a recenzióké, könyvismertetéseké a 15 ezer leütést. A szövegben nem használunk kövér/félkövér és aláhúzott kiemeléseket – a kiemelendő szövegrészeket dőlt betűvel kérjük jelölni. A hivatkozásokat folyamatos lábjegyzetekben helyezzük el, szöveg végi bibliográfiát, tájékoztató irodalmat rendszerint nem közlünk.

ÚTMUTATÓ A HIVATKOZÁSOKHOZ

1. A szerzők, szerkesztők neve

A hivatkozás a szerző vagy szerkesztő nevével indul. Ha többen írták, szerkesztették a művet, nevük közé hosszú kötőjel (–) kerül. Külföldi szerző esetén a családnév kerül előre, majd vessző után áll a keresztnév. (Magyar szerzők nevéénél is ezt a sorrendet használjuk, ha a szöveg idegen nyelven jelent meg.) Többszerzős tanulmánykötet esetében a szerkesztő(k) nevét (melyet a már említett sorrendben adunk meg) az (ed.), (eds.), (Hg.), (Hrsg.) illetve magyar cím esetén (szerk.) kifejezés, végül kettőspont követi, a cím bevezetéseként. Ha a cikket a szerző saját tanulmánykötetéből idézzük, a név ismétlését kerüljük, de utalunk rá az „Ugyanő” szóval. Ezt használjuk akkor is, ha ugyanattól a szerzőtől egynél több művet hivatkozunk egymás után. Több mű egy lábjegyzetben történő felsorolásakor az oldalszámot követő pont után pontosvesszőt használunk. Minden lábjegyzet ponttal végződik.

2. A hivatkozott szöveg címe

Ha önálló kötetről van szó, ennek a címét dőlt betűvel szedjük. Ha a hivatkozott cikk tanulmánykötetben vagy folyóiratban jelent meg, ez utóbbiak lesznek dőltbetűsek, míg a cikk címét nem kurziváljuk. Ha a tanulmánykötetből valamely cikkre hivatkozunk, akkor In:-t használunk.

Folyóiratcikkek esetén nem használunk „In”-t. A folyóirat dőlt betűvel szedett címét vessző, majd a megjelenés éve, a lapszám követi, végül az oldalszám.

A címről fent mondtak természetesen az alcímrre is vonatkoznak. (Ezt pont választja el a főcímtől, hacsak a kötet kimondottan nem jelöli másként.) Ha a címet kérdőjel, felkiáltójel stb. zárja, pontra természetesen már nincs szükség.

3. A szöveg kiadási helye, terjedelme

A köteteknél először a kiadót, majd kettőspont után a kiadás helyét adjuk meg. A város nevét, vessző után, követi a kiadás éve, és pont után a hivatkozott oldal vagy oldalak. Az oldalszámok (és általában a számok) között hosszú kötőjelet használunk. Az oldalszámok csak önmagukban állnak, p., pp. vagy o. rövidítésekre nincs szükség, de a pontra az utolsó szám után igen. Minden címet pont zár le. Amikor több hivatkozás kerül egymás után ugyanabba a lábjegyzetbe, pont és pontosvessző választja el őket.

Minden város nevét olyan alakban közöljük, ahogy a hivatkozott szöveg nyelvéből adódik. Így például szerb nyelvű szöveg esetén Beograd-ot írunk, nem Belgrádot; ha Kolozsváron megjelent magyar szöveget hivatkozunk, természetesen Kolozsvárt írunk, de ha románt, akkor Clujt, Cluj–Napocát. De kétnyelvű kiadás esetén már mindkét változat szerepelhet.

Budapest nevét nem rövidítjük Bp-vel. Magyarországi kiadványoknál a „Kiadó” szó elhagyható. (Tehát elegendő: Osiris, Balassi, Európa stb.) A kiadóként gyakran előforduló „University Press” UP-ként rövidítendő. Használható mégis a kiadó (Verlag stb.) szó, ha enélkül nem lenne értelme a kiadó nevének.

Kérjük, hogy a hivatkozott szöveg terjedelmét – akár kötetből, akár folyóiratból való – Szerzőink pontosan jelöljék meg az oldalszámok által. Lehetőség van arra is, hogy a szöveg teljes terjedelme mellett az ebből hivatkozott részt egyaránt feltüntessék. Pl.:

Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall*, 11–12. (2003. május) 183–198, itt: 188–194.

4. Ismételt hivatkozás

Az egyszer már említett műre való ismételt hivatkozás a szerző vezetéknéve és a kötet-, illetve tanulmány rövidített címének (de nem a bibliográfiai adatoknak) megismétlésével, majd vessző után az i. m. kifejezés által történik.

Néhány példa a fentiekre

Önálló kötet:

Burckhardt, Jacob: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Deutscher Taschenbuch Verlag: München, 1978.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris: Budapest, 2000.

Ha olyan kötetre hivatkozunk, amelyet nem az eredeti nyelven, hanem fordításban olvastunk, lehetőség szerint adjuk meg zárójelben az eredetit. Ez a magyar fordításokra természetesen nem vonatkozik. Pl.: Thom, Françoise: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Juilliard: Paris, 1987.)

A 20–21. század során újrakiadott, újranomott, lefordított, klasszikusnak számító művek esetében lehetőség szerint tüntessük fel az első megjelenés bibliográfiai adatait, de legalább a címet és az évet. Pl.: Lukács, G.: *Lenin: A Study in the Unity of his Thought*. New Left Books: London, 1970. 2–3. – Lukács György *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken* című művének (Bécs, 1924) újabb kiadása (Luchterhand: Neuwied – Berlin, 1967.) alapján készült angol fordítás.

Tanulmánykötetben megjelent cikk:

Sparks, Colin: Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more. In: Curran, James – Park, Myung-Jin (eds.): *De-Westernizing Media Studies*. Routledge: New York – London, 2000. 35–49.; Örkény Antal: A magyar nemzetudat változása az elmúlt évtizedben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 2004. 7–27.; Szegedy-Maszák, Mihály: *Framing Texts as the Representation of National Character: From Enlightenment Universalism to Romantic Nationalism*. In: Ugyanő (ed.): *National heritage – National Canon*. Collegium Budapest: Budapest, 2001. 107–120.

Sorozatcím, ha van, a cím és alcím után, nem dőlt betűvel, zárójelben szerepel. Pl.: Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 75.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 2003.

Folyóiratcikk:

Mivel a folyóiratok a legkülönbözőbb számozási módszereket használják, célszerű ezekhez oly módon idomulni, hogy a lapszám az adott folyóirat számozási logikáján belül, egyértelműen visszakereshető legyen. A *Regio* nem kívánja a visszakereshetőséget azáltal nehezíteni, hogy minden folyóirat-hivatkozásra egyetlen stílust erőltet, de bizonyos típusokat az alábbi példák szerint mégis meghatározni igyekeznek. Olyan folyóiratban, ahol az éven belüli számozással adják meg a lapszámot, kötetszám, folyamatos számozás nélkül (ilyen pl. maga a *Regio* is). Pl.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952.) *Regio*, 2003. 3. 89–126.

Az év és a kötet, azon belül a szám megadásával megadott folyóiratcikk:

Boyle, M.: Building a communicative democracy: the birth and death of citizen politics in East-Germany. *Media, Culture and Society*, 1994, 16 (2). 183–215.

Kötetszámmal, folyamatos számozással és dátummal megadott folyóiratszám:

Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1998). *Replika*, 41–42. (2000. november) 165–194.; Virág Gábor: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. *Új Symposion*, 66 (1970. október 23.)

Csak dátummal (pl. év, évszak) való hivatkozás:

Said, Edward W.: Invention, Memory and Place. *Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.; Magyarics Tamás: Nagy Britannia Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. II. rész. *Pro Minoritate*, 2002, ősz. 61–96.

Napló, illetve a megjelenés napja szerint azonosítható folyóirat esetében:

Tolnai Ottó: Gyóztünk! *Napló*, 1990. december 12. 10.

AZ ATELIER FELHÍVÁSA

Az Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ és Doktorképző felvételt hirdet 2006-ban induló három éves doktori programjára.

Műhelyünk, mely az ELTE Bölcsészkarán önálló tanszék, tizenhat éve működik sikeresen. Alapítója Granasztói György, tanszékvezetője Sonkoly Gábor. A doktorképzés a Történelemtudományi Doktoriskola alprogramja. Oktatási programunkat kezdettől fogva közösen bonyolítjuk a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales egyetemmel, ahonnan évente hat előadót fogadunk, diákjaink közül többen szereztek Párizsban oklevelet, diplomát.

Az Atelierben oktatott témakörök:

- Európa társadalomtörténete
- Európai terek: civilizáció, nemzet, régió, város
- A kulturális örökség problematikája

Műhelyünk nagy hangsúlyt helyez a hallgatók által szabadon választható doktori témák kidolgozására, az ehhez szükséges kutatás elméletére, gyakorlatára és arra, hogy az elkészült munkák nemzetközi szinten is megállják helyüket. Ehhez kínálunk:

- Fiatal, nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező oktatógárdát
- Módszertani és historiográfiai képzést
- Interdiszciplináris kutatásokat
- Franciaországi részképzési lehetőséget
- Publikációs lehetőséget szaktudományos folyóiratokban és az Atelier saját könyvsorozatában

Az Atelier évek óta sikeresen működő pályázati rendszerrel, önálló társadalomtudományi szakkönyvtárral és informatikai apparátussal rendelkezik.

További tudnivalók beszerezhetők az Atelier honlapján: www.atelier-centre.hu; személyesen hétköznap 10 és 13 óra között az ELTE BTK főépület, Múzeum krt. 6–8., I. em. 130-ban (telefon/fax: 1–485–5208), valamint Klement Juditnál: jklement@ludens.elte.hu.

SZÁMUNK SZERZŐI

- A. GERGELY ANDRÁS, antropológus
MTA Politikatudományi Intézete
- BAKK MIKLÓS, politológus
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- ERŐSS GÁBOR, szociológus
MTA Szociológiai Kutatóintézet, KGRE
- GYUROK JÁNOS, szociológus, PTE BTK, Szociológia Tanszék
- JAKAB ATTILA, történész
Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Intézet
- KÁNTOR ZOLTÁN, szociológus,
Teleki László Intézet, Közép-Európai Tanulmányok Központja
- LAJTAI L. LÁSZLÓ, történész, Ph.D. hallgató,
ELTE BTK, Történettudományok Doktori Iskola,
Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ és
Doktorképző
- PAVLOVICS ATTILA, Pécs M. J. V. vezető főtanácsosa,
alpolgármesteri referens, a Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktoriskola Politikatudományi
Doktori Programja
- RING ORSOLYA, történész, Ph.D. hallgató, ELTE BTK, Történettudomá-
nyok Doktori Iskola, Atelier Magyar–Francia Társadalomtu-
dományi Központ és Doktorképző
- TESLÁR ÁKOS, író, irodalomtörténész, Ph.D. hallgató, ELTE BTK,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, A XX. század első felének
irodalma. A Nyugat és kora program
- ZAHORÁN CSABA, történész

Pro Minoritate

2005/ŐSZ

ÉSZAKI TÖRTÉNETEK

Bereczki András: Az észti állam megszületése és a kisebbségek (1917–1920)

Richly Gábor: A haza és a nemzet meghatározásának problémája finn történelemtankönyvekben (1917–1944) (I. rész)

CSÁNGÓMENTÉS?

Anton Cosa: A moldvai csángók Isten szeretettermében

Kerekasztal a csángó identitásról

LELET

Az RMDSZ törvényjavaslata a romániai nemzeti kisebbségek jogállásáról

ROMÁNIAI HISTÓRIÁK

Makkai Béla: A regáti magyarság szócsöve – a Romániai Hírlap (1907–1910)

Sáránci Tamás: A kisebbségek és a magyarságpolitika a romániai sajtóban, 1944–1945

Dumitru Sandu: Szavazó a politikai hűség és a közösségi kultúra között

Medve-Bálint Gergő: Székelyföld fejlesztési esélyei a romániai politikai-társadalmi viszonyok tükrében

SZEMLE

Bödök Gergely: Az önállóság illúziója (A Magyar Autonóm Tartományt feldolgozó tanulmánykötetről)

Medve-Bálint Gergő: Víziók csatája (Bárdi Nándor könyvéről)

Zahorán Csaba: Egy országalapító portréja (Zbynek Zeman Benes-életrajzáról)

Zákonyi Botond: Kaptafa? (A Salat Levente és Smaranda Enache szerkesztette tanulmánykötetről)

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 38. SZÁM

HIT-TAN

Szalai Ákos: Az egyházpolitika gazdaságtana

Lelkes Orsolya: A szabadság íze: boldogság, vallás és gazdasági átmenet

KÖTŐDÉSEK

Dávid Beáta – Albert Fruzsina: „Kit nevez ön barátnak?” A barátság szociológiai megközelítésben

Körösesnyei András: A barátság politikája versus az ellenségesség politikája

GONDOLKODÓK

Bangó Jenő: Niklas Luhmann rendszerelmélete és a konstruktivista nevelés

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

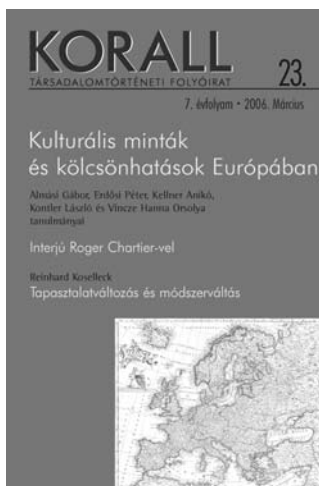
Esztétika és politika a boncasztalon. Balázs Zoltán beszélgetése Horkay Hörcher Ferencsel, Radnóti Sándorral és Simon Attilával

Századvég Kiadó, 1037 Budapest, Nagybátonyi u. 8–10.

www.szazadveg.hu

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

KULTURÁLIS MINTÁK ÉS KÖLCSÖNHATÁSOK EURÓPÁBAN

Kultúrtörténet és historiográfiai hagyományok

Keszeg Anna interjúja Roger Chartier-vel

Reinhard Koselleck: Tapasztalatváltozás és módszerváltás

TÖRTÉNETI-ANTROPOLÓGIAI VÁZLAT

Almási Gábor: Miért Cicero? A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról

Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében

Vincze Hanna Orsolya: A kora újkori magyar fordítások tépje

Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában

Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon

FÓRUM

Apor Péter – Constantin Iordachi: Társadalomtörténet Kelet-Közép Európában. Regionális nézőpontok globális összefüggésben. 2005. november 18–20. – Konferencia beszámoló

KÖNYVEK

Szavak, történelem, etika

John Lukacs: A történelmi tudat (avagy a múlt emlékezete)

– *P. Szathmáry István*

Ö. Kovács József: Az újkori német társadalomtörténet útjai

– *Pócza Kálmán*

A reprezentáció politikája a fasiszta Olaszországban

Claudio Fogu: The Historic Imaginary.

Politics of History in Fascist Italy

Simonetta Falasca-Zamponi: Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy

– *Apor Péter*

Castellano, Juan Luis – Dedieu, Jean Pierre (*dir.*): Réseaux, familles et pouvoirs dans le monde ibérique

à la fin de l'Ancien Régime

– *Pakot Levente*

James Sharpe: Dick Turpin. The Myth of the English Highwayman

– *Papp Barbara*

Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban

– *Kiss Zsuzsanna*

Társadalmi klasszifikációkon kívül és belül: a kategóriák hatalma és a dekonstrukció gyermekbetegségei

Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.

– *Nagy Ágnes*

ERDÉLYI MAGYAR ADATBANK		Jakabffy Elemér Alapítvány Transindex
a projektről digitalizálási terv kontakt könyvjelzőzöm		támogatóink
<p>kereső</p> <p>A magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989 <input type="button" value="GO"/></p>		<p>Szülőföld Alap</p> <p>Illyés Közalapítvány</p> <p>Progress Alapítvány (IHM-RMDSZ kiírás)</p>
<p>friss</p> <p>← Pávai István Új vendégünk a zenetudomány doktora. Kutatási területe a népi tánczene, interetnikus népzenei kapcsolatok, csángó kulturális identitás, komputeres etnomuzikológia.</p> <p>← Köztes-Európa 1763-1993 Már névmutatók alapján is böngheszhető Köztes-Európa térképgyűjteményünk. A térképeken szereplő összes nevet, azok történelmi és nyelvi variációt tartalmazza a 6000 szócikkés névmutató.</p>		<p>← Az észak-erdélyi autópálya nyomvonalának térképe Részletes és nyomtatható. A száradá-térképet a Sapientia kutatócsoportja bocsátotta a rendelkezésünkre.</p> <p>← Ligei Ernő munkáinak bibliográfiája Az életmű bibliográfiát összeállította: György Béla, Török Vilma és Varannai Zoltán.</p>
<p>legnépszerűbb</p> <p>Erdélyi helységnevek SZABÓ M. ATTILA, SZABÓ M. ERZSÉBET</p> <p>Köztes-Európa 1763-1993 PÁNDI LAJOS (munkátsárok: BÁRDI NÁNDOR - MOLNÁRNE HASZA KATALIN)</p> <p>Romániai magyar közoktatási kataszter (szerk.)</p> <p>A romániai magyar kisebbség kronológiája 1899-2003 UDVARDY FRIGYES</p> <p>Romániai parlamenti választások (1990-2004) statisztika</p> <p>Romániai népszámlálási adatok 2002</p> <p>Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850-1992) VARGA E. ÁRPÁD</p> <p>A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989 VINCZE GÁBOR</p> <p>Sebők László térképgyűjteménye</p> <p>Köztes-Európa kronológia 1756-1997 PÁNDI LAJOS</p>	<p>tartalom</p> <p>☐ 56-os felhívás (1)</p> <p>☐ bibliográfiák (13)</p> <p>☐ dokumentumok (6)</p> <p>☐ folyóiratok (9)</p> <p>☐ helységnevek (3)</p> <p>☐ kataszterek (2)</p> <p>☐ könyvek (22)</p> <p>☐ könyvtárkatalógusok (6)</p> <p>☐ kronológiák (8)</p> <p>☐ statisztikák (3)</p> <p>☐ tanulmányok (32)</p> <p>☐ társadalomtudományi kutatások (1)</p> <p>☐ térképtárak (4)</p> <p>☐ történeti források (1)</p> <p>☐ vendégoldalak (26)</p> <p>☐ egyéb (2)</p>	
<p>vendégoldalak</p> <p>☐ Bakk Miklós</p> <p>☐ Bárdi Nándor</p> <p>☐ Bodó Barna</p> <p>☐ Bottoni Stefano</p> <p>☐ Fülöp Mihály</p> <p>☐ Gagyí József</p> <p>☐ Horváth István</p> <p>☐ Horváth Sz. Ferenc</p> <p>☐ K. Lengyel Zsolt</p> <p>☐ Kántor Zoltán</p> <p>☐ Keszeg Vilmos</p> <p>☐ Kiss Dénes István</p> <p>☐ Kiss Tamás</p> <p>☐ Kőnczei Csilla</p> <p>☐ Magyar-Vincze Enikő</p> <p>☐ Pál Judit</p> <p>☐ Pávai István</p> <p>☐ Péter László</p> <p>☐ Pozsony Ferenc</p> <p>☐ Selyem Zsuzsa</p> <p>☐ Szabó Árpád Töltőtöm</p> <p>☐ Szabó Levente</p> <p>☐ Szilágyi N. Sándor</p> <p>☐ Varga E. Árpád</p> <p>☐ Vincze Gábor</p> <p>☐ W. Kovács András</p>		
<p>szakmai vezető: BÁRDI Nándor, projektvezető: QYÓNGYI Annamária 2004-2006 (C) Jakabffy Elemér Alapítvány, Transindex</p>		

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi
Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49. Lapexport.

ÁRA: 900 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők.)
Megjelenik: évente négyszer
ISSN 0865-557X

MEGRENDELEM

a REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait ..... példányban

Előfizetési díj: 900 Ft/db
vagy 3300 Ft/egy évre, postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a ..... számokat hozzácsatolni. Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név .....

Pontos cím .....

.....

Dátum ..... Aláírás .....

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5726, fax: 391-5759,
e-mail: zs.domok@tla.hu

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 16, 2005, No. 4

JOHN STUART MILL	
Of Nationality, as connected with Representative Government	3
MIKLÓS BAKK	
The Triadic Structure of National Identity	11
ÁKOS TESLÁR	
The Literary Cults of Endre Ady within the Context of Nationalism	32
ORSOLYA RING	
The Analysis of the Political Decisions Concerning the Building and the Demolition of the Hungarian National Theater, 1945–1989.	53
ERŐSS GÁBOR	
Strangers and Minorities as Represented in Hungarian Movies, 1960–2005.	77
PAVLOVICS ATTILA – GYUROK JÁNOS	
Interest Representation of Minorities: Regional Experiences in Pécs	131
REVIEWS	151
BOOK REVIEWS	185